

КЕЛЬМАН М. С. МЕЛЬНИК Н. В.

САМООРГАНІЗАЦІЯ НАРОДУ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КЕЛЬМАН М. С. МЕЛЬНИК Н. В.

**САМООРГАНІЗАЦІЯ НАРОДУ ЯК ФАКТОР
ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ**

МОНОГРАФІЯ

**Львів
Растр-7
2018**

УДК 346.232.+340.12 (477)

К 34

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол №4 від 29 листопада 2017 року)*

Рецензенти:

Омельчук О. М. – ректор Хмельницького університету управління та права, Заслужений юрист України, доктор юридичних наук, професор

Балинська О. М. – проректор Львівського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор.

Косович В. М. – завідувач кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук, професор

К 34 Кельман М. С., Мельник Н. В. Самоорганізація народу як фактор формування громадянського суспільства в Україні. – Монографія. – Львів : Видавництво «Растр-7», 2018. – 212 с.

ISBN 978-617-7497-48-5

Монографія присвячена вирішенню наукових завдань, пов'язаних з дослідженням умов розвитку самоорганізації народу в контексті сучасного етапу формування громадянського суспільства в Україні. Досліджено процеси виникнення та еволюція самоорганізації народу. Визначено сутність та основні рівні самоорганізації народу в Україні. Проаналізовано співвідношення та особливості взаємовідносин самоорганізації народу та громадянського суспільства.

Охарактеризовано сучасний стан та основні тенденції самоорганізації народу у процесі формування громадянського суспільства. Розкрито механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади. Визначено основні принципи, функції та можливості самоорганізації народу та проаналізовано її правові підстави регулювання. З'ясовано основні стратегічні пріоритети державного сприяння розвитку самоорганізації народу.

Адресовано науковцям, викладачам, аспірантам і студентам, а також усім хто цікавиться проблемами самоорганізації народу в Україні.

УДК 346.232.+340.12 (477)

ISBN 978-617-7497-48-5

© Кельман М. С., Мельник Н. В., 2018

© Видавництво «Растр-7», 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАРОДУ	10
1.1. Історіографічні особливості розвитку теорії самоорганізації: синергетичний підхід.....	10
1.2. Поняттєво-категоріальний апарат концепту «самоорганізація народу» у сучасному правознавстві.....	29
1.3. Самоорганізація народу та громадянське суспільство: співвідношення та особливості взаємовідносин.....	36
Висновки до першого розділу	51
РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАРОДУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	54
2.1. Формування та розвиток громадянського суспільства	54
2.2. Сучасний стан та основні тенденції самоорганізації народу в Україні	76
2.3. Взаємодія інститутів громадянського суспільства з органами державної влади.....	91
Висновки до другого розділу	110
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАРОДУ ЯК ФАКТОРА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	113
3.1. Принципи, функції та можливості самоорганізації народу та їх вплив на формування громадянського суспільства.....	113
3.2. Правові підстави регулювання самоорганізації народу в Україні за умов становлення громадянського суспільства.....	131
3.3. Стратегічні пріоритети державного сприяння розвитку самоорганізації народу	146
Висновки до третього розділу	162
ВИСНОВКИ	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	171
ДОДАТКИ	194

ПЕРЕДМОВА

Протягом останніх двох десятиліть досить активно обговорюються у вітчизняній юридичній літературі питання, пов'язані з формуванням громадянського суспільства в Україні та роллю і значенням у цьому процесі такого ефективного фактора як самоорганізація народу. Процеси самоорганізації народу у сучасному суспільстві на фоні соціально-культурних, економічних та політичних умов розвитку громадянського суспільства актуалізують дослідження аспектів співвідношення та особливостей взаємовідносин двох взаємозалежних і взаємообумовлених констант та особливостей розвитку самоорганізації народу на українських землях. На етапі вивчення передумов, пов'язаних з реалізацією низки дослідницьких завдань, дослідниця розкрила залученість пізнавальних можливостей суміжних галузей науки, зокрема культурології, соціальної філософії, філософії права, соціології, однак наукознавчим фундаментом служить теорія та історія держави і права загалом.

Якщо поглянути очима соціолога на сучасне становище в державі та суспільстві, можна зрозуміти, що людина для реалізації своїх бажань та амбіцій у матеріальному, соціальному, політичному аспектах життя хоче змінити нестабільність на стабільність, але не може уникнути сумнівів, що її надії, сподівання, очікування виявляться марними. Тим більше, що сьогодні сформована невизначеність, якої не потрібно боятися, оскільки ми живемо в епоху змін, коли цінності є двозначними, а все у світі взаємопов'язане. Людина і суспільство завжди існують в умовах нестабільності, але, з іншої сторони, якщо розумно і об'єктивно поглянути на ситуацію, розуміємо і сподіваємося що нестабільність будь-якого стану в державі явище тимчасове.

Цікавим є розділ монографії, у якому досить помітно актуалізувалася одна з основних проблем сучасності – з'ясування ступеня самоорганізації українського народу, його здатність самостійно творити державу на рівні вимог сучасності, а також подбати про сприятливі умови для самопізнання,

саморозвитку, самореалізації кожного громадянина України, що передбачається певними змінами у суспільстві, пов'язаними з формуванням громадянського суспільства.

Самоорганізація народу має бути побудована на принципах дотримання прав і свобод, честі та гідності кожної людини і громадянина, забезпечувати якісне зростання економічного доброту населення. Оскільки основні особливості формування громадянського суспільства полягають в оптимізації спрямування процесів самоорганізації народу, зокрема, використання її принципів, функцій та потенційних можливостей для створення самоорганізуючої динамічної системи, що має властивість оцінювати своє рольове призначення та структуру залежно від завдань і зовнішніх умов, зберігаючи свої життєздатність та оптимальні властивості, то особливого значення набуває реалізація принципу солідарності, тобто досягнення спільності поглядів, інтересів, стремлень, а також спільності відповідальності, чому сприятиме забезпечення високого рівня самобілізації українського суспільства. З цією метою обумовлюється доцільність створення мереж консультаційних центрів для громадян з широкого спектру питань індивідуального саморозвитку, що сприятиме вихованню правової культури, підвищенню правосвідомості громадян.

Завдяки авторському підходу у монографії викладено на якому рівні перебуває сучасний стан самоорганізації народу та яким є її вплив на формування громадянського суспільства, їх співвідношення та особливості взаємовідносин у сучасних умовах розвитку правової держави. Перш ніж аналізувати співвідношення та особливості взаємовідносин самоорганізації народу та громадянського суспільства досить важливо орієнтуватися на громадську думку.

Зародження та розвиток громадянського суспільства відбувається протягом тривалого періоду еволюції сучасної цивілізації. Цей процес має багато закономірностей, спільних для багатьох країн. Але кожна держава, розвиваючи громадянське суспільство, вносила щось особливе, характерне

саме для неї. Власне, кожна держава зацікавлена у становленні, всебічному розширенні і поглибленні громадянського суспільства, якщо воно прагне до задоволення потреб громадян, до своєї адаптації в загальнолюдський цивілізаційний процес.

Розвинуте громадянське суспільство є невід'ємною складовою усіх демократичних правових держав світу. В умовах плюралістичної демократії держава поступається частиною своїх повноважень в управлінській сфері соціальної життєдіяльності самоорганізуючим та самоуправляючим структурам. Очевидно, сильна держава неможлива без розвиненого громадянського суспільства, яке стає дієвим чинником державотворення за умови конструктивного та соціально відповідального діалогу з державою у межах правового поля.

Після першої хвилі демократичних перетворень в Україні 1990-х рр. концепт «громадянське суспільство» набув широкого схвалення і визнання. Це цілком закономірно, оскільки неодмінною умовою становлення демократичних держав і формування націй було розгортання системи суспільних інститутів, які утворюють громадянське суспільство. Лише таке суспільство, що базується на ініціативі «знизу», соціальній активності громадян, їхньому прагненні до самоорганізації, утворенні самодіяльних структур, що перебувають поза системою державної влади і слугують захисту та задоволенню їх власних інтересів, здатне протистояти руйнівним процесам, стабілізувати і консолідувати суспільство і державу.

Також варто відзначити, що у процесі розвитку незалежної держави, у період важких випробувань Помаранчевої революції та Революції Гідності, анексія Криму, триваючий воєнний конфлікт на Сході України остаточно заклали міцний фундамент для стрімкого розвитку самоорганізаційних процесів.

Михайло Кельман,
доктор юридичних наук, професор

ВСТУП

Формування суспільства з розвиненими політичними, економічними, культурними і духовними відносинами і зв'язками, яке, взаємодіючи з державною владою, функціонує на засадах демократії і права, завжди було і залишається досі провідною проблемою світової політико-правової думки. Нею переймалися мислителі античних часів, реформатори пізніших цивілізаційних епох, над її вирішенням працюють вчені сьогодення. За сучасними науковими уявленнями громадянське суспільство є самостійною соціально-організованою динамічною структурою, яка діє для узгодження різноманітних інтересів людей, зокрема і тих, що пов'язані з ініціюванням раціональних реформаторських змін у державі. А вона, у свою чергу, гарантує і захищає самоврядування усіх недержавних організацій як принцип самоорганізації громадян за місцем проживання, роботи, навчання або іншими ознаками, чим забезпечується автономне функціонування організованої соціальної спільноти, її самостійності в управлінні власними і громадськими справами.

Існування різноманітних об'єднань громадян, політичних партій, масових рухів створює достатньо критичну масу легітимних структур, що стануть своєрідними артеріями активної взаємодії держави і громадського суспільства. У зв'язку з цим розбудова і розвиток його потребують розробки відповідних теоретико-методичних і практичних засад обґрунтування сучасних суспільних трансформацій, в яких вагоме значення має фактор самоорганізації народу. Саме цим визначається актуальність дослідження питання становлення, розвитку, вдосконалення громадянського суспільства у контексті розбудови правової державності.

Історіографія досліджень співвідношення держави і суспільства у вітчизняних суспільних науках пов'язана з іменами В. Винниченка, М. Грушевського, І. Франка. Ідеї створення самоврядних громад пропагував

М. Драгоманов, народного представництва – Б. Кістяківський, самостійного економічного життя суспільно організованих спільнот – С. Подолинський, соціального визволення народу задля оптимальної організації суспільства – В. Липинський. Погляди цих та багатьох інших учених середини XIX – початку XX століття заклали основи правової традиції розгляду інститутів громадянського суспільства в українському правознавстві.

За роки незалежності України ці традиції й ідеї ґрунтовно розвинули й поглибили представники вітчизняної юридичної науки з урахуванням сучасних потреб державного будівництва. Помітним внеском у дослідження цієї наукової проблеми вітчизняної теоретико-правової юриспруденції стали праці Г. Бистрик, О. Богніча, І. Гороховського, М. Кельмана, М. Козюбри, В. Корнієнка, В. Кравчук, О. Кресіна, В. Медведчука, Ю. Оборотова, П. Рабіновича, О. Скрипнюка, В. Тація, С. Тимченка, Ю. Шемшученка та інших.

Однак, незважаючи на велику кількість публікацій, все ще чимало аспектів цієї комплексної проблеми залишаються поза увагою дослідників, а окремі з них потребують уточнення і докладнішого висвітлення. Йдеться, зокрема, про упорядкування категорійно-понятійного апарату, про ґрунтовніше обґрунтування важливості самоорганізації народу у формуванні громадянського суспільства, яке слід розглядати як складну динамічну систему, що має властивість змінювати свої функції та будову залежно від актуалізації завдань і зовнішніх умов, зберігати свою життєдіяльність.

Перший розділ монографії присвячений комплексному теоретико-правовому дослідженню умов розвитку самоорганізації народу в контексті сучасного етапу формування громадянського суспільства в Україні. Також досліджено процеси виникнення та еволюція самоорганізації народу. Визначено сутність та основні рівні самоорганізації народу в Україні. Проаналізовано співвідношення та особливості взаємовідносин самоорганізації народу та громадянського суспільства.

У другому розділі охарактеризовано сучасний стан та основні тенденції самоорганізації народу у процесі формування громадянського суспільства. Розкрито механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади.

У третьому розділі визначено основні принципи, функції та можливості самоорганізації народу та проаналізовано її правові підстави регулювання. З'ясовано основні стратегічні пріоритети державного сприяння розвитку самоорганізації народу.

Автор висловлює щиро вдячність своєму науковому керівнику та співавтору монографії, доктору юридичних наук, професору М.С. Кельману за справжню людську підтримку та надання фахових консультацій при підготовці монографії, а також рецензентам: доктору юридичних наук, професору О.М. Омельчуку, доктору юридичних наук, професору О.М. Балинській та доктору юридичних наук, професору М.В. Косовичу за критичні зауваження та корисні поради, що дозволили значно підвищити її науковий рівень та практичну цінність. Особливу вдячність висловлюємо Р.М. Стефанишину за цінні поради та допомогу, а також своїм рідним та близьким за розуміння та підтримку.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАРОДУ

1.1. Історіографічні особливості розвитку теорії самоорганізації: синергетичний підхід

Протягом останніх двох десятиліть досить активно обговорюються у вітчизняній юридичній літературі питання, пов'язані з формуванням громадянського суспільства в Україні та роллю і значенням у цьому процесі такого ефективного фактора як самоорганізація народу. У цьому зв'язку особливо актуалізується необхідність детального аналізу трансформацій, що відбуваються у сфері індивідуальної та суспільної свідомості, зокрема у контексті ставлення до науково-теоретичного і практичного осмислення такого політико-правового явища як самоорганізаційний поступ народу у вирішенні багатьох важливих загальнодержавних справ.

Вивчення процесів самоорганізації в синергетиці засноване на сприйнятті і розвитку методологічних традицій не тільки системного підходу, а й матеріалістичної діалектики. Адже, по суті, ефект самоорганізації являє собою одну з форм процесу саморуху матерії, її еволюції від нижчих форм до вищих, яка відбувається в силу притаманних матерії внутрішніх причин [201, с. 19].

Сучасні реалії суспільного розвитку засвідчують необхідність використання пізнавальних можливостей синергетики для подолання «страху» перед невизначеністю («нестабільністю») у ситуації соціального самовизначення. Невизначеність – це не лише факт соціального та економічного буття, а й надзвичайно важлива психологічна проблема, яка впливає також на екзистенціальні переживання людини. Нерішучості та

невпевненості кожного дня додають засоби масової інформації, повідомляючи про природні катастрофи, соціальні катаклізми, революції, контрреволюції, фінансові кризи, дефолти і багато іншого, що спонукає до депресії, втрати волі, байдужості, розгубленості [72, с. 7]. Таким чином, питання самоорганізації стають пріоритетними, оскільки без твердого переконання, волі та розуміння, що саме від кожного члена спільноти залежить формування громадянського суспільства, а відтак і побудова демократичної правової держави.

Незважаючи на значні наукові напрацювання у теорії самоорганізації, досі ще залишаються чимало проблем, котрі потребують ґрунтовного аналітичного дослідження. Таким важливим напрямком, на наш погляд, стало вивчення особливостей теорії самоорганізації через призму синергетичного підходу, що справляє істотний вплив на формування громадянського суспільства.

Окремі аспекти теорії самоорганізації з позицій синергетичного підходу розглядалися та аналізувалися вітчизняними та зарубіжними науковцями, серед яких – В. Буданов, Е. Дюркгейм, Л. Євстигнеєва, В. Ільїн, О. Князева, В. Кремень, В. Кузьменко, С. Курдюмов, Н. Липовська, І. Письменний, Р. Ровинський, В. Романов, О. Романчук, Г. Хакен, К. Шундиків та ін.

Під впливом ідей, запропонованих представниками «Римського клубу», в умовах поглиблення соціального пізнання сформувався новий науково-методичний напрям – синергетика, що дає можливість збагатити уявлення про потенційні можливості самоорганізації, зокрема стосовно ефективного використання процесів індивідуальної самоорганізації. Як теорія самоорганізації складних систем, синергетика являє собою сучасну наукову парадигму еволюції, яка дозволяє сформувати загальні орієнтири для прогнозування й моделювання соціальних процесів у складних нелінійних системах, до яких належать людина, публічна влада, держава, суспільство загалом [126].

У другій половині ХХ ст. відбувається справжній «прорив» у розумінні процесів самоорганізації. Утворюється нова пізнавальна парадигма самоорганізації, у контексті якої Г. Хакен у 1970 р. вводить у науковий обіг неологізм «синергетика» для позначення нового міждисциплінарного напрямку досліджень складних систем, здатних до самоорганізації [188, с. 106]. У передмові до своєї знаменитої монографії «Синергетика», яка побачила світ у 1980 р., її автор – професор Штутгартського університету Г. Хакен писав: «Я назвав нову дисципліну «синергетикою» не лише тому, що для знаходження загальних принципів, які керують самоорганізацією, необхідне кооперування багатьох різноманітних дисциплін» [78, с. 10], а й тому, що процеси відстежування взаємовідносин у системі «людина – суспільство» в умовах нестабільності, нетрадиційних підходів [78, с. 11].

Самоорганізаційні процеси постіндустріального розвитку суспільства корелюють зі становленням постнекласичних наук, до складу яких входить синергетика як учення про складні, динамічні системи. Вона внаслідок універсального характеру може посісти центральне місце в науковій картині сучасного світу, адже універсальність синергетики особлива: вона значно глибша, структурніша, ніж інші способи пізнання, оскільки є відображенням еволюції складних, відкритих, динамічних систем [72, с. 32].

У науковому обігу використовується значна кількість визначень поняття синергетика, то ж цілком слушним є міркування львівських науковців про те, що синергетика – це нова наукова дисципліна, яка вивчає процеси самоорганізації [78, с. 9]. Цю ж думку поділяють Л. та Р. Євстигнєєви, називаючи синергетику – наукою про взаємодію складних відкритих систем природи і суспільства. Як універсальний механізм їх функціонування та розвитку, синергетика вирішує одне з принципових завдань – з'ясування ставлення суспільства до вічних цінностей людини і перспектив збереження стійкості законів природи та фізичних констант. Предмет дослідження синергетики – системна єдність об'єкта і суб'єкта, причому суб'єкт має пріоритетне значення [41, с. 13].

В. Кузьменко та О. Романчук, розглядаючи питання самоорганізації, підкреслюють, що вона не може існувати без зворотних зв'язків, при цьому не суттєво, чи існують умови утворення зворотного зв'язку первісно, а чи виникають і реалізуються у процесі еволюції систем [78, с. 14-15]. Зважаючи на правила зворотного зв'язку, причини і механізми багатьох негативних процесів у нашій економіці (і не тільки економіці, а й в громадському та політичному житті) криються у порушенні зворотних зв'язків. Слід підкреслити, що централізація владних повноважень і зростання бюрократичного апарату неминуче викликають збільшення тривалості ухвалення рішень у системах регуляції, що призводить до появи частіших осциляцій, тобто поглиблення перехідних процесів і т. п. Гальмування у реформуванні нашого суспільства при такому неповороткому і громіздкому бюрократичному апараті неминучі.

Одним з центральних понять синергетики є концепт «самоорганізація системи». Самоорганізація в синергетичному аспекті розглядається як процес упорядкування, виникнення або трансформації структур у відкритій системі. В свою чергу самоорганізація – це один з проявів спонтанних процесів у суспільстві, колективах, групах. Самоорганізація виникає як результат цілеспрямованих дій у рамках ширших соціальних систем. Як фактор посилення цілеспрямованого керуючого впливу, самоорганізація відіграє конструктивну роль. Деструктивним чинником вона стає у разі виникнення небезпеки переважання другорядних потреб над стратегічними потребами суспільства, індивідуальних, групових, відомчих інтересів – над суспільними.

Синергетичний підхід орієнтований на вивчення процесів самоорганізації у відкритті нерівноважності. Відкритість системи – одне з базових понять більшості концепцій самоорганізації. Воно відображає насамперед властивість постійного контакту системи з довкіллям. Всяка відкрита система, з одного боку, характеризується відтоком субстанції у зовнішнє середовище, а з іншого – припливом нових субстанцій із зовнішнього середовища у систему. Саме процес постійної взаємодії та

обміну системи і середовища дозволяють першій адаптуватися до навколишніх умов і розвиватися еволюційним шляхом [201, с. 17].

Синергетична концепція вводить нову онтологію, нову категоріальну мережу для вивчення процесів, які перебувають у стані нестабільності (нестійкості) і нерівноважності. Все це має принципове значення для методології соціального пізнання в його широкому розумінні. Саме синергетика з її креативно-проблемним підходом до процесів самоорганізації динамічних систем дає можливість застосувати нові ідеї у вивченні суспільних явищ. Як зазначав Е. Дюркгейм, «суспільство – не проста сума індивідів, система, утворена їх асоціацією, що становить реальність, наділену своїми властивостями» [40, с. 493]. Нові властивості й включають урахування економічного, соціокультурного рівнів, традицій, етнопсихологічних, ментальних характеристик людей, які утворюють ту чи іншу спільноту. Будь-яка спільнота, об'єднана для вирішення того чи іншого завдання, потенційно містить безліч суперечностей і конфліктів.

Важливим для синергетики є те, що вона розглядає складні, відкриті системи, які еволюціонують, розвиваються. Такими є суспільство, його різні підсистеми. Кожний стан соціальної системи біфуркаційний. Саме ця обставина зумовлює різке прискорення всіх процесів самоорганізації суспільства. Зауважимо, що дезорганізаційні (деструктивні) процеси в суспільстві по-своєму природні, об'єктивні й становлять необхідний елемент соціального розвитку. Це зумовлено тим, що навіть в ідеально організованій системі з різних причин нагромаджуються певні проблеми, виникають суперечності, що набувають різного рівня інтенсивності. Передбачити і попередити дію всіх руйнівних сил неможливо. Чим більше проблем і суперечностей з'являються у певній соціальній системі, тим важчим стає управління нею, починається відчуження управлінських структур, посилюються дезорганізаційні процеси, які, досягнувши критичної фази, створюють стан хаосу у системі [72, с. 29].

Враховуючи це, використання синергетичного підходу сприяє самоствердженню людини як особистості, її внутрішньому зростанню, самоактуалізації у процесах самоорганізації суспільства. Це можливо за умови демократичної системи соціального управління, яка є джерелом креативності. Відомі теоретики синергетики О. Князєва та С. Курдюмов зазначають, що не пов'язана з жорсткими рамками контролю діяльність особистості набуває творчого характеру, вона вибудовує гнучкі структури, які мають потребу в інноваційних та креативних особистостях [61, с. 493].

Синергетика не «винаходить» умоглядні загальні еволюційні закони, а відкриває їх, показує помежові умови їх дії, досліджує конкретні процеси самоорганізації і будує модель, яка дає змогу точно описати і теоретично зрозуміти їх. Ця модель виявляється глибоко змістовною і функціонує в багатьох інших сферах наукового пізнання і дослідження. Синергетичні моделі не містять жодних настанов і не примушують поводитися лише так, а не інакше. Використання цих моделей допомагає краще зрозуміти внутрішні механізми еволюції, самоорганізації та саморозвитку в природі і суспільстві [60, с. 103].

Виокремлення синергетики як науки, що утворює конкретні моделі самоорганізації, дає змогу прояснити механізми міждисциплінарних взаємодій при дослідженні складних динамічних систем. Термін «міждисциплінарність» часто вживають на позначення характеру синергетики. При цьому підкреслюється її (міждисциплінарності) радикальна відмінність і навіть повна протилежність «дисциплінарному» підходу. Основою такого протиставлення є трактування дисциплінарних досліджень як орієнтованих на предмет, а міждисциплінарних – на метод, відповідно до якого відшуковуються відповідні предметні галузі застосування. Для Г. Хакена синергетика – це «міст» для проведення взаємозв'язку між різними науками, що становить «міждисциплінарне поле досліджень» [188, с. 106]. Отже, дисциплінарні дослідження вирішують завдання, детерміновані уявленнями про предмет, де домінують вертикальні зв'язки від теорії до

досвіду, і у зворотному напрямі. У міждисциплінарних дослідженнях, навпаки, передбачається, що головне – горизонтальні зв'язки, знання методу і перенесення методу з однієї науки в іншу. Як зазначає В. Буданов, «синергетика методологічно відкрита тим новим образам і концепціям, які формуються в окремих дисциплінах, і не лише природничо-наукових». Адже вона історично співвідноситься зі своїми міждисциплінарними методологічними попередниками, що дає їй можливість «толерантно» ставитися до нових методів і гіпотез [13, с. 79].

Синергетика розкриває еволюцію системи на основі принципів самоорганізації, що припускає утворення трансформаційного потенціалу в середині самої системи, у процесі взаємодії її компонентів. Необоротність процесів розвитку і нерівноважність складних систем у певних умовах породжують самоорганізацію як природних, так і соціальних процесів, що забезпечують продуктивні переходи в якісно нові стани, що призводить до народження нового [156, с. 164-165].

Науково-дослідницька програма синергетики, обумовлена її методологічними функціями, спрямована на пізнання закономірностей розвитку процесів управління та самоорганізації в складній системі соціально-правових комунікацій. У цьому зв'язку не можна погодитися з думкою В. Сирих про те, що цей метод зводиться тільки до пізнання випадкових процесів у безпосередній практиці, а тому може використовуватися лише на емпіричному етапі наукового пізнання або при проведенні прогнозних досліджень розвитку держави і права. На теоретичній підставі, де процес пізнання ведеться на рівні закономірного і необхідного, синергетика, як і інші емпіричні методи, буде безсильна [173, с. 125].

Відповідно до синергетичного бачення людина (в аспекті важкопрогнозованої її поведінки в соціумі) складніша за соціальну групу або суспільство, адже її нелінійність вища. Висока нелінійність означає, що відповідне структурне утворення на своєму рівні організації має більш складний спектр форм, структур і можливих режимів розвитку. Висока

нелінійність і цілісність людської індивідуальності втілюється у вільній діяльності людей [58, с. 10]. При цьому людина, як правило, докладас зусиль для здійснення тих дій, які призводять до задоволення її потреб і мають найвищу, на її думку, вірогідність успіху.

За синергетичним підходом, складна система, якою є кожний індивід, здатна сама себе будувати, структурувати та програмувати, необхідно тільки правильно ініціювати бажані тенденції її саморозвитку. Здатність системи до саморозвитку, самовдосконалення з позицій синергетики означає її пристосовуваність до внутрішніх та зовнішніх умов, які постійно змінюються. Для людини важливо самій в собі знайти таку значущу для неї внутрішню мотивацію щодо активної власної самоорганізації, яка сприятиме самореалізації людини в соціумі [126]. Тобто якщо результат не має цінності для людини, вона не буде докладати особливих зусиль для його досягнення, і навпаки, за умов високої значущості результату людина витратить значно більші зусилля для його досягнення за рахунок високої мотивації.

Мотивація спонукає особу, соціальну групу до активної діяльності. Це – процес стимулювання самого себе й інших на діяльність, спрямовану на досягнення індивідуальних і загальних цілей організації, це – позиція, яка змушує людину діяти специфічним цілеспрямованим способом, внутрішній стан, який визначає поведінку особистості. Мотивація обумовлює, на що буде спрямована енергія, активність особи, вибір цілей і способи їх досягнення [79, с. 97]. Як правило, мотивацію пов'язують з дією зовнішніх для людини факторів, а джерелом мотивації вбачають внутрішній світ людини, його потреби, цінності, прагнення. Відповідно мотиви, що спонукають людину до індивідуальної самоорганізації, також лежать у площині зазначених факторів.

Але водночас із формуванням дієвої системи зовнішніх мотиваційних факторів для виникнення синергетичного ефекту, на наш погляд, слід наполегливо працювати над пробудженням вищих духовних потреб, які можуть стати вагомим мотиваційним чинником для особистості. Очевидно

саме внутрішньо-мотиваційні чинники можуть додати потужної енергії у процесі спонукання людини до активізації індивідуальної самоорганізації задля власної та всебічної самореалізації в суспільстві.

I. Письменний вважає (цілком обгрунтовано), що індивідуальна самоорганізація тісно пов'язана з такими поняттями, як саморозвиток, самовиховання, самовдосконалення та інші, що передбачають систематичну та активну діяльність особистості, спрямовану на формування, розвиток і вдосконалення її позитивних та подолання негативних якостей [126]. Обов'язковими складовими індивідуальної самоорганізації людини є інтелектуальний, емоційний і вольовий розвиток, удосконалення навичок самоконтролю, керування власними думками, почуттями, діями, уміння передбачати перспективні результати своєї діяльності тощо. При цьому індивідуальна самоорганізація відбувається свідомо та переважно на основі власних потреб, цінностей, мотивації тощо. Згідно з теорією американського соціолога А. Маслоу, людина працює для того, щоб задовольняти свої внутрішні потреби. Останньою в ієрархії потреб він називає бажання самореалізації – прагнення людини реалізувати свій внутрішній потенціал, виконати своє призначення. А це без цілеспрямованої індивідуальної самоорганізації, на наш погляд, неможливе.

У контексті синергетики соціальне життя спрямоване у майбутнє потоком необоротних змін, одні з яких сприяють життю, а інші йому загрожують через зіткнення організації і дезорганізації. Екстремальності продукують параметри «порядку» і відповідні їм структури, які впорядковують відносини, але водночас обмежують свободу індивіда. Долаючи цю обмеженість, творчі (креативні) індивіди перетворюють спосіб діяльності, який змінює соціальну організацію, виводячи її на якісно новий рівень. Поточне (зміна поколінь) креативне оновлення компонентів розмикає цикл розвитку системи, долаючи фази застою, деградації і системної кризи. У результаті система залишається відкритою для подальшого становлення. Органічну єдність людини і суспільства у креативному розвитку В. Романов

називає феноменом антропосоціальної синергії [161, с. 65]. Вивчення закономірностей розвитку цього феномена – завдання досить складне. І саме методологічні установки синергетики дають змогу діяти людському суспільству більш цілеспрямовано й усвідомлено.

Для кожної самоорганізуючої системи може бути щонайменше два простори – зовнішній і внутрішній, оскільки самоорганізуюча система складається з підсистем і сама, таким чином, є системним простором. Наприклад, біосфера і людство, людство загалом і держава, держава і людина, нарешті сама людина як організм – сукупність взаємодіючих органів [78, с. 20].

На думку, Г. Нестеренко, самоорганізація громадянського суспільства здійснюється за посередництвом утворення, функціонування й розвитку атрактивних елементів, якими виступають найрізноманітніші соціальні угруповання в складі громадянського суспільства [110]. Термін «атрактивні елементи» (або в інших розбудовах – «атрактивні структури») використовується для позначення зон підвищеної соціальної впорядкованості, причому механізми такої локалізації мають переважно культурний характер – і, відповідно, в атрактивному елементі завжди наявні ознаки більш-менш стійкого субкультурного утворення.

Перебіг процесів самоорганізації громадянського суспільства і соціуму загалом стає можливим за виконання певних умов, основними з яких є: часткова однаковість атрактивних утворень, принаймні в одному (національному) аспекті, що забезпечує відносну спільність їх інтересів у масштабі країни; взаємна відмінність і навіть унікальність соціальних угруповань за деякими критеріями, що забезпечує структурованість, диференційованість громадянського суспільства, яка є неодмінною умовою самоорганізації; взаємопов'язаність елементів громадянського суспільства, що знижує рівень соціальної ентропії; подолання атомізації громадянського суспільства, зумовленої, не в останню чергу, фрагментарністю та амбівалентністю суспільної свідомості.

У контексті проблематики нашого дослідження вважаємо вкрай важливим розглянути питання особливостей розвитку самоорганізації народу саме на українських землях.

Риси самоорганізації народу виразно проступають на передній план у післятатарські часи, коли власні князівські структури на теренах Наддніпрянщини були підірвані, а литовські ще глибоко не вкорінилися. У цей період спостерігається розвиток місцевого самоврядування, церковно-міщанських братств, козацьких громад і Запорозької Січі. З переходом усієї України під владу Польщі органи місцевого самоврядування та церковні структури встають у виразну опозицію до іноземців, що стимулює бурхливий національно-культурний розвиток кінця XVI – першої половини XVII ст. [119, с. 9].

Події козацького періоду також дають підстави говорити про вплив громадянських ініціатив на формування держави. Козацтво стало творцем спочатку Запорозької Січі, а потім – Гетьманщини, хоча були й інші, менш вдалі і менш відомі спроби. Запорозьке козацтво виникло і розвивалося як форма вражаючої самоорганізації суспільного життя, головною детермінантою якої була особистісна свобода. Зростання авторитету козацтва в українському суспільстві було обумовлене не тільки його роллю захисника рідної землі, борця за волю свого народу, а й тим, що воно творило новий тип суспільних відносин і нові суспільні цінності. Внутрішня самоорганізація козацького товариства породила козацьку старшину, яка за своїми майновими та владними інтересами утворила певну протилежність рядовим козакам, котрим, крім власного життя, практично не було чого втрачати. Після такого розколу козацького суспільства на старшину і рядових козаків утворилася Козацька держава – Запорозька Січ. Так, громадянське суспільство стало творцем держави, але при цьому певна його частина зосередила у своїх руках владу і поставила себе над козацькою спільнотою [109].

Появі Гетьманщини передувала багатолітня боротьба українського народу проти панування польської шляхти в Україні – боротьба, в якій активізувалися українські громадянські ініціативи того періоду. Напевно, утвердження Гетьманщини не було б можливим без тих її передумов, що були створені праобразом громадянського суспільства: без утворення козацтва, без підтримання козацтвом православної церкви і православних братств, без військового досвіду козаків і селян, врешті-решт, без перетворення козацтва на провідну верству українського суспільства. Зокрема, про розмах нових, створених козаками суспільних відносин і поширення їх на значну частину території України, свідчать козацько-селянські повстання під проводом К. Косинського, С. Наливайка наприкінці XVI ст., однак ця історична потуга зазнала невдачі. Однією з причин цього був недостатній ступінь зрілості громадянського суспільства, необхідний для здатності утвердити державу.

Визначальну роль громадянського суспільства у творенні держави засвідчує і діяльність Української Центральної Ради, яка існувала понад тринадцять місяців (з 17 березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р.). Величезною заслугою Центральної Ради було те, що вона поновила в Україні державницьку свідомість, приглушену двома віками російського панування. «Вона пройшла разом з усією Україною протягом року величезну еволюцію – від підданства – через автономію – до незалежної української держави ... це був рік плекання самої ідеї парламентарної держави і рік безперестанної боротьби за її існування. Головне, що зробила вона, – це домоглася визнання прав українського народу на свою державу, на свою культуру, на свою мову» [131, с. 486].

З іншого боку, і самоорганізація в царині громадянського суспільства не може розгортатися без певного доступу до державних елементів і впливу на ключові об'єкти соціальної системи. Так, Б. Кравченко, досліджуючи динаміку українського націєтворення на початку XX ст., зазначає, що історична слабкість цього процесу була пов'язана з порівняно низьким

рівнем мобілізації українського суспільства та його незначною участю в розвитку торгівлі й промисловості, а також із ускладненим доступом до освіти. Отже, ефективній самоорганізації на національному рівні українству заважала нестача ваги в стратегічно важливих галузях господарства – саме тому спроба державотворення в 1917-1920 рр. не мала передумов для успіху [203].

В умовах тоталітарного Радянського Союзу для розгортання самоорганізації народу не існувало нормального простору, що було зумовлено природою правлячого режиму, який прагнув до максимального контролю всіх сфер суспільного життя. Натомість, у другій половині 80-тих рр. XX ст. і в перші роки існування України як незалежної держави спостерігалось бурхливе пожвавлення в сфері громадянської самоорганізації. Два фактори – лібералізація режиму та загальне піднесення в суспільстві, надмірні сподівання на власну активність та використання нових для країни, але ефективних в демократичних суспільствах інститутів – призвели до появи численних нових профспілок, повсюдного поширення акцій протесту, зібрань трудових колективів, неурядових організацій та об'єднань. Активна діяльність цих інститутів стала чинником дестабілізації як політичної системи Радянського Союзу, так і України в перші роки її незалежності [26, с. 1].

У другій половині 80-х – на початку 90-х рр. Україна розпочала рух до демократії у жорсткому політичному протиборстві із залишками старого комуністичного режиму, який ніяк не хотів здавати своїх позицій. Не дивно, що перевагу в цей час здобуло «демократичне громадянське суспільство». Завдяки самоорганізації політизованих громадських рухів у 1988–1991 рр. Україна здобула і втримала державну незалежність і почала свій рух до ринку й демократії.

В Україні найвизначнішу роль у пробудженні громадянської свідомості та в інформуванні людей про громадські рухи й організації відіграла газета «Літературна Україна» та її видавець – Спілка письменників України.

Найбільш відомими з перших громадських об'єднань були: Культурологічний клуб у Києві (1987), культурологічне Товариство Лева у Львові, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, екологічний рух «Зелений світ», товариство захисту колишніх в'язнів тоталітарного режиму «Меморіал» та ін.

Величезний вплив на перебіг політичних подій і подальшу долю країни мало утворення Народного руху України за перебудову (НРУ) – масової, ідеологічно строкатої, проте антикомуністичної за своїм духом, національно зорієнтованої організації. НРУ творився за зразком народних фронтів, що виникли і вже досягли значного впливу у країнах Балтії. У вересні 1989 р. був проведений його Установчий з'їзд, що означало фактичну легалізацію політичного плюралізму в країні. Усвідомленою стала потреба у формуванні політичних партій, перший період творення яких припав на період весни 1990 – літа 1991 р. Значним політичним досягненням демократичних сил у цей період стало створення після виборів 1990 р. першої організованої опозиції у Верховній Раді – Народної Ради на чолі з академіком І. Юхновським, у складі якої було 125 депутатів. Завдяки їй у липні 1990 р. Верховна Рада ухвалила Декларацію про державний суверенітет України – один із найрадикальніших актів на території СРСР (окрім балтійських республік). Тим самим було зроблено перший дуже важливий крок до державної незалежності країни [159].

Ще одним проявом самоорганізації народу стало проведене Українською студентською спілкою та Студентським братством у Львові голодування, що виявилось найбільш резонансною та найрезультативнішою, передусім, у сенсі впливу на суспільну свідомість, акцією масового протесту. Вона сколихнула Україну, пробудила й ту частину громадянства, яка була байдужою до політично-правових процесів, прискорила демократизацію, зрештою, забезпечила стійкість і послідовність України у здобутті та відстоюванні державної незалежності, у тому числі й під час референдуму 1 грудня 1991 р. [159]. Проте, на зміну бурхливому розвитку досить швидко

прийшло масове розчарування, пов'язане з низькою відповідальністю владоможців щодо запитів та вимог суспільства, а відтак, з низькою ефективністю громадянської активності та самоорганізації народу.

Своєрідна «реабілітація» понять «самоорганізація народу» та «громадянське суспільство» водночас із захопленням ідеєю творення дійсності, яка б відповідала його змісту, відбулася в Україні після подій листопада-грудня 2004 р. Як би ці події хто не називав і на боці яких би сил – «помаранчевих» чи «синьо-білих» – не виступав під час масових народних акцій на майдані Незалежності у Києві та інших майданах України, ніхто не може заперечити того, що це було величезне напруження сил народу, грандіозний сплеск суспільної енергії, яскравий вияв українського громадянського суспільства, яке нарешті показало себе здатним перемагати всесильну, як здавалося раніше, владу. Хоч ця перемога пізніше не була належно закріплена українськими політиками, досвід боротьби допоміг подолати типовий для посткомуністичних суспільств страх і невіру в свої сили. Люди побачили можливості мобілізованого громадянського суспільства і почали шукати шляхів подальшого впливу на стан справ у країні. Стало зрозуміло, що практика громадянського суспільства варта того, щоб її розвивати в найрізноманітніших формах, а отже, й концепція громадянського суспільства заслуговує вивчення і застосування.

Під час Помаранчевої революції те, що здавалося недоліком українського громадянства – його терплячість та невойовничість, обернулося значними перевагами: суспільство виявилось здатним нейтралізувати агресивність режиму і гасити бойовий дух його охоронців за допомогою таких незвичних засобів політичної боротьби, як квіти та кольорові повітряні кулі. Стійкість разом з мирною налаштованістю громадян, що вийшли на майдани країни, врешті змусили владну верхівку відступити, не застосовуючи насильства щодо протестантів [159].

Але у будь-якій соціальній системі поряд із процесами організації й самоорганізації відбуваються процеси дезорганізації, деструктивного

характеру. Зокрема, у системі публічної влади це може виявлятися у засиллі бюрократизму, імітації раціонального керування, зосередженні службових функцій в органах влади на собі тощо. На процеси індивідуальної самоорганізації деструктивно також впливає тривожний емоційний стан суспільства (зокрема, в кризові періоди його розвитку), подвійні стандарти в діях керівників, неблагополучна моральна атмосфера в колективі або родині, ідеологія приватизованих ЗМІ, яка розкладає моральні підвалини, тощо. Тому тільки системна робота в напрямку стимулювання прагнення посадових осіб органів публічної влади до самовдосконалення, самореалізації та розвитку власних моральних і професійних якостей може дати результат швидкого нагромадження позитивної синергії, конче необхідної суспільству. Тільки за умов комплексного цілеспрямованого й творчого підходу до цього динамічного процесу досягається підвищення власної активності особи, яка має усвідомлювати, що для того, аби не деградувати, необхідно постійно працювати над собою. Недостатньо, як вважає І. Письменний, навіть простого збереження рівноваги [126].

Майдани супроводжують соціально-політичне життя України від початку історії незалежності, викликані найрізноманітнішими причинами. Більшість із них є звичайним атрибутом демократичної країни, формою демонстрації незадоволення тими чи тими кроками влади. Проте деякі масові акції не вкладаються ні в які відомі рамки й викликають розгубленість. Йдеться про мільйонні майдани. Багато хто схильний вважати їх «неправильними» формами маніфестації народного невдоволення, спричиненими недостатнім розвитком демократичних інституцій у державі. Проте порівняно зі світовими еталонами демократії несподівано виявляється, що перебіг цих маніфестацій значно «цивілізованіший», ніж у найрозвиненіших країнах із давніми демократичними традиціями [165].

Мало хто 2004 р. звернув увагу на інформацію, яка широко тиражувалася в Інтернеті: впродовж 4 місяців Майдану рівень злочинності у країні знизився на 30%. Здавалося б, цей факт не має жодної дотичності до

«революції», якби не його абсолютна неправдоподібність. В усі часи в усіх народів революційна ситуація в країні означає шалене зростання злочинності, непокори владі. Власне, недаремно народні бунти здавна одержали назву «безладу», «хаосу», «грабежів» і т. ін. Це масові виступи проти влади – з усіма логічними наслідками. Революційна ситуація виникає тоді, коли «порушення правил» стає масовим і виплескується у всенародну хвилю незадоволення. Україна 2004 р. вкотре продемонструвала свою цивілізаційну «незрілість», скоротивши злочинність [165].

На сьогодні активізувалася нова хвиля самоорганізації народу. Її ще можна назвати зрілою самоорганізацією – це Євромайдан. Дехто з науковців [101] стверджує, що Євромайдан принципово інший, ніж Помаранчева революція, з чим варто погодитися. Можливо, справді тоді було зачаття, а рівно через 9 років народилося громадянське суспільство, основою якого стала самоорганізація молоді, зокрема, студентів, їх активна реакція на події, які відбуваються в країні.

Отже, Майдан – пряме народне реагування на владну стратегію, яка йде всупереч народним сподіванням. Байдуже, які конкретні причини кликають народ на майдани. Ці причини є щоразу лише детонатором загального народного невдоволення владою. Є два виходи з ситуації: або народ змінює владу, або влада змінює народ, бо вони одне одному не підходять. Змінювати владу можна через вибори, змінити народ важче. Зате його можна силою загнати в такі рамки, коли він не зможе висловлювати своє невдоволення. Рушійні сили Майдану повторюють світову практику «з точністю до навпаки». «Стихійний бунт мас» був «стихійно» організований самими цими масами, причому «стихійність» тут виявилася у зниженні рівня злочинності і жорсткому дотриманні правових норм. Майдан делегував управління певним політичним силам, причому винятково тому, що не було вибору. Причому і в 2004 р. і в 2013 р. ці сили далеко не в усьому відповідають вимогам мас [165].

Тому єдиний шлях удосконалення суспільства закономірно і виправдано вбачається в удосконаленні влади. Оскільки будь-яка розвинена держава передусім переймається вихованням політичної, владної еліти, лідерів, вождів, Українська держава теж, то ніхто не зважає на іншу можливість розвитку суспільства й удосконалення «низових» форм самоорганізації, заснованих не на бюрократичних принципах вертикальної владної ієрархії, а на засадах кооперації [165].

Отже, Майдан в Україні, уже не перший (можливо, і не останній), який виразно демонструє готовий до вживання варіант такого вдосконалення, не вигаданий, не утопічний, не теоретичний, а абсолютно реальний соціокультурний механізм. Він засновується на практично невідомому науці, але неспростовному й очевидному принципі соціальної самоорганізації. Народ ним користується у кризові моменти, проте коли вони минають – про це всі забувають, повертаючись до налагодження звичних інституцій вертикальної влади [165].

Отже, проаналізувавши особливості розвитку самоорганізації народу на українських землях, виокремимо певні її етапи, а саме:

- 1) до 1991 р. – самоорганізація народу в часи Радянського Союзу;
- 2) 1991-1995 рр. – період бурхливого розвитку самоорганізації народу у незалежній Україні;
- 3) 1996-2003 рр. – період політичної самоорганізації (прийняття Конституції України);
- 4) 2004-2012 рр. – період мирної самоорганізації (Помаранчева революція);
- 5) 2013 р. – і до сьогодні – період зрілої самоорганізації молоді (Революція Гідності).

Таким чином, аналіз еволюції самоорганізації народу на українських землях та її вплив на громадянське суспільство підтверджує, що свідома самоорганізація народу – визначальний фактор громадянського суспільства, без якого неможлива розбудова демократичної правової держави.

Водночас, самоорганізація може успішно здійснюватися лише у межах розгортання самої системи, яка, власне, і задає конкретні параметри самоорганізації. Індивідуальна й колективна самоорганізації мають бути гармонізовані між собою, сприяти вихованню соціально і професійно значущих якостей громадянина, активної життєвої позиції, розвивати почуття взаємної відповідальності. Тому процеси самоорганізації можна вважати первісною передумовою формування і становлення громадянського суспільства. Однак, ці процеси розгортаються і розвиваються значно успішніше, якщо для цього існують сприятливі політико-правові та соціально-економічні умови. Значною мірою ці умови створюються як на рівні держави, так і на рівні місцевих органів влади за рахунок прийняття необхідних законів, стимулювання демократичного стилю роботи державних структур, ініціації чи забезпечення умов для соціального контролю за дотриманням встановлених демократичних норм.

Отже, шляхом застосування синергетичного підходу маємо можливість аналітично осмислити закономірності розвитку процесів самоорганізації, розглянути відкриті та складні системи, до яких належать людина, суспільство, публічна влада та держава. Будучи трансдисциплінарною сферою знання, синергетика випереджає розвиток традиційних дисциплін, відкриває інші горизонти подальших досліджень. Саме підходи синергетики до самоорганізації дають можливість застосовувати нові ідеї у пізнанні суспільних явищ. Таким чином, для характеристики чинників формування громадянського суспільства найпродуктивнішим виявляється синергетичний підхід, на підставі якого вибудовується новий стиль мислення й пізнання, що сприяє поглибленню процесів самопізнання, саморозвитку та самореалізації як кожного громадянина, так і певної спільноти, а також суспільства загалом.

1.2. Поняттєво-категоріальний апарат концепту самоорганізації народу у сучасному правознавстві

Усвідомлюючи наукознавчу потребу аналітичного осмислення такого політико-правового явища як самоорганізації народу, спробуємо узагальнити існуючі на сьогодні погляди щодо його розуміння, з'ясувати природу, розкрити її сутність. Теоретичне дослідження будь-якого концептуального явища вимагає всебічного аналізу знань про нього, їх систематизації. Загальноприйнятий алгоритм такого дослідження вкладається у визначену схему, за якою вивчаються: предмет або явище, яке пізнають; поняття, що відображає його сутність; термін, що однозначно засвідчує змістовність його та вказує на сприйняття; відтворення у терміні поняттєвого смислу; уявлення (через поняття) значущості того ж предмета або явища. Принципово важливо з'ясувати, наскільки повно усе це втілено в існуючих визначеннях (дефініціях) поняття. Пам'ятаючи вислів Цицерона про те, що дефініція – це коротке і вичерпне роз'яснення прикметних ознак тієї речі, яку ми хочемо визначити [174, с. 373], водночас визнаємо слушною думку О. Волошенюка, що формулювання дефініцій у праві, з огляду на складність та неоднозначність багатьох явищ і неможливість емпіричного підтвердження (чи спростування) визначених положень, не завжди може бути логічно безперечним і абсолютно об'єктивним [21, с. 42]. Аж ніяк не применшуючи заслуг дослідників, зусиллями яких було сформульовано визначення поняття «самоорганізація народу», спробуємо критично їх осмислити, виділити і класифікувати дефінітивні підходи до розуміння цього явища та на цій основі обґрунтувати власне бачення його сутності.

Еволюція будь-якої системи починається з поступових змін, що мають упорядкований характер. Залежно від того, чим визначається прийнятий порядок, розрізняють організацію та самоорганізацію. При самоорганізації упорядковані зміни системи викликані внутрішніми факторами та силами,

що їй властиві, отже, їх причина полягає у самій системі. Зрештою, організацію пов'язано з дією зовнішніх щодо системи сил, факторів та причин [158, с. 282].

Самоорганізація – це здатність системи самостійно підтримувати чи вдосконалювати рівень своєї організації при зміні зовнішніх або внутрішніх умов її існування, діяльність з урахуванням минулого досвіду, спрямована на збереження її цілісності, підвищення стійкості, забезпечення нормального функціонування або розвитку [185, с. 563]. Процеси самоорганізації притаманні системам, які відзначаються високим рівнем організації та складності, наявністю значної кількості структур і елементів, зв'язки між якими не мають жорстко детермінованого характеру, а діють згідно з імовірнісними закономірностями. Приміром, світова економічна система з її численними суб'єктами, об'єктами, виробництвом, потребами, грошовими та фінансовими потоками тощо є складною [200, с. 70].

На думку львівських футурологів, перехід людства у фазу розвитку обумовлюється дією законів самоорганізації, зокрема розвитку зв'язку, інтеграції й необхідної різноманітності. Усі ці три закони діють спільно, тобто із взаємним підсиленням [78, с. 108]. І.Гороховський вважає що, громадянська самоорганізація – це насамперед процес, у рамках якого важливими є умови його протікання та результати. Стосовно результатів, то в своїй сукупності вони утворюють те, що ми можемо назвати громадянським суспільством, принаймні в його мінімалістському сенсі, або ж важливою його складовою, у ширшому сенсі. Значення цих складників для політичної стабільності суспільства є дещо відмінним. Стосовно умов, то їх значення полягає у тому, що громадянська самоорганізація демонструє саму їх наявність і можливість результативного та ефективного їх використання, і таким чином пропагує їх. Тобто наявність процесу самоорганізації у рамках певної групи чи спільноти демонструє усім наявність в її членів певних якостей, надає зразок діяльності як членам цієї групи, так і усім тим, хто став свідком цього процесу [49, с. 9-10].

Громадянське суспільство динамічно розвивається в тому випадку, коли особа бере повну відповідальність за своє майбутнє, планує своє життя і намагається досягти успіху, покладаючись перш за все на власні сили, а вже потім на державу. Не слід вбачати процес громадянської самоорганізації обов'язково як діяльність рівномірно активних та ініціативних громадян. Рівень активності людей природно різний. Проте через ці особливості процес не втрачає статусу громадянської самоорганізації [49, с. 10].

Надзвичайно точно, лаконічно і вдало описує самоорганізацію Б. Колос, який стверджує, що життя людини – коливальний процес між хаосом і порядком. Чим більше людина організована, тим впорядкованіше і гармонійніше вона живе. Адже щастя людини – це пошук краси і гармонії. У повсякденному житті зустрічаються люди різного рівня організованості. Одні все обіцяють і нічого не виконують, інші частково виконують, а ще інші – пунктуальні до найменших дрібниць. З останніми всі мають найбільше бажання спілкуватися і вирішувати справи. Їхня надійність і точність – це гарантія досягнення мети [65, с. 318-319].

Як стати людиною самоорганізованою і самодисциплінованою? Передусім необхідно навчитися організовувати працю і відпочинок, користуватися пам'яттю, читати, слухати, працювати з інформацією тощо. Вся розумова діяльність зводиться до отримання і опрацювання інформації та виконання на її основі відповідних дій і вчинків стосовно себе й інших людей. Тому будь-які відносини між людьми, які мають характер особистих зобов'язань перед іншими, повинні оперативно фіксуватися впродовж дня на папері, в блокноті чи в електронній записній книжці, тобто людина повинна здійснювати щоденне споглядання, що означає орієнтацію на довкілля [65, с. 319].

Автор монографії «Управління державою III тисячоліття, або Стратегія і тактика побудови Української національної держави» Б. Колос радить: «День потрібно планувати так, щоб залишилося місце для відпочинку, розваг, фізичних вправ і доброго сну. Всі важливі справи рекомендують

починати в період переходу місяця до повного. На наступний день повинен бути сформований чіткий, але одночасно і гнучкий план дій: зустрічей, переговорів, прийомів, поїздок тощо. При цьому кожна із цих справ зокрема має бути підготовлена технічно, матеріально й організаційно. Дуже важливий елемент авторитету людини – відповідальність і точність. Бути людиною означає бути відповідальним. Якщо не можете прийти вчасно, то попередьте про це того, хто вас чекає, і не приходьте зовсім. Адже точність і пунктуальність людини – це надійність у взаєминах з іншими. Виховуйте самоповагу і самовпевненість, почуття відповідальності. Навчіться само оцінюватися. Радійте як з успіхів, так і з планів. Будьте завжди зайняті та щасливі. Якою б скромною не була праця, виконуйте її самовіддано, добросовісно, адже це справжній захист проти мінливої долі. Людина, котра організовує життя за певним планом, дотримується поміркованих звичок, живе скромно, піддається менше страху, ніж людина, яка живе тільки теперішнім і не здатна організувати ні працю, ні відпочинок» [65, с. 319].

Таким чином, аналізуючи індивідуальну самоорганізацію кожної окремої людини – члена конкретної спільноти, можемо переконливо доводити, що від успішної індивідуальної самоорганізації залежить рівень оптимізації загальнонародної самоорганізації.

Громадянське суспільство характеризується встановленням елементарних соціальних зв'язків між індивідами. Кожна приватна особа, переслідуючи свій власний інтерес, вступає у взаємовідносини з іншим суб'єктом, який, водночас, пов'язаний подібним чином з іншими. Тобто рішення вступати чи не вступати в ті чи інші форми соціальної інтеграції в межах громадянського суспільства є виключною прерогативою самого індивіда. Натомість у місцевому самоврядуванні вже сам факт проживання на певній території має наслідком залучення особи у відповідні соціальні відносини, що спрощує залученість та ідентифікацію кожного з числа мешканців. Факт належності до територіальної громади важко піддати сумніву. Активнішого залучення громадян до участі в місцевому

самоврядуванні можна досягти завдяки впровадженню на основі статутів територіальних громад нових форм участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування, які б стимулювали розвиток місцевої демократії, які б базувалися на інших засадах, ніж існуючі наразі, і давали б змогу проводити ефективні консультації з громадськістю та залучати її до спільного ухвалення рішень [49, с. 15].

В інтелектуальному просторі активно дискутується питання про шлях України в майбутнє. Не викликає заперечень твердження про те, що вийти на нові рубежі може лише згуртована, впевнена у собі сучасна нація. Але нація чекає відповіді на ключові для України запитання: «Хто ми є у цьому світі?» «Куди ми прямуємо?» «Що залишимо нашим дітям і далеким нащадкам?» Настав час сміливіше поглянути на себе, оцінити свій стан, визначити потенціал та поставити амбітні національні завдання. Ми свідомі сьогоднішніх негараздів. Але ми – вільні громадяни вільної держави. Вперше за сотні років ми можемо самі вирішувати свої проблеми. Так само ми знаємо: українська нація формувалася інтелектом її лідерів. «До шаблі й булави ще треба голови» – така давня українська формула державності. Тому поруч з іменами великих гетьманів і отаманів, на думку українців, батьками нації слід вважати також Петра Могили і Григорія Сковороду, Андрея Шептицького і Василя Липківського [157, с. 5].

Серед науковців побутує думка, що український етнос у своїй традиції суспільної організації завжди славився непереборним вільнолюбством і прагненням до народовладдя. Доказами цього служать народні віча часів Київської Русі, козаччина з її вольностями, безкінечні селянські повстання, Махновщина. Фактом ефективною самоорганізації народу за відсутності державності була багатолітня звитяга УПА. Звідси випливає, що самоорганізація народу – це республіка прямого народовладдя працюючих мас, без експлуатації людини людиною і без влади людини над людиною [36].

Як зазначає О. Скакун, самоврядування народу – вид соціального управління, який ґрунтується на самоорганізації, саморегулюванні та самодіяльності учасників суспільних відносин. Самоорганізацію вона визначає як самостійну реалізацію організаційних дій [164]. Щодо саморегулювання, то це самостійне встановлення норм, правил поведінки. А самодіяльність – це самостійна діяльність з ухвалення рішень та їх реалізації. Отже, при самоврядуванні об'єкт і суб'єкт управління збігаються, тобто люди самі управляють своїми справами, спільно вирішують як діяти і спільно реалізують заплановане. В умовах самоврядування його учасники визнають над собою владу лише керівництва свого об'єднання. Таким чином, самоорганізація, саморегулювання та самодіяльність є основними чинниками самоврядування народу.

Також доцільно виокремити соціальну самоорганізацію, яка здійснюється упродовж життя під впливом соціального середовища, системи виховання, предметно-практичної та особистісно-рольової діяльності людини. Вона, за твердженням О. Прудникова, обов'язково передбачає процес самопізнання, самовизначення, саморозвитку та самореалізації і має вирішальний вплив на формування світогляду та морально-етичних переконань, на практичний вияв громадянських почуттів. Самоорганізація особистості людини, на важливості якої наголошував автор цитованої вище монографії [65] виявляється в цілеспрямованості, активності, обґрунтованості мотивації та плануванні діяльності, самостійності й швидкості ухвалення рішень, оцінюванні результатів праці, почутті обов'язку [153, с. 104]. Це підтверджує І. Письменний, який переконаний, що служіння людям повинно бути не тільки через страх або задля грошей, а насамперед через відчуття внутрішньої потреби в якісному виконанні своїх обов'язків заради самовдосконалення та принесення користі суспільству [126].

З цим розумінням кореспондується одне з положень Закону України «Про вищу освіту», в якому як важливе завдання вишу передбачається

формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах [133]. Отже, йдеться про те, що вже у студентських аудиторіях необхідно готувати майбутніх фахівців до служіння суспільству на засадах самоорганізації. Оскільки від того, наскільки людина буде вміло самоорганізувати свою життєдіяльність, залежатиме її успішна професійна кар'єра, її добробут, якість її життя тощо.

Індивідуальна самоорганізація, на нашу думку, породжує колективну, яка, у свою чергу, веде до максимальної солідарності – взаємної підтримки один одного. А вже звідси формується самоорганізація народу, яка перетворюється в широкий громадський рух. Таким чином, можна виділити три рівні самоорганізації відносно її суб'єктів (рис. 1.1): індивідуальну; колективну (групову); загальнонародну.

Самоорганізацію народу можна класифікувати за різними сферами, а саме як: військову, політичну, економічну, соціальну та інформаційну. За ієрархією виділяють на мікро- та макрорівнях (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Класифікація видів самоорганізації

На основі аналізу різних підходів до визначення сутності поняття «самоорганізація народу», осмислення концептуально змістовного наповнення означуваного ним політико-правового та соціально-економічного явища маємо підстави сформулювати власне трактування його як у вузькому, так і широкому розуміннях. У вузькому – це один з проявів спонтанних процесів у певних групах, колективах чи суспільстві; у широкому – це певна діяльність людей, які солідарно спрямовують свої позитивні емоції, силу та бажання на протидію загрозам та небезпекам, що виникають у суспільстві, як правило, з боку влади, а також реалізують свої інтереси та можливості. Підкреслимо, що від чіткого визначення сутності цього поняття великою мірою залежить об'єктивність сприйняття позитивного значення самоорганізаційних процесів як ефективних чинників формування громадянського суспільства загалом. У зв'язку з цим не можна ігнорувати системний підхід до оцінки самоорганізації народу з огляду на перспективи її зростання, що дозволить розробити тактику і стратегію розвитку і вдосконалення визначальних напрямів державного будівництва.

1.3. Самоорганізація народу та громадянське суспільство: співвідношення та особливості взаємовідносин

Численні процеси самоорганізації народу у сучасному суспільстві на фоні соціально-культурних, економічних та політичних умов розвитку громадянського суспільства актуалізують дослідження аспектів співвідношення та особливостей взаємовідносин двох взаємозалежних і взаємообумовлених констант. На етапі вивчення передумов, пов'язаних з реалізацією низки дослідницьких завдань, раціональним слід визнати залучення пізнавальних можливостей суміжних галузей науки, зокрема культурології, соціальної філософії, філософії права, соціології, однак

наукознавчим фундаментом, на наш погляд, мала б служити теорія та історія держави і права загалом.

Якщо поглянути очима соціолога на сучасне становище в державі та суспільстві, можна зрозуміти, що людина для реалізації своїх бажань та амбіцій у матеріальному, соціальному, політичному аспектах життя хоче змінити нестабільність на стабільність, але не може уникнути сумнівів, що її надії, сподівання, очікування виявляться марними. Тим більше, що сьогодні сформована невизначеність, якої не потрібно боятися, оскільки ми живемо в епоху змін, коли цінності є двозначними, а все у світі взаємопов'язане. Людина і суспільство завжди існують в умовах нестабільності, але, з іншої сторони, якщо розумно і об'єктивно поглянути на ситуацію, розуміємо і сподіваємося що нестабільність будь-якого стану в державі явище тимчасове.

Таким чином, на тепер досить помітно актуалізувалася одна з основних проблем сучасності – з'ясування ступеня самоорганізації українського народу, його здатність самостійно творити державу на рівні вимог сучасності, а також подбати про сприятливі умови для самопізнання, саморозвитку, самореалізації кожного громадянина України, що передбачається певними змінами у суспільстві, пов'язаними з формуванням громадянського суспільства.

Незважаючи на значні теоретичні напрацювання з теорії самоорганізації, досі ще залишаються невирішеними багато питань. Зокрема, не з'ясовано, на якому рівні перебуває сучасний стан самоорганізації народу та яким є її вплив на формування громадянського суспільства, їх співвідношення та особливості взаємовідносин у сучасних умовах розвитку правової держави.

Окремі аспекти теорії самоорганізації розглядалися та аналізувалися вітчизняними та зарубіжними науковцями, серед яких – І. Гороховський, А. Карась, Б. Кравченко, В. Кремень, В. Кузьменко, В. Молодій, Г. Нестеренко, Ю. Павленко, І. Письменний, Н. Полонська-Василенко, О. Романчук, В. Ткаченко та ін.

Як зазначає І. Гороховський, стосовно досліджень громадянської самоорганізації в Україні, то сам цей термін достатньо рідко використовується в українському науковому дискурсі, але в тих випадках, коли це відбувається, то його зазвичай пов'язують з дослідженнями громадянського суспільства [26, с. 6]. Цю думку підтримує Г. Нестеренко, вважаючи, що саме громадянське суспільство є полем активної і різноманітної соціальної самоорганізації. У сфері громадянського суспільства (хоча і за допомогою держави, але за умови певної автономії від неї) здійснюється безпосереднє задоволення фізіологічних, матеріальних, духовних та інших потреб і пов'язаних з ними інтересів. Причому важливою характерною рисою громадянського суспільства є іманентно притаманна йому не тільки зовнішня (щодо держави), а й внутрішня конфліктність, обумовлена його власною сегментацією [110].

Таким чином, перш ніж аналізувати співвідношення та особливості взаємовідносин самоорганізації народу та громадянського суспільства, на наш погляд, важливо орієнтуватися на громадську думку. Ми запитали респондентів, чи потрібно для країни мати сильне громадянське суспільство? 55,5% опитаних відповіли – так, неодмінно потрібно; 22,8% відповіли – мабуть, потрібно; 8,9% було важко відповісти; 7,3% – скоріше непотрібно, ніж потрібно; 5,5% – непотрібно. Отже, більшість опитаних дало позитивну відповідь.

Оскільки рівень довіри до представників влади з боку громадян залишається низьким, потенціал здійснення соціальних послуг громадськими організаціями не використовується, а пасивність лідерів не стимулює вирішення різноманітних суспільних проблем. Суперечливість формування громадянської активності в українському суспільстві особливо посилюється через зростання недовіри до влади. Як свідчать дослідження, більшість українських громадян переконані, що вони не зможуть впливати на рішення, які ухвалюються владою на місцевому рівні.

Отже, можна виокремити такі причини, що знижують прояви громадянської активності українського населення:

1) створення громадських комітетів відбувається під тиском, невчасно, з перенесенням термінів проведення установчих зібрань, домінуванням державних адміністрацій у регулюванні цього процесу;

2) результати громадських слухань мають рекомендаційний характер і мало втілюються на практиці, наміри держави прислухатися до пропозицій громадськості на місцях є декларативними;

3) соціальний моніторинг має декларативний характер і не дає змоги громадськості відстежувати впровадження державних рішень на місцевому рівні;

4) не створені дієві механізми впровадження пропозиції громадськості щодо поліпшення процесу ухвалення рішень;

5) громадські організації не інформують населення про надані послуги, їхня діяльність часто носить закритий характер через відсутність зацікавленості у поширенні певної інформації (наприклад, інформації про перебіг обговорення статей бюджету місцевими органами влади та благодійну діяльність бізнесових структур) [100, с. 165-166].

Загалом, більшість учених поділяє думку про те, що громадянське суспільство і держава функціонують на засадах взаємної доповнювальності. Інші, навпаки, вважають громадянське суспільство основою формування держави. Ці ідеї не суперечать одна одній, істина полягає в їх компромісі. Тобто громадянське суспільство є черговим результатом зміни станів соціального процесу, або новим етапом у розвитку суспільства як соціальної системи і створює об'єктивну потребу у формуванні держави як специфічного управлінського органа, хоча надалі вони функціонують за принципом взаємодоповнювальності. До того ж їх функціонування одне без одного практично неможливе і не може тривати довго.

З одного боку, громадянське суспільство як самоорганізаційна підсистема за жодних обставин не здатне задовольнити потреби населення

без ініціюючої, нормативної та контролюючої функцій держави, а з іншого – будь-які спроби державної підсистеми перебрати на себе функції громадянського суспільства виявляються неефективними. Їхня взаємодоповнювальність спрямована на досягнення оптимальної збалансованості стихійного і свідомого начал соціальної життєдіяльності – без надмірної регламентації життя державою, але і без анархії; без абсолютизації свободи, але з її максимумом, коли права одного індивіда обмежені лише правами іншого. Це можливо тільки за умови високого рівня національної самосвідомості і відчуття взаємної відповідальності [110].

Проте аналіз розвитку громадянського суспільства в Україні свідчить про наявність комплексу проблем, що є актуальними як для суспільства, так і для держави. Вони полягають у наступному:

1) зберігаються тенденції до непрозорості, закритості та забюрократизованості в діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування замість налагодження ефективного діалогу з суспільством;

2) недосконалість чинного законодавства створює штучні бар'єри для утворення та діяльності інститутів громадянського суспільства;

3) механізми участі громадськості у формуванні та здійсненні державної політики належним чином не реалізуються;

4) податкове навантаження не стимулює діяльність і розвиток інститутів громадянського суспільства та їх підтримку вітчизняними благодійними організаціями;

5) більшість інститутів громадянського суспільства не має доступу до державної фінансової підтримки та вітчизняної благодійної підтримки;

6) потенціал інститутів громадянського суспільства щодо надання соціальних послуг населенню не використовується [151].

Для українського громадянського суспільства, що розвивається, проблема зміцнення правосвідомості поглиблюється слабкими позиціями засад формально-правового мислення державних службовців і посадових

осіб усіх рангів, зокрема правлячої еліти. Це масово породжує такі негативні явища, як неякісність і невиконання законів, некомпетентність, корупцію, посадову злочинність, бюрократизм на всіх рівнях влади тощо. Зміст завершення демократичних реформ у нашій державі передбачає створення якісно нового, по суті, європейського юридичного простору, в якому дії всіх суб'єктів правового спілкування мають базуватися на засвоєнні і використанні ними правових цінностей справді демократичної держави і розвинутого громадянського суспільства [39, с. 4-5].

Як зазначає І. Гороховський, громадянське суспільство характеризується встановленням елементарних соціальних зв'язків між індивідами. Кожна приватна особа, переслідуючи свій власний інтерес, вступає у взаємовідносини з іншим суб'єктом, який, у свою чергу, пов'язаний подібним чином з іншими. Тобто рішення вступати чи не вступати в ті чи інші форми соціальної інтеграції у межах громадянського суспільства є виключною прерогативою самого індивіда [26, с. 13].

Для більшості політичних інститутів, зокрема таких, як політичні партії, місцеве самоврядування, неурядові організації та інші, самоорганізація народу є вихідним принципом, на якому базується їх існування та діяльність. Як політико-правове та соціально-економічне явище, самоорганізація народу супроводжує всю історію існування людства, розвиваючись від її найпростіших форм до складних, багатофункціональних та інституціоналізованих у сучасному суспільстві. З часом сформувалося розуміння її важливості для ефективного функціонування демократичних політичних режимів. На теоретичному рівні у працях А. де Токвіля, Дж. Локка та інших учених визначалося місце різних форм громадянської самоорганізації в політичному житті та обґрунтовувалася необхідність і доцільність спеціального режиму взаємовідносин між ними та державою. З часом самоорганізація народу стала сприйматися як цілком природна та органічна частина демократичних політичних режимів. Функції, які вона

виконувала, набували дедалі більшої важливості, і її наявність стала не тільки звичним явищем, а чимось природним [26, с. 1].

Отже, процеси самоорганізації громадянського суспільства можна вважати первісною передумовою формування і становлення політичної нації. Однак воно розгортається і розвивається значно успішніше, якщо для цього створюються сприятливі негентропійні умови. Значною мірою ці умови створює державна влада за посередництва прийняття необхідних законів, стимулювання демократичного стилю роботи державних структур, ініціації чи забезпечення умов для соціального контролю за дотриманням встановлених демократичних норм [110].

Позитивні приклади налагодження ефективної співпраці між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства поодинокі. Про системну практику у цій царині не йдеться. Рівень взаємної довіри між владою, підприємницькими колами та інститутами громадянського суспільства надто низький, що проявляється у відчуженості замість солідарної відповідальності за стан суспільного розвитку [149].

Недостатнє усвідомлення громадянами значення механізмів демократії, активізація їх участі у самоорганізаційних процесах, пов'язаних з розв'язанням суспільних проблем, зумовлене відсутністю усталеної демократичної практики. Істотним гальмом на цьому шляху є також несформована громадянська культура, необізнаність значної частини суспільства із сутністю таких базових понять, як «громадянське суспільство», «демократія», «верховенство права», не розуміння значення принципів розподілу влад, узгодження інтересів, толерантності та пошуку консенсусу, існування багатоконфесійності у віросповіданні, недостатня повага до прав меншин. Досить високим залишається рівень суспільної підтримки патерналістського характеру держави [149].

Наприкінці XVIII ст. Монтеск'є проголосив принцип розподілу влад, хоча він, власне, не зробив ніякого відкриття. Цей принцип існував

споконвіку у витоках самоорганізації людства в племінних, а згодом і в державних структурах. Спочатку роль законодавчої влади відіграло народне зібрання. У Давньому Новгороді, приміром, влада князя обмежувалася народним вічем. У Римі існувало народне зібрання, сенат, консулат, трибунат. Нечітко була визначена лише судова влада. Вона належала то народному зібранню, то колегії жерців, то трибунам, то спеціально обраним суддям [78, с. 88].

У процесі аналізу механізмів, етапів і напрямів розвитку соціальних систем та нації Г. Нестеренко, зокрема, виділяє в структурі національної спільноти дві великі підсистеми – державу та громадянське суспільство, причому вказує, що за самоорганізацію соціуму (у вузькому значенні терміна «самоорганізація», абстрагуючись від так званих «організаційних» механізмів) відповідає якраз громадянське суспільство [110]. З іншого боку, і самоорганізація у царині громадянського суспільства не може розгортатися без певного доступу до державних елементів і впливу на ключові об'єкти соціальної системи. Так, Б. Кравченко, досліджуючи динаміку українського націєтворення на початку ХХ ст., доводить, що історична слабкість цього процесу була пов'язана з порівняно низьким рівнем мобілізації українського суспільства та його незначною участю в розвитку торгівлі й промисловості, а також із ускладненим доступом до освіти. Отже, ефективній самоорганізації на національному рівні українству заважала нестача ваги в стратегічно важливих галузях господарства, саме тому спроба державотворення в 1917-1920 рр. не мала передумов для успіху [203].

Сучасний період розвитку українського соціуму і теоретичною, і буденною свідомістю справедливо характеризується як перехідний. І – так само справедливо – сутність перехідного періоду визначається необхідністю вибору альтернатив, у першу чергу, політичного та економічного розвитку. Але серед громадськості (мабуть, через стереотипи тоталітарної системи) все ще поширена несправедлива думка, що відповідальність за вибір оптимального шляху розвитку лежить на державних структурах. Справді,

держава має найбільше можливостей для втілення в життя обраного напрямку, але не для формулювання й розробки всіх можливих альтернатив з метою виявлення оптимальної. Це завдання може і має бути вирішене за обов'язкової участі структур громадянського суспільства [110]. Таким чином, для побудови демократичної держави необхідно формувати міцне та освічене громадянське суспільство, яке здатне конструктивно впливати на розвиток держави.

До слова, доцільно цю сентенцію доповнити думкою незалежного консультанта з безпекових питань, який, перебуваючи на сході України, почув від одного з керівників нової адміністрації на Донбасі таке: «Нині в Україні уряд, влада на всіх рівнях не є джерелом реформ. Джерелом реформ є громадянське суспільство, а уряд є лише інструментом». Коментуючи ці слова, цей експерт переконує, що успіх реформ в Україні залежить від того, наскільки продуктивно діятиме громадянське суспільство і наскільки ефективною буде його системна підтримка з боку міжнародних донорів та міжнародних організацій, які можуть передати свій досвід Україні [202].

Розбудова громадянського суспільства в Україні має орієнтуватися на європейські стандарти забезпечення та захисту прав і свобод людини, зокрема впровадження практики належного врядування, доброчесності, відкритості, прозорості та підзвітності інститутів влади, створення умов для різноманіття суспільних інтересів, у тому числі економічних, екологічних, соціальних, культурних, релігійних, територіальних тощо, і форм їх вираження (громадські ініціативи, суспільні рухи, асоціації, об'єднання) [151].

У країнах розвиненої демократії громадянське суспільство виступає рівноправним партнером держави у вирішенні соціально-економічних, гуманітарних і політичних завдань. Структури громадянського суспільства забезпечують:

- 1) надання якісних та економічно ефективних соціальних послуг, у тому числі таких, які не можуть забезпечити ані держава, ані комерційні

організації, переважно шляхом вироблення інноваційних підходів до забезпечення таких послуг;

2) організацію громадян для самостійного задоволення їх інтересів без додаткових фінансових або адміністративних витрат з боку держави;

3) поширення благодійництва та надання адресної й оперативної благодійної допомоги;

4) неполітичне, тобто без мети здобуття політичної влади, представлення та просування інтересів різних груп населення як серед самих громадян, так і в комунікації з політичними акторами;

5) участь в ухваленні рішень і забезпечення таким чином їх більшої ефективності з огляду на врахування інтересів різних соціальних груп;

6) здійснення громадського контролю за владою та боротьбу з корупцією [150, с. 3].

Розвиток громадянського суспільства в умовах сучасної демократії потребує і політично відповідальної особистості й формування нею активної життєвої позиції у межах громади, і державної підтримки щодо можливостей реалізації та відстоювання власних переконань [100, с. 166]. На думку В. Співака, однією з найважливіших умов становлення в Україні громадянського суспільства треба вважати його нематеріальний складник. Сама ж ця категорія є, скоріше, не економічною, а соціально-політичною, адже для концептуалізації такого явища, як громадянське суспільство, більш важливими є внутрішні якості його акторів, а не їхній рівень доходу та соціальний статус. Наблизити перспективу становлення зрілого громадянського суспільства в Україні можна лише зміцнивши його «соціальний капітал», забезпечивши розвиток таких якостей активного громадянства, як толерантність, повага до закону, раціональне мислення, виховання правової свідомості, небайдужість до власної долі та суспільних справ. Згаданий нематеріальний складник містить досить широкий перелік цінностей: національну ідею, право, традиції і звичаї, культуру, духовність, національні цінності, мову тощо. Їхнє значення у громадянському суспільстві

є безперечним, і саме вони перетворюють суспільство на громадянське [169, с. 89].

Однак Україна розвивається в умовах незалежності вже значний проміжок часу, якого цілком достатньо як для формування якісно відмінного світогляду молодого покоління громадян, так і для сприйняття нових демократичних, європейських цінностей і здійснення на цій основі певних змін у правосвідомості значної частини старшого покоління. Адже докорінна зміна суспільного устрою обумовлює кардинальні зміни й у суспільній правосвідомості. Вочевидь, новими факторами впливу на правосвідомість громадян з початку 90-х рр. XX ст. стали ринкова економіка і пов'язаний з нею принципово інший тип економічних відносин, зміна ідеології, функціонування нових демократичних інститутів, сучасний формат формально-правової регуляції суспільного порядку, особливості практики розробки та реалізації нормативних приписів тощо. Все це приводить до зростання значення легітимної ініціативи особи та її відповідальності за вибір певної моделі правової поведінки, що знову ж таки залежить від рівня правової свідомості і стану демократичних правових цінностей у суспільстві.

У першому наближенні громадянське суспільство можна розуміти як сферу соціальної самоорганізації, яка відображає розгортання недержавних приватних відносин і взаємодії індивідуальних і колективних інтересів, що детермінується реалізацією свободи особистості, і в умовах демократії чинить вирішальний вплив на формування соціальних цінностей. Поряд із функцією самоорганізації, самовираження та самореалізації особистостей (і таким чином формування соціального капіталу), громадянське суспільство покликане виконувати ще й такі (основні), як забезпечення прав і свобод людини і громадянина; систематизація й регулювання вимог громадян і процесів їх задоволення [110].

Сьогодні – і не в останню чергу завдяки синергетичному підходу – змінюється традиційне уявлення про громадянське суспільство як сукупність створених на добровільній основі організацій, які виражають інтереси певних

соціальних груп і організують своїх членів незалежно від державної влади. У сучасному світі стає зрозумілим, що громадянське суспільство є полем взаємодій приватних інтересів і способів діяльності суспільних суб'єктів, а також процесом спонтанного виникнення і розвитку різних соціальних структур. Тому крізь призму теорії самоорганізації яскраво видно, що громадянське суспільство не може бути повністю вільним від інститутів держави: в процесі самоорганізації, яка активно розгортається в громадянському суспільстві, утворюються параметри правового порядку, – але надалі вони фіксуються державною владою і відтоді регулюють громадянські взаємини. Так, за висловом Дж. Кіна, категорія громадянського суспільства описує складний і рухливий комплекс захищених законом недержавних інституцій, які здебільшого є ненасильницькими, самоорганізованими, саморегульованими, перебувають у постійному зв'язку одна з одною та з державними інституціями, що, як «рамка», обмежують, звужують чи водночас уможливають їхню діяльність [56, с. 15].

З іншого боку, і державне управління тісно пов'язане з громадянським суспільством, можна навіть ризикнути зауважити, що вони не мають чітких меж одне стосовно одного. Причому, з позицій синергетики, саме вплив громадянського суспільства на державу (шляхом породження параметрів порядку) є прямим, а виробництво державною владою законів, їх функціонування і контроль за виконанням – зворотним зв'язком [110].

Однак у вузькому розумінні, якщо все ж обирати між цими двома взаємодіючими протилежностями, очевидно, що саме громадянське суспільство є полем активної і різноманітної соціальної самоорганізації. У сфері громадянського суспільства (хоча і за допомогою держави, але за умови певної автономії від неї) здійснюється безпосереднє задоволення фізіологічних, матеріальних, духовних та інших потреб і пов'язаних з ними інтересів. Причому важливою характерною рисою громадянського суспільства є іманентно притаманна йому не тільки зовнішня (щодо держави), а й внутрішня конфліктність, обумовлена його власною

сегментацією. Ця конфліктність опосередковується наявністю і конкуренцією різноманітних інтересів, цінностей, ідеалів тощо. Однак вона має не тільки (або й не стільки) негативне, але і позитивне значення: різноманітність компонентів громадянського суспільства та їх конфліктність є необхідною умовою підтримання динамічної стійкості всієї національної системи [110].

Структурно громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, що наближається до соціальної сфери суспільного життя, напряду не пов'язаної з економічно-виробничою та державно управлінською його сферами (рис. 1.2).

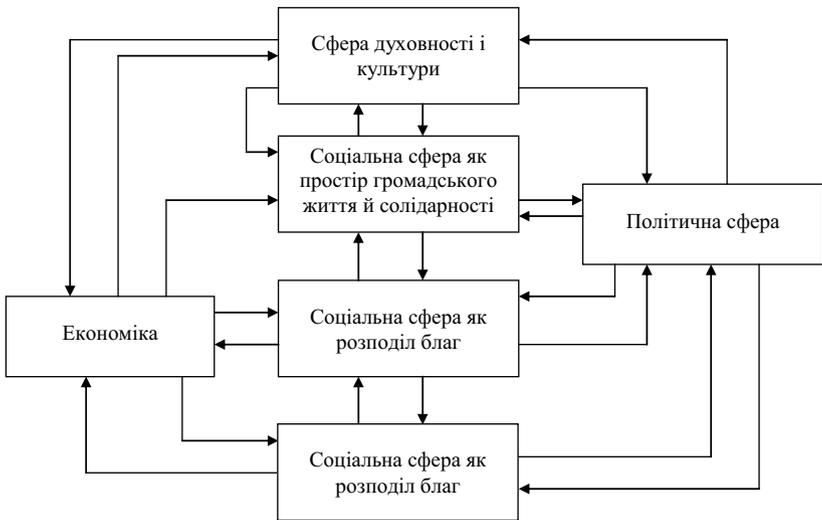

Рис. 1.2. Місце громадянського суспільства у суспільній системі [159].

У зародковому стані ця сфера присутня в кожному сучасному суспільстві. Однак суспільства різняться її розвитком (вона може, як за тоталітаризму, прямувати до нуля, а може охоплювати основний простір людської життєдіяльності) та якістю: системою цінностей, рівнем розвиненості, повноцінністю функціонування. Основний продукт цієї сфери, за соціологом Т. Парсонсом, – солідарність. А солідарність – структурне ядро такого явища, як соціальний капітал, що допомагає суспільствам бути

сильними і творити добро. Солідарність – відчуття згуртованості і взаємної підтримки людей – зростає у випадку групової самоорганізації заради вирішення спільних проблем, захисту прав та інтересів чи просто спілкування. Внаслідок самоорганізації виникають первинні осередки громадянського суспільства – різноманітні громади й громадські об'єднання (асоціації), які утворюють каркас громадянського суспільства. Вони є своєрідними «вузликами», що скріплюють і тримають разом горизонтальну мережу (павутину) асоціативного життя, різноспрямованих перехресних зв'язків і взаємодій громадян демократичної держави.

В аспекті культури громадянське суспільство демонструє відданість громадянським цінностям і готовність їх захищати: свободі та рівноправності, непорушності прав людини, плюралізму, толерантності, довірі до інших людей та соціальних інституцій, зацікавленості суспільними справами [159]. Як зазначає Г. Нестеренко, феномен громадянського суспільства має, з одного боку, політичний, з другого, – соціально-економічний, з третього, – культурний смисл. І це лише основні. Але в літературі найчастіше йдеться саме про політичне походження і змістовне наповнення громадянського суспільства. Це пов'язано насамперед з існуванням у суспільстві угруповань, за допомогою утворення яких люди намагаються незалежно від державної влади впливати на політичний режим, що означає в основному виконання функції соціального контролю. Самоврядні групи громадян в цій підсистемі формуються на різноманітних засадах для задоволення спільних потреб та інтересів. Близькі приватні інтереси окремих громадян, об'єднуючи їх у групи, виступають для останніх основними параметрами порядку, а на них накладається дія, наприклад, таких керівних параметрів, як моральні та правові норми, економічні закони, культурні обмеження тощо [110]. Г. Нестеренко цілком слушно називає необхідними передумовами життєдіяльності громадянського суспільства:

- наявність розвиненої соціальної структури, яка відображає багатоманітність інтересів окремих груп і шарів населення;

- розвиненість середнього класу, який надає соціуму стійкості в економічному та політичному відношенні;
- володіння кожним членом громадянського суспільства певною приватною власністю або участь у володінні колективною власністю та право на використання нею на власний розсуд;
- досить високий рівень розвитку внутрішньої свободи особистості, її активності та вміння включатися до компонентів громадянського суспільства [110].

Усі існуючі концепції громадянського суспільства можна поділити за тлумаченням сутності цього феномена на дві великі групи. Згідно з однією, громадянське суспільство – це певний тип суспільства, який характеризується плюралістичністю, різноманітністю і відносною автономністю елементів, свободою думки та дії і відповідно значною індивідуальною відповідальністю. Згідно з другою – термін «громадянське суспільство» треба використовувати для позначення не типу, а частини суспільства – його неодержавленої складової, до якої входять різноманітні за інтересами соціальні угруповання [110].

Констатуючи чисельність поглядів на феномен громадянського суспільства, на аналіз його структури, автор монографії про само організаційні засади становлення української політичної нації виділяє три рівні перебігу цих процесів: а) інституціональний – дослідження фактичної наявності інститутів та організацій громадянського суспільства в різних сферах; б) суб'єктний – детальне дослідження самих агентів соціальної дії; в) функціональний – аналіз засад функціонування різних елементів громадянського суспільства [110].

На думку Г. Нестеренко, з якою ми цілком погоджуємося, в ідеальному варіанті громадянське суспільство не треба будувати, воно має визріти самостійно, під впливом об'єктивних природних чинників. Але для економії часу (що особливо важливо для перехідних суспільств) автор вказує, що потрібні ініціюючі впливи державних структур. Безумовно, громадянське

суспільство має формуватися не з допомогою державних структур, а на основі органів самоорганізації народу, які виступають своєрідним фундаментом цієї побудови. Це міркування підтверджується результатами проведеного нами опитування щодо важливості самоорганізації народу в процесі формування громадянського суспільства в Україні. На таке запитання 62,5% респондентів відповіли: так, неодмінно важлива; 21,7% – мабуть, важлива; 11,3% – скоріше неважлива, ніж важлива; 3,3% – важко відповісти; тільки 1,2% – неважлива.

Демократичний устрій не є гарантом сильного громадянського суспільства, але виступає багатообіцяючою передумовою сприяння його формуванню. До речі, і високий рівень розвитку різноякісних організацій не гарантує демократії, але активне, розвинене громадянське суспільство здатне дисциплінувати державу, просувати інтереси різних груп населення, забезпечувати їх активну участь у політичному житті [110].

Висновки до першого розділу

З позицій застосованого синергетичного підходу, доведено, що дослідження та пізнання закономірностей розвитку процесів самоорганізації слід розглядати як відкриті та складні динамічні системи, до яких належать людина, суспільство, публічна влада та держава. Будучи трансдисциплінарною сферою знання, синергетика випереджає розвиток традиційних дисциплін, відкриває інші горизонти подальших досліджень. Саме підходи синергетики до самоорганізації дають можливість застосовувати нові ідеї у прогнозуванні суспільного поступу.

Для формування громадянського суспільства найпродуктивнішим є сьогодні синергетичний підхід, на основі якого створюється новий стиль мислення і знання, що веде до самопізнання, саморозвитку та самореалізації кожного громадянина. Одним з центральних понять синергетики є концепт

самоорганізації системи, що розглядається як процес упорядкування, виникнення або трансформації структур у відкритій системі. Отже, самоорганізація – один з проявів спонтанних процесів у суспільстві, колективах, групах. Він виникає як результат цілеспрямованих дій у рамках більш широких соціальних систем. Як фактор посилення цілеспрямованого керуючого впливу, самоорганізація відіграє конструктивну роль. Деструктивним чинником вона стає у разі виникнення небезпеки переважання другорядних потреб над стратегічними завданнями суспільства, або індивідуальних, групових, відомчих інтересів над суспільними.

У контексті досліджуваної проблематики розглянуто особливості розвитку самоорганізації народу на українських землях, зокрема, розвиток місцевого самоврядування, церковно-міщанських братств, козацьких громад і Запорозької Січі. Запорозьке козацтво виникло і розвивалося як форма вражаючої самоорганізації суспільного життя, головною детермінантою якої була особистісна свобода. Зростання авторитета козацтва в українському суспільстві було обумовлене не тільки його роллю захисника рідної землі, борця за волю свого народу, а й тим, що воно творило новий тип суспільних відносин і нові суспільні цінності. Появі Гетьманщини передувала багатолітня боротьба українського народу проти панування польської шляхти в Україні – боротьба, в якій активізувалися українські громадянські ініціативи того періоду. Утвердження Гетьманщини не було б можливим без тих її передумов, що були створені праобразом громадянського суспільства: без утворення козацтва, без підтримки козацтвом православної церкви і православних братств, без військового досвіду козаків і селян, врешті-решт, без перетворення козацтва на провідну верству українського суспільства.

Особливого значення набуло громадянське суспільство у творенні держави, що засвідчує діяльність Української Центральної Ради, яка існувала понад тринадцять місяців (з 17 березня 1917 до 29 квітня 1918 р.) і поновила в Україні державницьку свідомість, приглушену двома віками російського панування.

У другій половині 80-х – на початку 90-х рр. Україна розпочала рух до демократії у жорсткому політичному протиборстві із залишками старого комуністичного режиму. Не дивно, що перевагу в цей час здобуло «демократичне громадянське суспільство». Завдяки самоорганізації політизованих громадських рухів у 1988–1991 рр. Україна здобула і втримала державну незалежність і почала свій рух до ринку й демократії.

Особливо широкого розповсюдження набувають поняття «самоорганізації народу» та «громадянського суспільства» із захопленням ідеєю творення дійсності, яка б відповідала його змісту, настали в Україні після подій листопада-грудня 2004 р. (Помаранчева революція), а також подій, які відбулися в наприкінці 2013 та на початку 2014 р. (Революція Гідності).

Дослідження поняттєво-категоріального апарату самоорганізації народу у сучасному правознавстві дозволило виокремити три рівні самоорганізації відносно її суб'єктів (індивідуальну; колективну та загальнонародну).

Рівень співвідношення та особливості взаємовідносин самоорганізації народу і громадянського суспільства підтверджено думкою респондентів, які позитивно відповіли на запитання чи потрібно для країни мати сильне громадянське суспільство? Також визначено, що громадянське суспільство має формуватися не з допомогою державних структур, а на основі органів самоорганізації народу, які виступають своєрідним фундаментом цієї побудови.

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІЗМ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАРОДУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

2.1. Формування та розвиток громадянського суспільства

Громадянське суспільство як політико-правовий і соціально-економічний феномен, як науково-теоретична проблема стало предметом першопочаткового пізнання вже наприкінці XVII ст., а його концептуальне осмислення тривало до першої половини XIX ст. До цих наукознавчих процесів протягом зазначеного періоду були причетні такі видатні мислителі, як Дж. Локк, А. Фергюссон, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Ф. Гегель, А. де Токвіль, у працях яких були сформульовані засадничі основи цього феномена, дані філософсько-правові характеристики його ознак.

Історично громадянське суспільство виникло на певному етапі розвитку західної цивілізації, коли там сформувалися засновані на приватній власності ринкові відносини, ліберально-конституційний політичний лад і виник тип самостійної («модульної» за Е. Геллнером) особистості, яка мала схильність і правові можливості діяти автономно від держави та вступати у взаємодію з іншими людьми на контрактній основі (за домовленістю, з власної доброї волі, а не з примусу). Пізніше, у процесі еволюції, громадянське суспільство зазнало змін, утворивши історичні (часові) та національні (просторово-географічні) різновиди й поширившись на різні регіони і континенти настільки, що сьогодні стало можливим говорити навіть про глобальне громадянське суспільство [159].

Як своєрідний світоглядний феномен, громадянське суспільство розглядалося й аналізувалося вітчизняними та зарубіжними науковцями. Цікаві спостереження щодо ідеї впровадження інститутів громадянського

суспільства містяться у працях українських правників, політологів і публіцистів XIX-XX ст., зокрема у В. Винниченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, В. Липинського, С. Подолинського. Останнім часом вагомими у цьому зв'язку є наукові доробки багатьох сучасних дослідників, а саме: А. Єрмолаєва, О. Зайчука, М. Кельмана, А. Колодій, В. Кравчука, В. Кременя, В. Кузьменка, Г. Нестеренко, А. Олійника, О. Онищенко, О. Петришина, О. Романчука, В. Ткаченка, М. Цвіка та інших.

Незважаючи на значні теоретичні напрацювання, пов'язані з обґрунтуванням процесів формування громадянського суспільства в Україні, ще досі науковці не дали виважених відповідей на чимало актуальних питань. З-поміж них, зокрема, вагомим є необхідність обумовленості активізації самоорганізації народу в Україні як важливого чинника стабільного розвитку громадянського суспільства на шляху розбудови демократичної правової державності.

Зародження та розвиток громадянського суспільства відбувається протягом тривалого періоду еволюції сучасної цивілізації. Цей процес має багато закономірностей, спільних для багатьох країн. Але кожна з них, розвиваючи громадянське суспільство, вносила щось особливе, характерне саме для неї. Власне, кожна держава має бути зацікавлена в створенні, всебічному розширенні й поглибленні громадянського суспільства, якщо вона прагне до задоволення потреб громадян, до своєї адаптації в загальнолюдський цивілізаційний процес [129].

Термін «громадянське суспільство» використовувався для характеристики типу політичної асоціації, члени якої підкоряються дії її законів, завдяки чому забезпечуються мирний порядок і добре правління. За цією давньою традицією, витоки якої йдуть від ідеї поліса в Арістотеля (*koīnoia politike* – громадянське суспільство); *societas civilis* у Цицерона, громадянське суспільство і держава ототожнювали: бути громадянином

держави означало бути членом громадянського суспільства, поводитися відповідно до його законів [46].

Однак, починаючи з другої половини XVIII ст., класична концепція громадянського суспільства набуває змін і вже до середини цього століття громадянське суспільство та держава (традиційно пов'язані концепцією *societas civilis*) розглядалися як різні поняття [46]. Перші спроби модернізації концепції громадянського суспільства були здійснені англійськими та французькими ученими, а подальші кроки – німецькими філософами. У праці «Замітки з історії громадянського суспільства» (1767 р.) англійський історик А. Фергюсон ще не розглядав громадянське суспільство як самостійне щодо держави явище. Аналізуючи еволюцію громадянського суспільства від часів класичної Греції і Римської республіки, він вказував на «самопослаблюючі риси» цього терміна, при чому найбільш небезпечною вважав «втрату громадянського духу». А. Фергюсон доводив необхідність створення асоціації громадян, яка охоплювала б усі сфери суспільства. Акцентуючи увагу на суспільній природі людини, учений підкреслював, що найчастіше людина буває щасливою і вільною тоді, коли на неї впливає «тваринний дух суспільства» [46].

Новий підхід до співвідношення «громадянське суспільство – держава» формувався шляхом консолідації поглядів стосовно того, що громадянське суспільство має право захищати себе від держави. Прикладом такого розуміння проблеми були сентенції, викладені у праці Т. Пейна «Права людини» (1791-1792). Як ідеолог американської політичної думки, автор вважав, що людині від природи притаманне прагнення до громадського життя. Це змушує кожного індивіда будувати свої відносини на принципах солідарності та змагання [46].

Остання чверть XIX ст. ввійшла в історію світової цивілізації як період обманливих надій людства на досягнення благополуччя, гуманізації суспільних процесів шляхом зміцнення правопорядку й моральності. Взята на озброєння всіма гіпотеза про те, що суспільство загалом рухається до

соціальної справедливості, нібито отримувала повсюдне схвалення. Підтвердженням цього стало те, що демократичний рух швидко набирив сили і поширення. Виникла й утвердилася ідеологія соціал-демократії. Робітники ставали членами парламентів. Порівняно з XVIII ст. це був величезний поступ на шляху соціального розвитку та побудови громадянського суспільства [46, с. 67].

Слід підкреслити, що громадянське суспільство може існувати у правовій державі, тобто такій, де лише юридичними засобами забезпечуються верховенство права, реальне здійснення, гарантування, охорона, захист і поновлення порушених прав людини і громадянина, взаємна відповідальність держави й особи, контроль і нагляд за створенням і застосуванням юридичних законів. Метою створення правової держави в Україні є забезпечення цивілізованого функціонування і розвитку громадянського суспільства. Як зазначає А. Олійник, правова держава в Україні – це така держава, яка взаємодіє з громадянським суспільством та в якій досягнуто пріоритету прав людини; де законодавча, виконавча і судова гілки влади закріплюють, гарантують і забезпечують права людини, народу і соціуму у повсякденній діяльності [111].

Розглядаючи шляхи формування громадянського суспільства, О. Онищенко підкреслює, що безумовно, без правової держави воно навіть не уявляється, однак для них спільна мета – зміцнення моральних основ соціуму. Духовною основою міжлюдських відносин у ньому має виступати не право, а мораль. Тому серед найперших пріоритетів формування громадянського суспільства мають бути підтримка, розвиток, збагачення морального чинника [113, с. 18].

Майже протягом століття (з другої половини XIX ст. і до другої половини XX ст.) про нього майже забули, адже людство поринуло у вир революцій, двох кривавих світових війн і т. п. Лише у час розпаду комуністичних тоталітарних режимів моральні засади у суспільних відносинах знову досягнули піку популярності, як у західному світі, так і в

країнах, що стали на шлях демократичної трансформації. Про точний зміст поняття та про швидкість утілення в життя позначуваного ним ідеалу в той час мало хто задумувався. Зрідка згадували й про небезпеки, які, за словами англійського політолога Дж. Кіна, полягали в тому, що громадянське суспільство «дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою», а тому за певних умов може перетворитися на поле битви, де «лисиці насолоджуються свободою полювати на курей» [56, с. 51].

Відомий американський політолог Френсіс Фукуяма вважає, що є «чотири рівні, на яких має відбуватись зміцнення демократії»: ідеологія, політичні інституції, громадянське суспільство, культура. Зміни на рівні громадянського суспільства, за його словами, відбуваються набагато повільніше, ніж на двох перших рівнях, а їх швидкість значною мірою залежить від особливостей культури [187, с. 49].

Особлива заслуга в розробці теорії громадянського суспільства належить Г. В. Гегелю, який вважав громадянське суспільство системою потреб, що ґрунтується на приватній власності, майнових і станових відносинах. Філософ розглядав громадянське суспільство як сферу матеріального, економічного життя і діяльності людей, вважав його взаємопов'язаною системою соціальних груп, спільностей, інститутів, приватних осіб, взаємодія яких регулюється цивільним правом і безпосередньо не залежить від політики держави. Громадянське суспільство внутрішньо суперечливе. Численні його складові часто-густо непорівнянні, нестійкі, схильні до конфліктів. Йде постійне протистояння, зіткнення приватних інтересів. Розв'язати суперечності можливо лише через державу. Держава, за Гегелем, є виразником абсолютної ідеї, світового духу. Якщо ж держава є виразником всезагального духу, то вона є і вищою, найбільш спільною формою людського співжиття, а тому всі інші форми суспільної організації підкоряються їй. Ідеалізм Гегеля проявляється тут у визнанні залежності громадянського суспільства від держави, яку він вважав істинною

формою об'єктивного духу, тоді як громадянське суспільство – це лише кінцева форма духу [110].

Поняття громадянське суспільство використовує і Карл Маркс. Під громадянським суспільством розуміється організація родини, станів і класів, відносини власності і розподілу праці, взагалі форми і засоби існування і функціонування суспільства, дійсного життя і діяльності людини. Маркс підкреслював його об'єктивний характер і економічну основу. На відміну від Гегеля, Маркс доводив, що саме громадянське суспільство складає першооснову будівлі людського співжиття, а життєдіяльність громадянського суспільства є головною рушійною силою історичного прогресу. У листі до Анненкова (28 грудня 1846 р.) К. Маркс писав: «Візьміть певну ступінь розвитку виробництва, обміну і споживання і отримаєте певний суспільний лад, певну організацію родини, станів або класів, одне слово, певне громадянське суспільство. Візьміть певне громадянське суспільство і отримаєте певний політичний лад, що є лише офіційним вираженням громадянського суспільства». Надалі недостатньо чіткий термін «громадянське суспільство» К. Маркс заміняв поняттями «економічна структура суспільства», «економічний базис», «спосіб виробництва» та ін. Структура громадянського суспільства, історично зумовлена загальною об'єктивною закономірністю, включає особливі форми та відносини виробництва, класовий розподіл, що захищаються відповідно політико-правовими механізмами. Громадянське суспільство, за Марксом, належить до сфери матеріальної, тоді як держава є елементом надбудови [110].

Гегель продовжив аристотелівську традицію, а Маркс – концепцію Жана Бодена. Очевидно, зміст і першої, і другої ідей може мати місце в реальності, а відмінності їх відповідають відмінностям між двома основними напрямками націтворення – самоорганізаційним та ентропійним [110].

У контексті цієї діалектичної суперечності особливо зрозуміло, що, хоча громадянське суспільство загалом без держави довго існувати не може

(бо йому необхідний цей специфічний інструмент, який отримує сигнали про суспільні потреби, виробляє закони для їх задоволення та слідкує за реалізацією цих законів), однак протягом деякого періоду можуть існувати його основні елементи [110].

До елементів громадянського суспільства учені відносять: 1) різні асоціації, що проводять свою діяльність на підставі реального самоврядування (територіальні, виробничі, за інтересами та інші, а також їх органи); 2) правову державу, її апарат; 3) політичні партії, що вважають за основне у своїй діяльності консенсус з іншими інститутами громадянського суспільства стосовно фундаментальних суспільних цінностей; 4) інші структури, засновані на єдності інтересів, які функціонують на підставі горизонтальних зв'язків [46].

Громадянське суспільство постає, з одного боку, наслідком, з іншого, – передумовою формування політичної нації. Адже феномен політичної нації не вичерпується лише політичним змістом: її становлення неможливе без певних соціальних та економічних передумов. Причому, незважаючи на значну увагу науковців і філософів до окресленої проблематики, визначення соціально-економічних засад її розвитку досі відзначається фрагментарністю. Актуальність звернення до цього питання обумовлена також і тим, що сучасна українська нація зіткнулася з проблемою своєрідної кризи демократії – демократичний устрій в Україні намагається визначитися в політичному вимірі, при цьому значно відстаючи в соціально-економічному. Про це свідчить і надзвичайно великий розрив між багатими і бідними верствами населення, поширення корупції, гальмування економічних реформ, особливо стосовно підтримання малого й середнього підприємництва, засилля тіньової економіки [110].

Г. Гегель на відміну від своїх попередників, котрі не розмежовували суспільство й державу, розглядав їх як окремі утворення. На його думку, громадянське суспільство існує не всередині держави, а поряд з нею. У Гегеля громадянське суспільство є сферою матеріальних умов життя, в якій

індивіди пов'язані інтересами [17]. К. Маркс також вважав, що громадянське суспільство існує поза державою як політичним інститутом, розглядав це суспільство як сукупність сімей, суспільних станів і класів, відносин власності й розподілу, взагалі всіх форм і способів позадержавного існування та функціонування суспільства. Однак на відміну від Гегеля К. Маркс виходив з ідеї вторинності держави стосовно громадянського суспільства [17].

Визначальними умовами життєздатності громадянського суспільства є:

- володіння кожним його членом конкретною власністю чи участь його у володінні власністю, право використовувати її, розпоряджатися нею на свій розсуд;
- автономія особи, доволі високий рівень її соціального, інтелектуального, психологічного розвитку, її внутрішня свобода і здатність до повної самостійності при активній участі в роботі того чи іншого інституту громадянського суспільства;
- наявність права, яке закріплює та охороняє цю автономію;
- структурованість суспільства, суспільних відносин, які відображають багатство і різноплановість інтересів представників різних груп та прошарків [29].

Стан громадянського суспільства визначається взаємодією багатьох чинників. З-поміж них важливими є такі: а) забезпечення свободи особи та особистої ініціативи; б) відповідальність за наслідки власної дії; в) здатність індивідів до громадського співробітництва заради індивідуальної і спільної вигоди та громадянського миру [29].

На думку Г. Нестеренко, фундамент творення сучасного українського громадянського суспільства лежить в історичному досвіді державотворення, що дає змогу в сучасних умовах використати демократичний зміст попередньо апробованих процедур управління і враховувати зроблені помилки [110]. Традиції демократичного самоуправління в Україні мають глибокі корені. Етнологи зазначають, що «процес національної емансипації в

Україні має виразно проєвропейський загальнодемократичний характер» [42, с. 320], а це також є підставою формування громадянського суспільства.

Власне, утворення повноцінного громадянського суспільства стає можливим лише тоді, коли держава виділяється в особливий політичний інститут, що актуалізує потребу в обмеженні монополії на владу і в урівноваженні державного впливу з впливом недержавних організацій. Але основні його елементи можуть формуватися в соціумі і без власного державного оформлення, тільки за умов достатнього ступеня демократизації взаємозв'язків і самоврядування.

Цими основними елементами слід вважати: наділеного відносною свободою індивіда, який вільно переслідує власні цілі (джерелом цієї вільної самодіяльності індивіда виступає його власна користь); обмеження цієї індивідуальної свободи полями свободи інших; конкурентно-партнерські стосунки як необхідний засіб задоволення приватних інтересів різних індивідів, що співіснують у спільноті; приватну власність і ринкову економіку як передумови реалізації конкурентних чи конкурентно-партнерських стосунків індивідів [110].

Громадянське суспільство виникає спонтанно і функціонує на засадах добровільної самоорганізації та ініціативи. Його автономність стосовно держави є відносною: вона стосується насамперед невтручання держави в діяльність громадянського суспільства, доки його суб'єкти не порушують закон. Водночас, у багатьох питаннях громадянське суспільство взаємодіє з державними інституціями, виступаючи то як їхній помічник і союзник, то як опонент [159].

Перші елементи формування громадянського суспільства на території сучасної України відомі ще у давнину. Так у VII-V ст. до н. е. на землях сучасної України функціонували рабовласницькі міста-держави Ольвія, Херсонес, Боспор, Феодосія та ін. з різноманітними формами правління – від монархії до аристократичної та демократичної республік. Коли у IX ст. виникла Київська Русь, її основними державними інститутами стали князь,

князівська рада та народне віче. Як свідчать про цей період нашого політичного розвитку писемні пам'ятки, зокрема «Повість врем'яних літ», «Повчання Володимира Мономаха» [181, с. 142-179; 262-270] та ін., надзвичайно великі повноваження належали народному зібранню громадян. Повноваження віча поширювалися на всі функції державної влади, у тому числі на вибори князя, укладання з ним договору та обговорення найважливіших питань суспільно-політичного життя. Згодом, уже за доби феодалізму, селяни об'єднувалися в сільські общини, обираючи зі свого середовища отаманів, старшин та інших представників громадськості. Особливе місце у формуванні рис громадянського суспільства та боротьбі за волю й незалежну, суверенну державу належить козацтву. Один із найбільш авторитетних дослідників історії Козацької держави Д. Дорошенко, зазначав, що «козаччина є не тільки найблисучішою, найефектнішою появою української історії, вона являє собою ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його державної, соціальної та культурної творчості...» [38, с. 152].

Спробою реанімації Козацької держави після поразки повстання Івана Мазепи стала репрезентація державотворчої програми Пилипа Орлика і його прихильників у знаменитій «Угоді й конституції» 1710 р. [183, с. 9-10; 27-40], де втілено найбільш повно ідеї громадянського суспільства та становлення демократичних засад вітчизняного державотворення. Хоча ця програма не була реалізована, проте велике значення цього документа полягає в тому, що тут уперше в історії України де-юре зафіксовано принципи, які слід покласти в основу державно-політичного устрою. Державницькі ідеї знайшли втілення в юридичному документі, де було визначено, які саме і в якому порядку мають бути здійснені державні реформи в Україні. «Гетьманська влада мала бути обмежена і постійною участю в управлінні генеральної старшини, і генеральною радою; обмеження стосувались адміністрації, суду, виборів старшини, фінансів. Тричі на рік належало збирати сейм із полкової та сотенної старшини, депутатів і послів

від запорізького війська. Передбачалася сувора окремішність державного скарбу від коштів, що виділялися з розпорядження гетьмана. Значне місце відводилося демократичним правам усіх станів суспільства, особливо козацтва, а також правам міст» [182, с. 8-9].

Яскравим прикладом утворення зародків громадянського суспільства без державного суверенітету на українських землях вважається Запорозька Січ – воєнно-політична організація козацтва, яка сформувалася в нижній частині Дніпра наприкінці XV – на початку XVI ст. і вирізнялася своєрідним соціально-політичним устроєм, що, за оцінками нащадків, отримав характеристику демократичної республіки. Найбільш яскравими рисами громадянського суспільства в цій організації були: виборність старшин; ухвалення важливих політичних і військових рішень шляхом вироблення консенсусу на козацьких радах; колективне обрання курінних отаманів і гетьмана тощо.

Взагалі, виборність, підзвітність і елементи соціального контролю за владою досить часто проявлялися в українській історії і впливали на державну чи протодержавну організацію суспільного життя.

Українська історія засвідчує і більш ранні приклади формування окремих рис громадянського суспільства – ще з часів державності Київської Русі, про що свідчать особливості самоврядної діяльності віча. Зокрема, те, що на цих землях, на відміну від Новгородського князівства, цей старовинний інститут навіть за часів існування державності не був у повному розумінні державно-правовою інституцією, тому що не діяв постійно і збирався лише час від часу. Потужні механізми самоорганізації українського населення завжди вступали в дію, коли центральна княжа влада втрачала свою силу [103, с. 198]. Український історик Н. Полонська-Василенко, вслід за М. Грушевським, навіть сам факт виникнення Давньоруської держави пов'язувала з розвитком сфери недержавних приватних відносин, які поширювалися головним чином завдяки торгівлі [130, с. 89].

Після першої хвилі демократичних перетворень в Україні 1990-х рр. концепт «громадянське суспільство» набув широкого схвалення і визнання. Це цілком закономірно, оскільки неодмінною умовою становлення демократичних держав і формування націй було розгортання системи суспільних інститутів, які утворюють громадянське суспільство. Лише таке суспільство, що базується на ініціативі «знизу», соціальній активності громадян, їхньому прагненні до самоорганізації, утворенні самодіяльних структур, що перебувають поза системою державної влади і слугують захисту та задоволенню їх власних інтересів, здатне протистояти руйнівним процесам, стабілізувати і консолідувати суспільство і державу [68, с. 1].

За визначенням А. Колодій, «громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності» [64].

Громадянське суспільство, на думку О. Зайчука та Н. Оніщенко, – це історичний тип розвитку цивілізації, сутність якого полягає у конкретній якісній характеристиці; це сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів вільних індивідів через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних). Структурними елементами цієї системи є організації (політичні партії, громадські об'єднання, асоціації) та різні об'єднання (професійні, творчі, спортивні, конфесійні тощо), що охоплюють всі сфери суспільного життя і є своєрідним регулятором свободи людини [46].

Громадянське суспільство – самоорганізована й саморегульована, автономна сфера громадського життя, в якій функціонують добровільні громадські об'єднання, виникають суспільно значущі ініціативи, формується соціальний капітал (довіра, норми, мережі і навички соціальної взаємодії та солідарності) і, в разі потреби, «виставляються» вимоги політичним суб'єктам та структурам державної влади [159]. У цьому сенсі громадянське

суспільство – це сукупність соціальних відносин, у здійсненні яких реалізуються основні права людини – на життя, свободу, безпеку, власність тощо. Людина володіє, користується та розпоряджається майном, є членом трудового колективу, створює сім'ю, задовольняє культурні та духовні потреби у межах взаємин та інститутів громадянського суспільства, в яких держава в особі своїх державно-владних атрибутів присутня лише потенційно як гарантія їх визнання, охорони та захисту. Коли ж за певних конкретних обставин виникають конфліктні ситуації, які перешкоджають безпосередньому здійсненню основних прав і свобод людини, нормальному ходу реалізації права, з'являється необхідність реального втручання з боку держави, примусового здійснення правових норм, практичного застосування примусових заходів для охорони та захисту прав і свобод людини.

Громадянське суспільство «будується» у відповідних громадських інститутах, має власний устрій, зовнішню форму свого існування у вигляді різноманітних за своїм конкретним спрямуванням об'єднань індивідів. Серед цих інститутів – сім'я, церква, приватні чи колективні підприємства, комерційні організації, об'єднання за інтересами, профспілки, органи громадської самодіяльності, громадські організації, політичні партії, недержавні засоби масової інформації. Головною ознакою цих інститутів є те, що вони утворюються не державою, а самими індивідами, і тому їх реальне функціонування є показником громадянської зрілості суспільства, усвідомлення ним своїх власних потреб, рівня його самосвідомості та самоорганізації. Саме від ефективності функціонування інститутів громадянського суспільства залежить авторитет та реальні можливості впливу громадської думки на державно-владні інститути.

Отже, розкриваючи сутність поняття «громадянське суспільство» доцільно виокремити функції, які є втіленням основних напрямів діяльності громадянського суспільства, його впливу на суспільне життя. Усе це можна окреслити таким чином.

По-перше, громадянське суспільство є засобом самовираження індивідів, їх самоактуалізації та самореалізації, адже значну частину суспільно важливих питань, пов'язаних з власними інтересами, громадські спілки та об'єднання розв'язують самотужки або на рівні місцевого самоврядування, тим самим вони полегшують виконання державою її функцій, бо зменшують «тягар проблем», які їй доводиться розв'язувати.

По-друге, інституції громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, служать опорою в їхньому можливому протистоянні з державою, оберігають демократію від зазіхань можливих узурпаторів влади.

По-третє, у межах цивільних громад та інституцій громадянського суспільства формується «соціальний капітал» – ті невід'ємні риси особистості та сутність, різновиди і процеси утвердження демократії, форми взаємодії, які примножують рівень солідарності в суспільстві, роблять людей здатними до кооперації і спільних дій.

По-четверте, інституції громадянського суспільства систематизують і впорядковують протести та вимоги людей, мирно врегульовують конфлікти, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер, у такий спосіб вони також створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади.

По-п'яте, громадські організації як інституції громадянського суспільства виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протиборстві з іншими групами інтересів; завдяки таким діям кожна група отримує шанс «бути почутою на горі» владної піраміди [159].

Концепція громадянського суспільства у будь-якому тлумаченні охоплює всі добровільні організації та об'єднання за інтересами, що стоять поза державними утвореннями. Поряд із неурядовими організаціями соціально-політичної орієнтації сюди входять профспілки, торговельні палати, професійні колегії та синдикати (юристів, лікарів тощо), етнічні асоціації і, до речі, ті ж політичні партії. Структура громадянського

суспільства також включає в себе надзвичайно широкий спектр об'єднань без власної соціально-політичної програми: студентські, релігійні, спортивні, наукові та культурні товариства – «від гуртка любителів хорового співу до клубів спортивних вболівальників і добровільних пожежників» [80, с. 4].

Різноманітність інтересів визначає багатогранність структури громадянського суспільства і наповнюється глибоким змістом у просторі своєї свободи, підкріпленої формально меншою за органи державної влади відповідальністю перед нацією [110]. Ці об'єднання за інтересами вільно обмінюються одне з одним і з державою речовими предметами, енергетикою та інформацією, оскільки їхній взаємний розвиток недетермінований і поліваріантний, а також оскільки існує їх велика кількість та різна якість, то громадянське суспільство правомірно вважати складною, відкритою, нелінійною соціосистемою, підпорядкованою універсальним принципам самоорганізації [110].

Демократичний устрій не є гарантом сильного громадянського суспільства, але виступає багатообіцяючою передумовою цього. До речі, і високий рівень розвитку різноякісних організацій не гарантує демократії. Але активне, розвинене громадянське суспільство здатне дисциплінувати державу, просувати інтереси різних груп населення, забезпечувати їх активну участь у політичному житті [110].

Як сукупність певних структур та властивих їм процедур і форм взаємодії, громадянське суспільство являє собою певний зріз суспільства як цілого. Його зримий вияв – наявність «критичної маси» заснованих на громадянських цінностях відносин громадянського типу у сферах економіки, політики, культури тощо, охоплення ними значних секторів суспільства. Якщо це є, то тоді все суспільство можна назвати громадянським. Структури громадянського суспільства (організоване громадянство) задають у такому суспільстві тон, створюють призму, через яку змушені дивитись на світ усі асоційовані і неасоційовані, активні і пасивні громадяни. І вести себе відповідно, якщо вони хочуть бути визнаними і почутими, а їхні інтереси

мають бути враховані. Громадяни в такому суспільстві засвоюють громадянську культуру або, щонайменше, пристосовуються до її стандартів [159].

Також велике значення у процесі формування громадянського суспільства мають такі соціокультурні засоби саморегуляції суспільства та соціального контролю, як традиції, мораль, право, релігія, ідеологія. Вони можуть сформуватися на власному ґрунті, а можуть бути привнесені й запозичені з інших цивілізацій. У будь-якому разі ці механізми мають глибоко інтегруватися в національну суспільну традицію, культуру, засвоїтися ними. Коли складова інновацій надто велика, традиційна культура неминуче відторгне її повністю, або, принаймні, частково задля самозбереження. А це рано чи пізно призведе до послаблення державної влади, деформації соціуму, порушення нормального режиму функціонування та розвитку [77, с. 136-137].

Отже, ці положення мали б привернути увагу багатьох реформаторів сучасного українського суспільства. Йдеться, по-перше, про те, що суспільство як система розвивається поетапно, бо як складний механізм має свої фази й не може бути за короткий час радикально перебудованим відповідно до того чи іншого проекту без негативних для себе наслідків. А, по-друге, спроби нав'язати суспільству форми соціальної організації, які неадекватні традиційному типу культури й рівню розвитку індивідів на цьому етапі суспільного поступу, неминуче призводять до зниження ефективності державних інститутів, послаблення соціального контролю, дезорганізації суспільства, розпаду й деградації особистості й, зрештою, до відкидання її на більш ранні стадії духовного становлення [77, с. 136-137].

На думку провідних вітчизняних учених, в Україні громадянське суспільство формується в особливих умовах:

– по-перше, його становлення відбувається тоді, коли проблематика громадянського суспільства вже не є актуальною для країн розвиненої демократії, новітній досвід яких свідчить про необхідність виходу

за його межі в напрямку соціальної державності, що передбачає необхідність наукового пошуку складних критеріїв поєднання цих обох процесів, які певною мірою можуть бути суперечливими; через такі зміни формується якісно нова соціальна система, яку зарубіжні політологи називають «суспільством масового споживання, масової культури»;

- по-друге, становлення громадянського суспільства в Україні відбувається за умов творення національної державності, що так чи інакше передбачає зміцнення державницьких засад в організації суспільної життєдіяльності, утворення нових державних органів влади та управління, яких не могло бути за умов перебування в складі колишнього СРСР;

- по-третє, радикальна зміна пріоритетів соціального розвитку передбачає перехідний період протиборства різновекторних тенденцій суспільного розвитку, одна з яких спирається на вкорінені впродовж значного історичного періоду стереотипи соціально-політичного облаштування, а інша зорієнтована в напрямку наближення до загальноновизнаних стандартів правової демократичної державності, які, однак, практично мало адаптовані українським суспільством [45].

Аналізуючи сучасну ситуацію, дехто з науковців обстоює сентенцію, за якою начебто недовіра до влади є нормальним станом громадської думки й політичного мислення за умов несформованого ще громадянського суспільства й помітного відриву його від держави [74]. Це стосується не лише нашої держави, а й тих країн, які традиційно називають себе «демократичними», оскільки бюрократичний апарат завжди намагається так витлумачити інститути демократії, щоб підпорядкувати їх інтересам верхівки політичної ієрархії. Саме так Р. Даль та Р. Дарендорф трактують понад двостолітню історію американської демократії.

Щодо України, то згадані автори (йдеться про 2003 р.) справедливо констатують, що процес формування громадянського суспільства перебуває лише на початковому етапі, а найближчі перспективи проглядаються все ще не досить виразно. До того ж трьохсотлітнє перебування у складі Російської

імперії чи існування під радянським тоталітаризмом, коли державна влада завжди пригнічувала спільноту, закономірно виробляли якщо не свідоме відторгнення, то здоровий інстинкт політичної недовіри широкого загалу до держави й чиновництва. Отже, вважається нормою, коли людина усвідомлює необхідність постійного контролю за державою з боку громадянського суспільства.

Натомість побутує твердження, що сучасний період розвитку українського соціуму і теоретичною, і буденною свідомістю справедливо характеризується як перехідний. І – так само справедливо – сутність перехідного періоду пов'язується з необхідністю вибору альтернатив, насамперед, політичного та економічного розвитку. Але серед громадськості (мабуть, через збереження стереотипів тоталітарної системи) все ще поширена несправедлива думка про те, що відповідальність за вибір оптимального шляху розвитку лежить тільки на державних структурах. Справді, держава має найбільше можливостей для втілення в життя обраного напрямку соціально-політичного поступу, але не для формулювання й розробки усіх можливих альтернатив з метою виявлення оптимальної. Це надзвичайно важливе завдання може і має бути вирішене за обов'язкової участі структур громадянського суспільства [110].

«Реабілітація» поняття «громадянське суспільство» і захоплення ідеєю творення дійсності, яка б відповідала його змісту, настали в Україні після подій листопада-грудня 2004 р. Як би ці події хто не називав і на боці яких би сил – «помаранчевих» чи «синьо-білих» – не виступав під час масових народних акцій на майдані Незалежності у Києві та інших майданах України, ніхто не може заперечити, що вони демонстрували величезне напруження сил народу, грандіозний сплеск суспільної енергії, яскравий вияв українського громадянського суспільства, яке нарешті показало себе здатним перемагати всесильну, як здавалося раніше, владу. Хоч ця перемога пізніше не була належно закріплена українськими політиками, досвід боротьби допоміг подолати типові для посткомуністичних суспільств страх і зневіру в

сили організованих народних мас. Люди побачили можливості мобілізованого громадянського суспільства і почали шукати шляхів подальшого впливу на стан справ у країні. Стало зрозумілим, що практика громадянського суспільства варта того, щоб її розвивати у найрізноманітніших формах [159].

І. Гороховський слушно зазначає, що в Україні наприкінці 2004 р. відбувся стрибкоподібний перехід з одного стану громадянського суспільства, неактивного, пасивного – до іншого, активного, тобто воно набуло якісно нових рис. Така якість зумовлена рівнем активності й політичної свідомості громадян під час Помаранчевої революції. Цей рівень був досить високим, що давало змогу говорити про відповідний ступінь самоорганізації суспільства у той час [26, с. 14].

Як зазначає Ю. Рубан, український народ протягом 2004-2007 рр. неодноразово засвідчив, що ми як політична нація утвердили демократію, свободу слова та силу своєї демократичної ідентичності. Вона була єдина у своєму переконанні: держава існує для людини, а не людина для держави. Громадяни України впевнені у своєму невід'ємному праві обирати і змінювати владу. Політична система України після 2004 р. демонструє здатність захистити демократичні процедури від спроб їхньої підміни авторитарними, силовими та іншими засобами політичного впливу. Це – ознака європейської якості української демократії [157, с. 8].

Відповідно до рейтингів впливових міжнародних організацій показники розвитку громадянського суспільства в Україні протягом періоду незалежності поступово поліпшувалися, хоча останніми роками не показували позитивної динаміки, проте зберігали певну стабільність. Вони є кращими, ніж в інших пострадянських країнах, натомість суттєво відстають від показників країн Балтії та країн Вишеградської групи. Так, за результатами дослідження Nations in Transit міжнародної неурядової організації Freedom House (де оцінка різних напрямів демократичного розвитку перехідних країн здійснюється за шкалою від 7 балів – «найгірша»,

до одного бала – «найкраща»), оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно поліпшилася від 4,75 балів у 1998 р. до 3 балів у 2005 р. та 2,75 балів у 2006-2011 рр. Саме за напрямом «громадянське суспільство» Україна продемонструвала найбільший поступ та відповідно отримала найкращу оцінку відносно інших показників [207].

У цьому контексті значний інтерес становить і проведене нами опитування. На поставлене запитання: чи сформоване в Україні громадянське суспільство, відповіді респондентів розподілилися наступним чином: так – 36,5% опитаних; сумніваються – 33,3%; ні – 30,2%. Отже, за цими результатами, як бачимо, однозначною думка представників громадськості не виявилася. Однак події останніх років, особливо пов'язані з важкими випробуваннями і викликами, дають підстави вважати, що закладено міцний фундамент для стрімкого розвитку самоорганізаційних процесів, що, безумовно, позначається на формуванні громадянського суспільства. Отже, ці процеси ще тривають, набуваючи все нових і нових якісних ознак.

Це підтверджується, певною мірою результатами анкетування щодо визначення періоду, з якого розпочався процес формування громадянського суспільства в нашій країні. Думки респондентів розподілилися таким чином: від дня ухвалення акту незалежності – 10,9%; з початком Помаранчевої революції – 17,1%; з перемогою Революції Гідності – 23,6%; ще не розпочинався – 5,2%; ще триває – 35,5%; минув – 3,2%; важко відповісти – 4,5%.

Аналізуючи ці результати, зважмо на думку німецького соціолога Р. Дарендорфа, який вважає, що для вирішальних перемог у політичній системі після тоталітаризму достатньо 6 місяців, для відчуття успіху в економіці – 6 років, а для побудови основ вільного громадянського суспільства потрібно 60 років [113, с. 15-16]. Тож не дивно, що на етапі власної нестійкості соціальна система стоїть перед вибором чисельних різноманітних, навіть полярних варіантів подальшого розвитку. І ще більше їх потребує. Саме громадянське суспільство надає соціуму цю

поліваріантність, багатогранність шляхів потенційного буття. Структура громадянського суспільства як реальна альтернатива правлячій системі має більше ступенів свободи та різноманітності, ніж державні інститути.

Аналізуючи погляди сучасних науковців на громадянське суспільство, Г. Нестеренко акцентує увагу на таких основних рисах:

- невід'ємною ознакою громадянського суспільства є плюралістичність способів суспільного життя і відповідно соціальна диференційованість і структурованість;

- у ньому є місце як для консервативних, так і для радикальних сил – і перші, і другі виступають його необхідними компонентами;

- воно розглядається як діалог між різними соціальними суб'єктами, в якому досягається і відносний консенсус за системою базових соціальних цінностей (права людини, демократія, плюралізм, правова держава, верховенство закону, власність, соціальна захищеність тощо) та за більш конкретними питаннями практичної політики;

- саме його існування забезпечується підтриманням певного балансу інтересів різних груп, що співіснують у соціумі за посередництвом дії механізмів конкуренції і соціального партнерства;

- соціально-економічним підґрунтям його функціонуванням є ринкова економіка з притаманною їй різноманітністю форм власності, а суб'єктною основою – середній клас [110].

Очевидно, слід визнати слушною думку про те, що фундаментальною соціальною передумовою становлення громадянського суспільства є формування середнього класу [110]. Певною мірою це підтверджують дослідники проблем самоорганізації, підкреслюючи, що вже з'явилися цілі соціальні групи, яких за загальноприйнятими критеріями (подушний доход, соціальний статус, стандарти споживання, освіта, професійна кваліфікація тощо) можна віднести до так званої «середньої майнової верстви», що складає ядро майбутнього середнього класу і є ознакою якісно нового рівня трансформаційних процесів [74, с. 313-314]. Втім, поки що в середовищі

середньої майнової верстви відсутня солідарність у захисті прав і достатня активність участі в громадській діяльності, завдяки чому вона може перетворитися на середній клас.

Таким чином, у процесі формування громадянського суспільства народ має постійно вдосконалювати власну поведінку з урахуванням минулого країни, постійно діяти відповідно до чинного законодавства та дотримуватися загальнолюдських моральних цінностей. Як переконує досвід розвинених країн зі зрілими політичними націями, формування громадянського суспільства супроводжується розвитком ринкової економіки, причому важко визначити, що тут є причиною, а що – наслідком. Очевидно, це два взаємозалежні процеси, джерелом яких є якісні плюралістичні зміни у свідомості населення і розгортання яких засвідчує розгортання самоорганізаційних процесів становлення політичної нації. Отже, економічною засадою розвитку її постає тісно пов'язаний із соціальними чинниками вільний ринок із властивою йому багатоманітністю форм власності та відкритою конкуренцією [110].

З цими твердженнями кореспондується і думка О. Онищенко про те, що найефективнішою структурою громадянського суспільства слід вважати незалежні засоби масової інформації, які він називає партією впливу. Вони забезпечують прямий і зворотній зв'язок верхів і низів. За об'єктивним призначенням ЗМІ відіграють роль народного інформатора і просвітянина. А взагалі сучасне громадянське суспільство – це інформаційне суспільство за всіма параметрами. Забезпечення свободи поширення інформації, доступ до неї, свобода слова, преси, захист ЗМІ від зловживань як владних, так і корпоративних структур, захист громадян і установ від зловживань ЗМІ, висока вимогливість до якості інформації – неодмінні вимоги громадянського суспільства до оптимізації відносин на інформаційному полі [113, с. 16-17].

Навіть такий загальний огляд стану формування та розвитку громадянського суспільства в Україні дозволяє твердити, що ці процеси

набувають політико-правової та соціальної визначеності, сприймаються як надважливі для державного будівництва. Проведене опитування, яке ставило за мету оцінити роль громадянського суспільства в сучасному українському соціумі, дало такі результати: визнали що воно відіграє важливу роль – 42,5% респондентів; відіграє незначну роль – 11,3%; відіграє важливу роль, але має незначний вплив на органи влади – 41,0%; відіграє важливу роль, і має значний вплив на органи влади – 2,2%. Як бачимо, майже 43% опитаних відповіли що громадянське суспільство відіграє важливу роль у побудові сучасної української держави, проте слід звернути увагу і на те, що 41% опитаних вказали, що громадянське суспільство має незначний вплив на органи влади в Україні.

Отже, проаналізувавши шляхи та умови формування громадянського суспільства в Україні за 25 років незалежності, можемо стверджувати, що громадянське суспільство ще перебуває у процесі становлення. Втілення ідей автономності та індивідуальної свободи громадян, невтручання держави у життєдіяльність самоорганізованих громадських утворень позначаються на взаємовідносинах і взаємовпливах громадянського суспільства й держави – цих двох підсистем єдиної динамічної системи, що є визначальними у забезпеченні демократичного розвитку країни.

2.2. Сучасний стан та основні тенденції самоорганізації народу в Україні

Демократичний рівень розвитку будь-якої країни визначається можливістю її громадян вільно брати участь у суспільно-політичному житті держави, впливати на її внутрішню та зовнішню політику, на законотворення, активно долучатися до процесів державного будівництва та інших сфер суспільної та державної діяльності. Розвиток локальної демократії та реальна участь громадян у вирішенні питань місцевого

значення є однією з найважливіших умов побудови громадянського суспільства [47].

Обговорюючи політико-правові та соціально-економічні механізми реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 рр., учасники «круглого столу», проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень, зазначили, що ключовими функціями, які виконує громадянське суспільство, є: 1) захист та представництво інтересів громадян через об'єднання в різних рухах, ініціативних групах та донесення своїх позицій у процесі ухвалення рішень; 2) громадський контроль і боротьба з корупцією; 3) надання соціальних послуг; 4) підтримання сфери благодійництва, вирішення соціальних проблем, волонтерство.

Враховуючи це, громадянське суспільство може розбудовуватися тільки шляхом активізації самоорганізаційних процесів населення, насамперед політично і національно свідомого громадянства, а держава повинна лише створювати сприятливі умови для розвитку таких процесів [76]. В. Яблонський справедливо зазначає, що стосунки по осі «держава – громадянське суспільство» в Україні завжди розвивалися, коли держава вважалася старшим партнером, а десь далеко перебувало громадянське суспільство. Такій ситуації є пояснення, адже держава досі зберігає ознаки радянської структури, яка воліє тримати все під контролем, а громадянське суспільство – лише на етапі становлення, хоча проявило свою певну зрілість під час двох майданних революцій, а також безпрецедентної самообілізації задля допомоги Українським збройним силам, які фактично відновлювалися і формувалися у воєнному протистоянні агресорові і терористичним угрупованням. Етапи розвитку громадянського суспільства щоразу фіксувалися на вищому державному рівні певними документами – стратегіями, концепціями, доповідями, які більше чи менше, але завжди віддзеркалювали його стан [76].

Звісно, ці нормативні документи могли бути досконалим, відповідати стандартам розвинутих демократичних держав, але доки не буде узгодженості у діях гілок влади, доки їх дії не будуть підпорядковані єдиній стратегії суспільного розвитку, то усі приписи щодо громадянського суспільства, безперечно можна буде називати утопічним проектом, створеним, по суті, для виправдання непослідовної і неефективної діяльності цих лідерів. Слід підкреслити, що стратегія відіграє чи не найбільш значущу роль серед механізмів, що стимулюють суспільну активність. Публічно проголошена, оприлюднена стратегія виконує смислотворчі функції, породжує життєві орієнтири громадян, дає їм можливість будувати своє життя з впевненістю у перспективі. Відсутність стратегії – чи не найголовніша з причин суспільної дезорганізації. Отже, має бути розроблений підхід, який би дав змогу сформулювати пріоритети розвитку і побудувати взаємини між суспільством і державою таким чином, щоб ці пріоритети не являли собою пусті заклики, а по-справжньому відтворювали атмосферу суспільної солідарності, були основою суспільного консенсусу [186].

Доки сама система державного управління не буде відповідати принципам стратегічного управління, жодна зі стратегій не буде повною мірою сприйнята як продуктивна. Тому основною засадою нової системи держуправління в Україні має стати наявність в ній здатності до стратегічного планування з усіма його допоміжними функціями. Лише в таких умовах перестане сприйматися як утопія розробка і реалізація таких складних проектів, як проект розвитку інститутів громадянського суспільства, що вимагає узгодження великої кількості різноспрямованих потреб та інтересів і потребує уваги всіх, хто не байдужий до перспектив розбудови соціальної правової державності в Україні [186].

Ознакою здатності українського суспільства до соціальної самоорганізації стало поширення громадсько-політичних організацій та органів самоорганізації населення (ООН). Наявні громадські організації

працюють не тільки у сфері надання послуг незахищеним категоріям населення, а й відображають інтереси ширшого загалу. Вони виступають у взаємовідносинах з владою як організована сила узагальнення інтересів і оформлення їх у вигляді заяви, листа, звернення, протесту або законопроекту [186].

Згідно з чинним законодавством ОСН наділені статусом самостійного суб'єкта місцевого самоврядування, що дає змогу вирішувати питання соціального, економічного та культурного життя громадян. ОСН відображають рівень демократизації на місцевому рівні й у державі зокрема. Досвід демократизації українського суспільства підтверджує, що ці процеси беруть початок «знизу», тобто з особистої участі громадян у розв'язанні конкретних життєвих питань, котрі безпосередньо стосуються умов їхнього життя. Таким чином, ОСН є необхідною ланкою реалізації зв'язку між жителями певної локальної території та місцевою владою [47].

На практиці найбільш дієвими формами самоорганізації населення є будинкові, вуличні комітети, комітети самоорганізації населення мікрорайону міста. Його мешканці можуть оперативніше вирішувати більшість своїх проблем за місцем проживання. Комітети самоорганізації населення стають механізмом захисту інтересів мешканців мікрорайону в підрозділах міськвиконкомів, комунальних служб тощо. Органи самоорганізації населення можна віднести як до органів публічної влади, так і до різновиду громадського утворення, до структур громадянського суспільства [47].

Наскільки ефективною і дієздатною є діяльність такої структури засвідчує аналіз сучасного рівня самоорганізації населення на теренах Львівщини. Станом на 02 квітня 2015 р., за даними Головного управління статистики у Львівській області, було зареєстровано як юридичні особи 44 органи самоорганізації населення. Вони сформувалися поступово. Так, протягом 2014 р. відбулася реєстрація 11 ОСН, і порівняно із попередніми роками – це рекордна кількість (рис. 2.1). У 2015 р. зареєстровано ще

2 органи (у м. Пустомити, 2 квартальні комітети). Також у Пустомитівському районі діють ОСН у таких селах, як Солонка (квартальний та вуличний комітет), Хоросно (квартальний комітет), Пиколовичі (вуличний комітет), Зимна Вода (квартальний комітет), Соснівка (вуличний комітет), Конопниця (квартальний комітет); у Кам'яно-Бузькому районі – Топорів (сільський комітет); у Буському районі – Балучин (сільський комітет), а також у смт. Брюховичі (квартальний комітет).

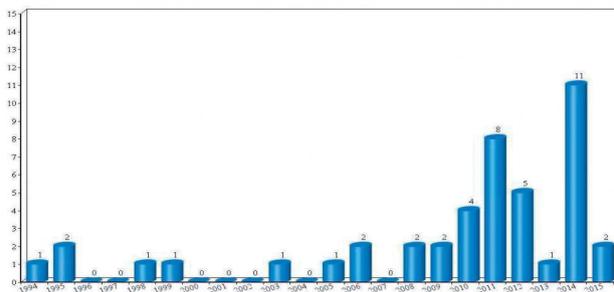

Рис. 2.1. Динаміка створення ОСН у Львівській області

Отже, у Пустомитівському районі, де приділяється належна увага розгортанню самоорганізаційних процесів населення, діє 29 ОСН (64% від загальної їх кількості в області). У селах Наварія та Солонка, розташованих поблизу Львова, створено по три вуличні та по одному квартальному комітету. У цих селах ведеться велике житлове будівництво, розбудовується інфраструктура, чимало робиться для їх благоустрою. Для оперативного вирішення питань місцевого значення задіяні створені ОСН. Їх голови переконують, що саме таким чином вдалося реалізувати численні ініціативи місцевих сільських громад, які неодноразово порушували питання щодо забезпечення належного благоустрою своїх населених пунктів, щодо посилення і громадського контролю за якістю житлово-комунальних послуг та ін. [116].

Рис. 2.2. Райони Львівщини, де створено ОСН

Проведеним соціологічним дослідженням (додаток А), підтверджено, що відбулося зростання рівня самоорганізації народу в Україні за останні п'ять років (на це вказали 81,2% респондентів). Коли ж йдеться про оцінку реального стану розвитку самоорганізації народу в Україні, то проведеними соціологічними опитуваннями з'ясовано, що мають місце тенденції щодо зниження рівня самоорганізації народу – 22,4%; рівень розвитку самоорганізації народу зростає – 50,8%; суттєвих змін не відбувається – 16,7%; важко відповісти – 10,1%. Ці результати свідчать про те, що після бурхливого розвитку самоорганізаційних процесів у 2014-2015 рр., вже у 2016 р. фіксуються тенденції зниження їх рівня. Очевидно, на нашу думку, це – результат падіння довіри громадян до органів державної та місцевої влади, через ухвалення ними низки непопулярних рішень, що не обговорювалися у наукових та громадських колах, а також ігнорування надзвичайно важливих питань в управлінні державою та підвищенні рівня соціального захисту та матеріального становища громадян в Україні.

Згадані тенденції помітні також й у ставленні до такої масової і найбільш популярної форми самоорганізації народу, як волонтерський рух. Оскільки сьогодні в Україні, як вже зазначалося, громадянське суспільство

перебуває на шляху становлення і розвитку, то саме волонтерський рух став одним із найважливіших складників цього процесу.

Після перемоги Революції Гідності та спричинених нею подій відбулися суттєві зміни в українському суспільстві. Внаслідок низки чинників, передусім зовнішньої агресії Російської Федерації проти України, територіальної анексії та окупації частини української території, проявилася неспроможність державних структур ефективно реагувати на виклики та діяти в екстремальних умовах воєнного конфлікту. Це стало поштовхом безпрецедентного зростання суспільної свідомості, що проявилася у вражаючій здатності до консолідації й самообілізації громадянського суспільства, яке взяло на себе вирішення найбільш гострих та невідкладних проблем [121, с. 88]. Таким чином, проблема самоорганізації народу в екстремальних умовах сьогодення та здатність об'єднуватися у волонтерські рухи вийшла на перший план і набула особливого значення, що підтверджено численними науковими публікаціями.

Проблема становлення та розвитку волонтерського руху у процесі формування громадянського суспільства в Україні стала предметом досліджень значної кількості українських науковців, хоча в їх теоретичних розробках не вичерпане коло питань, які потребують подальшого аналізу та ґрунтовного вивчення. З-поміж авторів публікацій на цю тематику слід назвати таких науковців, як О. Безпалько, П. Будич, Г. Вишлінський, Д. Горелов, В. Дементьєв, О. Корнієвський, Л. Кудринська, Д. Міханчук, В. Назарук, К. Павлюк, Ю. Семенова, І. Тохтарова, М. Чухрай. Усі вони в основному визнають, що у сучасних умовах становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні однією з форм соціальної активності, де людина може реалізувати себе як особистість, є волонтерська діяльність. Адже вона втілює в себе найшляхетніші прагнення людства – прагнення миру, свободи, безпеки та справедливості для всіх людей.

У розвинутому громадянському суспільстві волонтери, їх об'єднання стають посередниками між державою та широким колом громадськості,

забезпечуючи громадський контроль над усіма гілками влади. Запобігаючи державній монополізації у різних сферах суспільного життя, волонтери допомагають вирішувати соціальні, економічні, культурні проблеми суспільства [35].

Як відомо, ставлення до волонтерства в країні свідчить про рівень розвитку в ній громадянського суспільства як сфери соціальних відносин. Тепер вітчизняні активісти беруться за найважчі справи і, можливо, неочікувано для загалу, дають їм раду швидко та ефективно. Це свідчить про високий рівень самоорганізації українців, який гартувався і продовжує зміцнюватися під тиском серйозних викликів сучасності [179].

Український народ після активного волевиявлення на грудневому референдумі у 1991 р. свого прагнення жити у незалежній, самостійній державі одержав унікальну можливість утвердити себе серед розвинутих цивілізованих країн світу. В Україні зароджується демократичне суспільство, яке має базуватися на принципах свободи, творчості та гуманізму. Формальні державні структури не в змозі реагувати на всі запити суспільства, тому особливої ваги набуває громадський рух. Кожну людину, яка не є байдужою до того, що відбувається в суспільному житті її міста, села, області, можна вважати потенційним волонтером [102].

Найчастіше волонтерство розглядається як покликання людини, її бажання приносити користь суспільству. Але, з іншої точки зору, воно надає людині певні знання та навички, які нею можуть бути використані у професійній діяльності. Волонтерство – це фундамент громадянського суспільства. Без участі волонтерів важко уявити громадські організації й благодійність взагалі, без них унеможлиблюється якісний суспільний контроль за діями влади та бізнесу. Без волонтерів бракує енергії для будівництва суспільства, не вистачає сил і часу на людей, які потребують допомоги, недостатньо творчого потенціалу для розв'язання соціальних проблем [48].

Очевидно, усі ці цілком заслужені й справедливі визнання деякою мірою пов'язані з етимологією слова «волонтер» (з фран. – «volontaire», англ. – «volunteer», що похідні з лат. – «voluntarius»), що в дослівному перекладі означає «доброволець», «бажаючий добра». У Законі України «Про волонтерський діяльність» дано визначення поняття: волонтер – фізична особа, яка здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання добровільної допомоги. Основними принципами, на яких ґрунтується волонтерська діяльність, є законність, гуманність, рівність, добровільність, безоплатність та неприбутковість [134].

Науковці, розглядаючи альтруїстичне бажання прийти на допомогу іншим, пов'язують його із потребою спілкування, саморозвитку, набуття професійних знань, досвіду та навичок. Насправді переважно такими міркуваннями керуються у своїх вчинках волонтери. Допомагаючи іншим, вони стають упевненішими у своїх силах, здібностях та встановлюють нові соціальні зв'язки.

Для України волонтерство є актуальним і важливим з різних причин. По-перше, як свідчить багаторічний досвід, використання праці волонтерів – це ефективний спосіб вирішувати складні проблеми окремої людини, суспільства та довкілля, які часто виникають через недостатню державну турботу про суспільне благо. По-друге, волонтерство приносить у соціальну сферу нові, як правило, творчі та сміливі ідеї щодо вирішення найгостріших і найскладніших проблем. Тому саме завдяки йому безвихідні, на перший погляд, ситуації знаходять своє вирішення. По-третє, волонтерство – це спосіб, за допомогою якого кожний представник суспільства може брати участь у поліпшенні якості життя. По-четверте, волонтерство – це механізм, за допомогою якого люди можуть прямо адресувати свої проблеми тим, хто здатний їх вирішити [48].

Очевидно, є підстави вважати волонтерський рух ефективним самоорганізаційним процесом добровільного об'єднання людей з метою

надання допомоги іншим людям у вирішенні соціальних, матеріальних та психологічних потреб.

Дехто з істориків вважає, що волонтерський рух започатковано 1859 р., коли французький письменник-журналіст Анрі Дюнан, вражений наслідками кривавої битви при Сольферіно, запропонував ідею створення Червоного Хреста – організації, яка б працювала на добровільних засадах і надавала першу медичну допомогу пораненим бійцям. Принципами, сформульованими Дюнаном, керуються волонтерські організації в усьому світі й донині. Однак тільки в минулому столітті, яке ввійшло в історію двома світовими війнами, низкою революційних потрясінь та терористичних актів і т. п. подіями, волонтерство виокремилася як відкрите соціальне явище. Після Першої світової війни у Франції було здійснено (один з перших) масштабний волонтерський проект з участю німецької та французької молоді, в рамках якого волонтери відновлювали зруйновані війною ферми в районі місць найзапекліших боїв між німецькими та французькими військами. Саме в цей час і було засновано Координаційний комітет міжнародної волонтерської служби (CCIVS) під егідою ЮНЕСКО зі штаб-квартирою у Парижі.

У незалежній Україні розвиток волонтерського руху датується початком 90-х рр. XX ст., коли було створено службу під назвою «Телефон довіри», в якій працювали волонтери (доброчинний телефон довіри в Одесі) [48].

Однак реального та бурхливого розвитку волонтерський рух набув під час Революції Гідності, а ще більшого масштабу – після початку російської агресії відносно України. Міжнародні експерти визнають, що у жодній країні світу не зафіксовано такого потужного волонтерського руху, як в Україні.

По суті, до Революції Гідності волонтерська діяльність не була такою популярною. Це підтверджується проведеним дослідженням Gfk Ukraine на замовлення Організації Об'єднаних Націй в Україні. До респондентів зверталися із запитанням: у чому полягала Ваша волонтерська діяльність

протягом останніх 12 місяців (йдеться про 2014 р.) та раніше, ніж протягом останніх 12 місяців (табл. 2.1)

Таблиця 2.1

У чому полягала ваша волонтерська діяльність, % [19]

№	Волонтерська діяльність	2014 р.	До 2014 р.
1	Допомога українській армії, включаючи допомогу пораненим	70	*
2	Допомога людям похилого віку, інвалідам, дітям і т.д.	38	72
3	Благоустрій дворів, вулиць, посадка квітів або дерев, прибирання сміття	28	50
4	Допомога учасникам Майдану	25	*
5	Допомога переселенцям з Криму або із зони бойових дій	23	*
6	Допомога бездомним тваринам	12	26
7	Участь у благодійних концертах, виставках і спектаклях	8	23
8	Допомога ополченцям ДНР/ЛНР, включаючи допомогу пораненим	3	*
9	Допомога учасникам Антимайдану	2	*
10	Інше	5	9

* Ці альтернативи не були доступні, оскільки не відповідають змісту запитання

За масштабом поширення у 2014 р. волонтерський рух в Україні став показовим виявом громадської самоорганізації. За умов розбалансування системи державного управління, браку ресурсних можливостей та зовнішньої агресії волонтерські організації виконують функції держави із забезпечення силових структур та постраждалих громадян в ході збройного протистояння. Вирішальну роль у цьому процесі відіграє патріотичне піднесення в українському суспільстві, що призвело до появи безпрецедентної кількості волонтерів, а також жертводавців [66].

Проведеним нами соціологічним опитуванням щодо з'ясування тенденції ставлення до волонтерського руху в Україні за останні п'ять років зафіксовано такі відповіді: відбулося зростання – 68,4% опитаних; відбулося зниження – 5,9; суттєвих змін не сталося – 15,1; важко відповісти – 10,6%.

Отже, волонтерський рух, у якому діяльну участь беруть конкретні самоврядні організації, зокрема такі, як самооборона майдану, самооборона міст, селищ та сіл, добровільні батальйони та інші, тепер мають вагомий вплив на суспільство, ніж державні інститути та організації. Це пов'язано з

тим, що вони випереджають державні інститути в ухваленні, а відтак і реалізації важливих управлінських рішень, беруть на себе відповідальність за долі людей, активістів цих об'єднань.

Констатовано, що 2014 р. позначився суттєвим зростанням кількості громадян України, залучених до благодійної та волонтерської діяльності. Серед волонтерів – люди різних суспільних прошарків. Так, за даними соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» спільно з КМІС, 32,5% українців лише протягом травня-вересня 2014 р. мали досвід переказів коштів на рахунки української армії. Ще 23% громадян скористалися допомогою благодійних фондів та волонтерських організацій, передавши кошти, речі та продукти саме через ці громадські інституції. 9% громадян брали участь у магазинних акціях, купивши товари за списками для потреб армії та передавши їх волонтерам. Особисто допомагали вимушеним переселенцям речами та грошима 7% українських громадян. Безпосереднім збором коштів, ліків, речей та доставкою їх в зону проведення АТО займалися 3%. Особисто переказали свої кошти на рахунки української армії 32,5% українців [168].

Результати соціологічних досліджень також свідчать про те, що український волонтерський рух у 2014 р. за масштабом поширення став безпрецедентним виявом громадської самоорганізації. Зростання активності волонтерського руху було обумовлене двома основними факторами: а) внутрішньополітичною кризою, що призвела до розбалансування системи державного управління, дефіциту якісних управлінських рішень, браку ресурсних можливостей; б) зовнішньою агресією, яка поглибила дисбаланс між здатністю держави ефективно виконувати свої функції та забезпеченням основних потреб громадян. Кризові процеси в країні та зовнішні впливи поставили під загрозу існування України як національної держави, що було сприйнято громадянами як особистий виклик, загрозу їх самоідентифікації [66]. За таких обставин патріотично налаштовані люди взяли на себе контроль за розвитком ситуації, пов'язаної із подіями на Євромайданах

країни та військовими діями на її теренах. При цьому волонтерська діяльність набула усіх ознак найбільш дієвої форми самоорганізації населення. Умови функціонування волонтерського руху під час Євромайданів та військових дій були різними, навіть залежними від ролі держави у цих процесах. Протистояння представників громадянського суспільства із бюрократичною системою під час Революції Гідності віднесло більшість громадських об'єднань (у тому числі безпекового спрямування) до опозиційного табору. Згодом військова агресія ззовні об'єднала зусилля громадянського суспільства і держави у боротьбі з нею. Крім того, волонтерська робота на Євромайданах була для більшості учасників першим досвідом та стихійним проявом небайдужого ставлення до перебігу подій [66].

Події, пов'язані із сепаратистськими рухами на Півдні та Сході України, позначилися на конструкції волонтерської діяльності та умовах її здійснення: зміщено акцент з допомоги цивільному населенню на постачання необхідного для проведення АТО. Найефективніший внесок до посилення обороноздатності держави волонтерський рух зробив саме на початку військових дій у Донецькій та Луганських областях, коли забезпечення державою силових підрозділів здійснювалося повільно, не вистачало елементарних систем захисту, обмундирування та продовольства. За лічені місяці волонтерські ініціативи перетворилися в потужні організації, діяльність яких була спрямована на забезпечення майже всього спектру потреб як силових структур, так і громадян, що постраждали від військових дій. Вирішальну роль у цьому процесі відіграли два фактори: патріотичне піднесення у суспільстві, що призвело до появи безпрецедентної кількості волонтерів й благодійників; високий менеджерський професіоналізм якості керівників волонтерських організацій. Аналізуючи волонтерську громадянську практику, фахівці інституту стратегічних досліджень виділяють найбільш активних і результативних за напрямками діяльності таких організацій. Це – об'єднання «Народний тил», що включає

спеціалізовані підрозділи «Колеса народного тилу» (постачання машин до АТО), «Медичний народний тил» (постачання ліків до АТО), а також організації Help Army, «Крила Феніксу», «Армія SOS», «Народний проект», Волонтерська сотня [66].

У волонтерському русі дуже потужно представлений медичний напрямок. Волонтери-медики були задіяні під час збору медикаментів на потреби учасників громадського протистояння під час проведення Євромайданів та силових структур у зоні воєнних дій на Сході. При цьому вони створювали власні та входили до добровольчих батальйонів, надавали медичну допомогу у прифронтових лікарнях та забезпечували їх необхідним обладнанням [66].

Використовуючи методику САТІ – телефонні інтерв'ю, дзвінки на мобільні номери, ми провели експертне опитування 724 респондентів, щоб з'ясувати вплив волонтерського руху на формування громадянського суспільства. Відповіді на запитання: чи є волонтерський рух одним з видів самоорганізації народу були такими: позитивними – 587 опитаних (81,1%); сумнівними – 87 (12,0%); негативними – 50 (6,9%).

Наступним запитанням ми прагнули з'ясувати чи впливає волонтерський рух на розвиток громадянського суспільства, на яке респонденти відповіли: так – 630 опитаних (87,0%); важко визначитися – 58 (8,0%); ні – 36 (5,0%). Як бачимо, більшість опитаних була переконана, що волонтерський рух формується за рахунок самоорганізації народу, а також має безпосередній вплив на розвиток громадянського суспільства в Україні.

Отже, дослідивши розвиток та перебіг стану волонтерського руху в громадянському суспільстві можна стверджувати, що у наш час волонтерський рух набуває вагомого значення у формуванні та розвитку громадянського суспільства, оскільки досить часто сприяє вирішенню багатьох актуальних проблем сьогодення. Крім того, волонтерський рух об'єднує громадянське суспільство, яке бере на себе відповідальність за розвиток подій, пов'язаних раніше з Євромайданом, а останнім часом з

воєнними діями на східних теренах України. За невеликий проміжок часу волонтерство перетворилося в потужну, належно організовану силу, діяльність якої спрямована на надавання медичної, психологічної, правозахисної допомоги українським військовикам, цивільному населенню, сім'ям загиблих захисників України та вимушеним переселенцям.

Безперечно, волонтерський рух проявив себе як один із видів самоорганізації народу, чим і визначається його значний вплив на формування громадянського суспільства в Україні. Можна стверджувати, що великомасштабний розмах волонтерського руху істотно позначився на розвитку громадянського суспільства.

Таким чином, проаналізувавши сучасний стан та основні тенденції розвитку самоорганізації народу в Україні, маємо підстави констатувати:

- за останні п'ять років відбулося зростання рівня самоорганізації народу в Україні, основним поштовхом до цього стали Революція Гідності, анексія Російською Федерацією Криму, її агресія в Донбасі, створення терористичних сепаратистських республік;

- однією із ефективних форм самоорганізації народу став волонтерський рух, який істотно впливає на формування і розвиток громадянського суспільства в Україні;

- реальний стан процесів самоорганізації народу в Україні вказує на два моменти: перший – рівень розвитку самоорганізації народу зростає, оскільки створюються різні самоврядні організації, що мають вагомий вплив на суспільство, ніж державні інститути та організації, через те, що вони випереджають державні інститути в ухваленні важливих управлінських рішень та беруть на себе відповідальність за долю людей, активістів цих об'єднань; другий – мають місце тенденції щодо зниження рівня самоорганізації народу, оскільки це результат падіння довіри громадян до органів державної та місцевої влади через ухвалення ними непопулярних рішень, що не обговорювалися у наукових та громадських колах, а також через ігнорування надзвичайно важливих питань, пов'язаних з реформування

управління державою та підвищенням рівня соціального захисту та матеріального становища громадян в Україні.

2.3. Взаємодія інститутів громадянського суспільства з органами державної влади

Розвинуте громадянське суспільство є невід'ємною складовою усіх демократичних правових держав світу. В умовах плюралістичної демократії держава поступається частиною своїх повноважень в управлінській сфері соціальної життєдіяльності самоорганізуючим та самоуправляючим структурам. Очевидно, сильна держава неможлива без розвиненого громадянського суспільства, яке стає дієвим чинником державотворення за умови конструктивного та соціально відповідального діалогу з державою у межах правового поля.

Громадянське суспільство може існувати тільки за умов демократії [164], а це, насамперед – децентралізація влади [78, с. 83]. Визначальною ознакою демократизації суспільних відносин є повна поінформованість народу з усіх питань суспільного і політичного життя, тільки за таких умов можна бути впевненим, що система навіть в екстремальних ситуаціях спроможна ухвалювати правильні рішення й ефективно їх виконувати. Помилки в стратегії влади криються перш за все у недовірі влади до свого народу. І коли влада стає на такий хибний шлях, то пожинає плоди його недовіри. Цитовані нами вище львівські футурологи вважають, що найміцніший демократичний уряд той, який нічого не приховує від свого народу [78, с. 82].

Демократичне суспільство – це, насамперед, внутрішньо збалансоване і правозаконне суспільство. У цьому випадку суспільство віддає перевагу

законності, що пов'язана не з силою влади, а з силою влади правового закону [29], тобто з верховенством права.

У громадянському суспільстві органи держави (адміністративні, судові, правоохоронні та ін.) діють тією мірою, якою вони забезпечують інтереси суспільства. Громадянське суспільство є способом організації політичної влади, що якісно відрізняється від державного способу організації влади [164].

Як свідчить суспільна практика, саме нерозвиненість громадянського суспільства є однією з головних умов існування тоталітарних та авторитарних режимів. Головна ознака громадянського суспільства полягає у забезпеченні широких прав людини, у вільному виборі нею різноманітних форм економічного й політичного життя, ідеології та світогляду, у можливості пропагувати й обстоювати свої інтереси, погляди та переконання [12].

Громадянське суспільство активно сприяє процесам політичної демократизації, набуття державою ознак правової, відстоюючи матеріальну і духовну незалежність людини від держави, домагаючись правової гарантії такої незалежності, захисту приватних і суспільних інтересів людей. Водночас, має бути зворотний зв'язок державних інститутів з громадськістю, оскільки правова держава має реагувати на запити і потреби асоційованого громадянства, видавати відповідні законодавчі акти та слідкувати за їх виконанням. Іншими словами, вона повинна створити ситуацію правової захищеності громадян, сформувані сприятливе правове поле для діяльності створюваних ними громадських інститутів [18]. Таким чином, проблема взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади України виходить на перший план і набуває особливого значення.

З появою численних праць на цю тематику вітчизняних науковців складається переконання, що проблема взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади є предметом поглиблених і всебічних досліджень значної кількості фахівців у галузі

загальнотеоретичного правознавства. Однак, незважаючи на досить великий обсяг публікацій, усе ще чимало аспектів цієї проблематики потребує серйозного аналітичного осмислення та ґрунтовного вивчення.

Відзначимо, що у подальших дослідженнях проблем формування громадянського суспільства, а також взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади не обійтися без врахування теоретичних узагальнень, обґрунтованих пропозицій та висновків викладених у публікаціях таких учених, як О. Ващук, А. Волошина, Н. Голуб'як, Л. Євстигнеєва, В. Ільїн, А. Краснопільська, В. Купрій, В. Кузьменко, М. Лациба, Н. Липовська, І. Письменний, Р. Ровинський, О. Самбук, О. Скакун, Д. Співак, М. Ткачук, Н. Чермошенцева, К. Шундигов та ін.

Враховуючи слушні думки цих фахівців, зазначимо, що для формування основних інститутів громадянського суспільства необхідні сприятливі умови. Їх забезпечує саме суспільство через державу і всупереч їй. Через державу – прийняттям необхідних законів, формуванням демократичних структур, суворим дотриманням державою загальноприйнятих демократичних норм і процедур. Всупереч державі – утворенням у рамках Конституції противаг у вигляді незалежних суспільних організацій і засобів масової інформації, функціонуванням масових демократичних суспільних рухів [29].

Вплив громадянського суспільства на державу особливо яскраво проявляється в переломні моменти історії. Наприклад, історичними фактами підтверджено вплив громадянського суспільства на розгортання процесів політичної роздробленості. На економічну діяльність знаті, яка велася для задоволення її потреб, як важливу передумову роздробленості вказує історик О. Субтельний: «Регіоналізм поширювався ще й тим, що бояри все більше стали займатися власними землеволодіннями: занурення у місцеві справи позбавляло їх бажання брати участь у князівських чварах за віддалений Київ,

а разом з тим і в загальноруських діях. Руським князівствам навіть стало важко дійти згоди у тому, хто є їхнім спільним ворогом» [172, с. 61].

Інший видатний український історик Н. Полонська-Василенко серед причин занепаду Київської Русі виділяла вплив недержавних приватних відносин: «Одночасно з послабленням влади князя знову забирали голос віча, орган переважно боярства та міського купецтва, патриціату. Бували випадки, коли віче скликав князь, бувало – збиралося воно саме. Віче втручалось у всі справи, ламало спадкові права князя, обиралолюбих йому осіб, відчиняло їм міські брами і «показувало путь» нелюбим» [130, с. 180-181].

Такі приклади з нашої історії, ймовірно, сприяють формуванню у багатьох учених думки про те, що громадянське суспільство і держава функціонують на засадах взаємної доповнювальності. Але є й інші вчені, котрі навпаки вважають громадянське суспільство основою формування держави. Обидві ідеї, на наш погляд, не суперечать одна одній, а істина полягає в їх компромісі. Тобто громадянське суспільство є черговим результатом зміни станів соціального процесу, або новим етапом у розвитку суспільства як соціальної системи і створює об'єктивну потребу у формуванні держави як специфічного управлінського органа, однак надалі вони функціонують за принципом взаємодоповнювальності. До того ж їх функціонування одне без одного практично неможливе і не може тривати довго. З одного боку, громадянське суспільство як самоорганізаційна підсистема за жодних обставин не здатне задовольнити потреби населення без ініціюючої, нормативної та контролюючої функцій держави. З іншого боку, будь-які спроби державної підсистеми перебрати на себе функції громадянського суспільства виявляються неефективними. Їхня взаємодоповнювальність спрямована на досягнення оптимальної збалансованості стихійного і свідомого начал соціальної життєдіяльності – без надмірної регламентації життя державою, але і без анархії; без абсолютизації свободи, але з її максимумом, коли права одного індивіда

обмежені лише правами іншого. Це можливо тільки за умови високого рівня національної самосвідомості і відчуття взаємної відповідальності [110].

У цьому контексті слід згадати про існування двох протилежних поглядів на співвідношення громадянського суспільства і держави щодо їх первісності. Йдеться про класичні позиції Г. Гегеля й К. Маркса: якщо перший стверджував, що держава формує громадянське суспільство, то другий, навпаки, переконував що громадянське суспільство створює державу [82, с. 211-212]. Ці погляди сформувалися відповідно до витоків різних уявлень про громадянське суспільство, що базувалися на двох протилежних підходах: Гегель продовжував розвивати аристотелівську традицію, а Маркс відстоював концепцію Жана Бодена. Очевидно, зміст і першої, і другої ідей може мати місце в реальності, а відмінності їх відповідають різниці між двома основними напрямками націєтворення – самоорганізаційним та ентропійним.

З історії Давньоруської держави відомий інший приклад – приклад зіткнення «державного» і «недержавного» модусів буття, чим може послужити повстання древлян у 945 р., коли розлучені частими походами за даниною, вони влаштували засідку, в якій загинув князь Ігор. «У часи, коли помста була абсолютним моральним обов'язком, – писав О. Субтельний, – Ольга швидко й жорстоко помстилася древлянам за чоловіка. Разом із тим вона розуміла, що необхідно замінити довільний та безладний спосіб збирання данини, який став причиною смерті Ігоря. Тому Ольга впроваджує перші в Київській Русі «реформи», чітко встановлюючи землі, з яких через певні проміжки часу мала збиратися означена кількість данини» [172, с. 40]. Отже, це зіткнення зародків громадянського суспільства з державою не тільки супроводжувалося втратами з обох сторін, а й ініціювало проведення адміністративної реформи, яка вносила чіткі норми у відносини між державою та підданими: було встановлено норму податків, час і місце для збирання данини (погости), тобто під впливом громадянських ініціатив відбулося певне вдосконалення державного управління.

Діалектика відносин громадянського суспільства і держави складна й суперечлива, оскільки між ними відбувається своєрідний поділ організаційно-управлінської праці. Громадянське суспільство як динамічна система завжди відчуває тиск з боку державної влади. Воно є незалежним настільки, наскільки держава є терпимою до такої незалежності. Проте держава не може розвиватися без вільного формування громадянського суспільства, яке контролює дії політичної влади. Слабкість громадянського суспільства штовхає державу до узурпації його прав, внаслідок чого відбувається перерозподіл функцій держави і громадянського суспільства. У такому разі держава, окрім власних функцій, привласнює ще і функції громадянського суспільства, змушує його виконувати винятково державні рішення. Незалежність громадянського суспільства як правової структури полягає у здатності протистояти сваволі держави.

Таким чином, на нашу думку, громадянське суспільство – це суспільство, що складається з вільних індивідів, які реалізують свої потреби та інтереси на засадах добровільності та самоорганізації через систему відносин (політичних, правових, економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних), які виникають між приватними особами та створеними ними організаціями для задоволення їх інтересів, а також такі відносини, що розгортаються поза родинними та комерційними зв'язками.

У громадянському суспільстві діють формальні організації та неформальні групи, основними ознаками яких є:

- приватний характер, тобто незалежність від органів державної влади чи органів місцевого самоврядування;
- некомерційний характер, тобто відсутність мети розподілу прибутку від діяльності між засновниками та учасниками, що не виключає можливості отримання коштів для функціонування таких організацій;

- самоврядний та добровільний характер, тобто створення за ініціативою громадян та визначення цілей і способів їх діяльності на розсуд громадян.

Метою інститутів громадянського суспільства є спільні дії, спрямовані на просування або захист власного і водночас колективного інтересів у законослухняний та підзвітний суспільству спосіб [37, с. 9].

У законодавстві України немає чіткого визначення поняття «інститут громадянського суспільства». Перелік таких інститутів наведений у деяких Указах Президента України та постановах Кабінету Міністрів України [127]. Попри незначні відмінності у різних актах, до цього переліку включено: громадські об'єднання; благодійні організації; професійні і творчі спілки; організації роботодавців; саморегулятивні організації та організації, які здійснюють професійне самоврядування; релігійні організації; органи самоорганізації населення; недержавні засоби масової інформації; інші непідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства.

Як зазначає М. Цимбалюк, однією з найперших умов розвитку інститутів громадянського суспільства є встановлення так званого «режиму децентралізації», котрий полягає в унормуванні та визначенні способів розподілу, передачі й здійснення владних управлінських повноважень у системі правлячих суб'єктів з метою якомога повнішої реалізації демократичних прав і свобод громадян, а також стимулювання їхніх самоорганізаційних потенціалів. Для цього, насамперед, необхідно на законодавчому рівні створити умови підвищення фінансово-економічної незалежності громадських організацій, розширення можливостей їх залучення до вироблення суспільнозначущих рішень поряд з державними інституціями, а також створення системи ефективного громадського контролю за діями органів влади задля узгодження цих дій з громадськими інтересами та попередження проявів корупції, незаконних маніпуляцій тощо [191, с. 202-203].

Незалежно від того, про який з інститутів громадянського суспільства чи держави йдеться, кожен з них лише тоді виконуватиме свою сутнісну функцію, коли підпорядковуватиме свою діяльність реалізації невід'ємних прав та свобод людини та громадянина, а також всебічному розвитку особистості. Очевидно, лише за цієї умови правові та гуманістичні цінності такого суспільства можуть стати основою громадянської свідомості [191, с. 203].

Розвинуте громадянське суспільство характеризується насамперед активною діяльністю його інститутів. Підкреслимо, що поняття «інститути громадянського суспільства» використовуються дуже часто. Його поширеність нерідко супроводжується багатозначністю. Під ним розуміють: суб'єктів, які в процесі своєї діяльності формують суспільні відносини, спрямовані на утвердження громадянського суспільства; інститути, які об'єднують у своєму складі норми конституційного та інших галузей права, що регулюють суспільні відносини у відповідній сфері і виступають складовими елементами багатовимірної системи конституційного права України; узагальнену назву усіх упорядкованих і структурованих виявів суспільства тощо. Безумовно, такі трактування заслуговують на увагу, проте жодне з них, як підкреслюють фахівці, «не має монополії на істину» [49].

Серед інститутів громадянського суспільства називають: сім'ю, церкву, об'єднання за інтересами, профспілки, органи громадської самодіяльності, громадські організації, політичні партії, недержавні засоби масової інформації. Головною ознакою їх є те, що вони утворюються не державою, а самими індивідами, а тому їх реальне функціонування – показник громадської зрілості суспільства, усвідомлення ним своїх власних потреб, свідчення рівня його самосвідомості. З-поміж інститутів громадянського суспільства слід виокремити політичні партії та рухи, оскільки вони виступають своєрідною «перехідною ланкою» між відстоюванням інтересів громадянського суспільства та потенційним входженням в органи державної влади. З одного боку, діяльність політичних партій спрямована на сферу

громадянського суспільства, звідки акумулюються політичні настрої та сподівання населення, а з іншої – на здобуття державної влади і важелів управління у загальнонаціональному масштабі для здійснення політичних програм, що стосуються безпосередньо проблематики функціонування політичної системи. Володіючи громадянськими правами і політичними свободами, людина спроможна самостійно зайняти в суспільстві те становище, на яке вона заслуговує і яке найбільшою мірою відповідає обсягу та якості реалізованого нею особистісного потенціалу [186].

Очевидно, слід виділити головні проблеми, що стоять перед громадськими організаціями. Це – брак людських ресурсів, а особливо професіоналів високої кваліфікації, адже тепер нема достатньої кількості спеціалістів, котрі можуть залучатися громадськими організаціями до співпраці, а послуги тих фахівців, які є, потребують високого рівня оплати; нестабільне фінансування, через що деяким організаціям доводиться припиняти свою діяльність або продовжувати існувати тільки на папері; постійний пошук джерел фінансування, що штовхає громадські організації на зближення з бізнесовими і державними структурами, через що втрачається незалежність задекларованих ними позицій; недостатня розвиненість горизонтальних зв'язків між громадськими організаціями (обмін інформацією, проведення спільних заходів), через що кожна з них займає окрему нішу, практично залишаючись самодостатньою та самодіяльною; практика створення громадської організації під окрему політичну особу для реалізації її власних інтересів, а не задля виконання соціально важливих замовлень (як правило, такі організації існують формально і з'являються на арені лише тоді, коли в цьому є політична потреба); обмежена компетентність громадських організацій щодо підготовки, супроводу та ухвалення рішень уряду та місцевих органів влади; на ефективні дії у цьому напрямку здатні лише одиниці авторитетних організацій [186].

До таких духовних і моральних авторитетів належить церква (маємо на увазі релігійні організації, тобто релігійні громади, їх управління і центри,

монастирі, релігійні братства тощо), яка хоч і відокремлена від держави, проте є своєрідним елементом громадянського суспільства. Вона не втручається у справи держави, а займається лише питаннями, пов'язаними із задоволенням релігійних потреб громадян; служить їм духовною і моральною опорою; перебуває у партнерських відносинах з державою. Існує, так би мовити, триланкове співвідношення: релігійні інститути (організації) – держава – громадянське суспільство, у якому визнається автономність один одного, підтримується взаємна повага і взаємодія [164].

Сім'я відіграє головну роль у громадянському суспільстві. У п. 3 ст. 16 Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 1948 р., зазначено: «Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства і держави». Згідно зі ст. 3 Сімейного кодексу України, «сім'я є первинним та основним осередком суспільства», що створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки [164].

Об'єднання громадян неприбуткові (політичні партії, профспілки та ін.) і прибуткові (комерційні організації: банки, страхові компанії, підприємства, господарські товариства та ін.) посідають особливе місце у структурі громадянського суспільства; вони дають можливість людям спільно вирішувати загальні проблеми, задовольняти свої потреби, захищати інтереси у сферах політики, економіки, культури, громадського життя, бізнесу. Вони здатні протистояти необґрунтованому втручання у громадське життя державних інститутів [164].

Головним дієвим засобом поінформованості народу і запобігання перетворенню демократії в охлократію та диктатуру є незалежність засобів масової інформації [78, с. 82]. ЗМІ (преса, радіо, телебачення) – незалежні засоби виробництва і поширення новин, інформації і розваг. Виконуючи функцію посередника між владою та суспільством, вони забезпечують

основні права та свободи людини й громадянина на отримання повної, неупередженої інформації, необхідної для ухвалення усвідомлених рішень. Інформуючи, критикуючи й контролюючи, вони сприяють налагодженню процесу комунікації у суспільстві, залученню людей до участі в суспільному житті, розвитку їх громадянської активності [164].

Охарактеризовану вище сукупність інституцій можна вважати елементами громадянського суспільства лише за умови, що зайняті в них соціальні актори є вільними та рівноправними громадянами, носіями громадянських цінностей, зокрема, їм не чужі суспільні проблеми і вони зорієнтовані на громадські справи; вони вірять у свою здатність вирішувати малі й великі справи в суспільстві; комунікують між собою і зі своїм середовищем на засадах довіри й толерантності; індивідуалізм та змагальність (конкуренція) у їхній діяльності поєднуються з відносинами взаємної довіри та співробітництва, здатністю йти на компроміси [159].

У методичних рекомендаціях, розроблених спеціалістами Українського незалежного центру політичних досліджень, в яких визначено основні напрями державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства [37, с. 10], підкреслено, що інститути громадянського суспільства забезпечують:

- надання якісних та економічно ефективних соціальних послуг, у тому числі тих, які не можуть забезпечити ані держава, ані комерційні організації, зокрема шляхом вироблення інноваційних підходів до забезпечення таких послуг;
- організацію приватних осіб та юридичних осіб приватного права для самостійного задоволення їх інтересів без додаткових фінансових або адміністративних витрат з боку держави;
- поширення благодійництва та надання адресної і оперативної благодійної допомоги;

- неполітичне, тобто без мети здобуття політичної влади, формування, представлення та просування інтересів різних груп населення як серед самих громадян, так і в комунікації з органами державної влади;

- участь в ухваленні рішень та забезпечення таким чином більшої ефективності рішень з огляду на врахування інтересів різних соціальних груп.

Діючи таким чином, інститути громадянського суспільства нейтралізують патерналістські очікування громадян, підтримують та відтворюють демократичну політичну культуру, а також відіграють помітну роль у забезпеченні суспільної стабільності [37, с. 10].

Держава і суспільство існують у вигляді суперечливих безупинних взаємодії і взаємовпливу, характер і спрямованість яких значною мірою залежать від рівня розвиненості громадянського суспільства та його інститутів. Конфронтація інтересів держави і громадянського суспільства є показником неефективності державного управління і самого механізму держави. Оптимальною умовою їх компромісу слугує встановлення гармонійного єднання приватних і публічних інтересів з метою забезпечення прав людини [164].

О. Скакун, аналізуючи взаємодію громадянського суспільства і держави, підкреслює, що роль цивілізованої держави у розвитку громадянського суспільства зводиться до низки концептуальних положень. Суть їх полягає у тому, що саме така держава:

- слугує формою, що організовує громадянське суспільство і створює умови для його розвитку;

- є відносно самостійною щодо громадянського суспільства і здійснює солідарні публічні інтереси усіх членів суспільства;

- встановлює «правила гри», яких повинні дотримуватися громадяни та їх об'єднання, створює сприятливі умови для їх існування і розвитку;

- не втручається в приватну сферу сім'ї, побуту, культури (перший рівень громадянського суспільства): таке втручання можливе лише з метою забезпечення особистої або громадської безпеки;

- не втручається в приватні (громадянські) правовідносини: у разі вступу в такі правовідносини втрачає можливість виявляти публічну владу, тобто зберігає всі ознаки публічно владної особи за межами приватних (громадянських) правовідносин;

- надає необхідний захист громадянському суспільству, яке функціонує в межах її території, у тому, що належить до соціальної безпеки його суб'єктів;

- виступає знаряддям соціального компромісу громадянського суспільства, пом'якшує соціальні суперечності між різними соціальними групами;

- юридично забезпечує можливість громадянина бути власником, створювати громадські об'єднання, комерційні корпорації, брати активну участь у політичному житті суспільства;

- має межі регулювання відносин у суспільстві, що визначаються конституцією держави, міжнародними стандартами прав людини [164].

Оскільки і держава, і громадянське суспільство функціонують співвідносно з метою задоволення інтересів і потреб кожного члена соціуму, то в їх взаємодії виявляються потенційні можливості самоорганізаційних процесів. Виходячи з цих міркувань, О. Здіорук вважає, що однією з перешкод для ефективної діяльності органів самоорганізації населення є певні обмеження сфери їхньої діяльності. З одного боку, досі ще практикується догматичний радянський досвід функціонування подібних заорганізованих органів, а з іншого – враховується кардинально відмінний характер взаємовідносин ООН із владою в сучасних умовах формування демократичної правової держави. Механізми взаємодії органів місцевого самоврядування (ОМС) та ООН учений умовно поділяє на три групи:

1) реєстраційно-легалізаційні процедури;

2) місцеві ініціативи та громадські слухання;

3) участь представників ООН у засіданнях ОМС та їхніх виконавчих комітетів [47].

Усі ці механізми мають свої недоліки та потребують удосконалення, що підтверджується проведеним нами соціологічним опитуванням. Прагнучи з'ясувати думку респондентів про вияв поваги до органів державної влади за період існування України як незалежної держави, у контексті їх ставлення до ОМС та ООН, ми отримали такі результати: зросла – 18,1%; знизилася – 43,1; суттєвих змін не відбулося – 19,9%; важко відповісти – 18,9%. Динаміка цього ставлення за останні п'ять років відобразилася у такій констатації: відбулося зростання – 26,2%; відбулося зниження – 37,0%; суттєвих змін не відбулося – 24,0%; важко відповісти – 12,8% опитаних.

Отже, за весь період розвитку незалежної України та за останні п'ять років, зокрема відбулося зниження поваги до органів державної влади з боку українського суспільства. Звісно громадянське суспільство як сферу самоврядування вільних індивідів захищають від свавілля державної влади та жорсткої регламентації з боку її органів відповідні закони. Ось чому в реальному суспільному житті громадянське суспільство та правова держава є взаємозв'язаними інститутами, функціонування яких забезпечується верховенством права, що надійно гарантує захист прав і свобод громадян [12].

Взаємовідносини між суспільством, що рухається до набуття статусу громадянського, і держави, що претендує на визнання правовою, покликані забезпечувати:

1) для людини – утвердження її самоцінності у діапазоні від суспільної думки до предметних правових норм, створення достатньої законодавчої основи для реалізації політичної свободи, соціальних гарантій і справедливості, для захисту від державно-чиновницької сваволі і соціальної стихії [186];

2) для суспільства – рівну правову захищеність усіх його соціальних прошарків із боку держави, безумовну перевагу основ, що консолідують у громадському житті, його безконфліктність, структурованість і політичну упорядкованість (усі суперечки вирішуються у рамках чинних законів), режим громадянського миру і злагоди, загальний захист суспільства як цілісного, соціально диференційованого, саморегулюючого організму від негативного впливу зовнішніх чинників і, нарешті, контроль суспільства над державою, прозорість і підзвітність діяльності його структур;

3) для держави – адекватне втілення прав людини в юридичні норми і механізми захисту цих прав, що унеможлиблює політичний волюнтаризм владних структур, соціальну і національну дискримінацію, панування права в усіх сферах життя, формування оптимальної, самодостатньої системи державно-політичних інститутів, створення умов для продуктивної законотворчої діяльності, результати якої відповідають інтересам людини і втілюються у повсякденному житті через потужний виконавчий механізм, ефективний поділ усіх гілок влади [186].

Держава входить у політичну систему громадянського суспільства не як сукупність розрізнених органів, а як її цілісний політико-правовий інститут, інститут управління, що проводить загальнонаціональні перетворення [164].

Ознаки держави, що її відрізняють від політичних партій як суб'єктів політичної системи громадянського суспільства, полягають у тому, що вона: по-перше, єдина, а політичних партій може бути багато або не бути зовсім; по-друге, є організацією всього населення, тоді як політичні партії – частини його населення; по-третє, об'єднує людей на засадах громадянства (підданства), а політичні партії - членства; по-четверте, має владу над населенням усієї країни, наділена державно-владними повноваженнями, тоді як політичні партії не мають державно-владних повноважень (у разі якщо партія перемогла на виборах, вона формує відповідні органи державної влади зі своїх представників задля реалізації політичної програми партії через

державно-владні повноваження); по-п'яте, має спеціальний апарат, через який здійснює управління суспільними справами й охорону громадського порядку, а політичні партії беруть участь у розробленні напрямків політичного курсу країни та його реалізації (коли приходять до влади), або у контролі за здійсненням державної влади (коли перебувають у політичній опозиції), готують кадри для політичної діяльності, формують громадську думку, розробляють програми здійснення внутрішньої і зовнішньої політики тощо; по-шосте, має монопольне право використовувати як переконання, так і примус на своїй території, для цього має у своєму розпорядженні спеціальні установи примусового характеру (збройні сили, міліцію, службу безпеки та ін.), тоді як політичні партії використовують тільки переконання, їм законодавчо заборонено створювати власні збройні формування, застосовувати до своїх членів засоби примусу; проте вони відіграють важливу роль у розв'язанні соціальних конфліктів мирним шляхом; по-сьоме, має монопольне право встановлювати юридичні норми, обов'язкові для всього населення, і забезпечувати їх реалізацію; політичні партії ухвалюють партійні програми, статuti, поточні рішення, корпоративні норми, що мають внутрішнє організаційне значення і не можуть суперечити законодавству; по-восьме, має монопольне право встановлювати і стягувати податки, формувати загальнонаціональний бюджет, а політичні партії можуть брати участь в обговоренні проекту закону про загальнонаціональний бюджет, а також у підготовці та обговоренні проектів інших законодавчих актів; по-дев'яте, є офіційною особою (представником усього народу) на міжнародній арені, а політичним партіям така якість і функції не властиві [164].

За роз'ясненням Міністерства юстиції України щодо взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства [18], у тому числі політичних партій, тепер ця взаємодія відбувається у визначених правових формах і зводиться до участі цих інститутів:

а) у нормотворчій діяльності держави, яка забезпечується через залучення їх представників до розроблення та обговорення проектів нормативно-правових актів;

б) у правозастосовній діяльності держави, яка забезпечується шляхом передачі повністю повноважень державних органів; часткової передачі повноважень державних органів; громадського контролю;

в) у правоохоронній діяльності держави, яка забезпечується шляхом реалізації права складати протоколи про адміністративні правопорушення; залучення до діяльності органів внутрішніх справ із охорони громадського порядку; вжиття спільно з працівниками поліції заходів щодо припинення адміністративних правопорушень і злочинів; взаємодії з органами Державної прикордонної служби України в охороні державного кордону.

Отже, завдяки сприянню розвитку громадянського суспільства держава:

- звільняє себе від функції надання соціальних послуг із збереженням високих соціальних стандартів для населення.;
- покращує якість публічно-правових рішень через більш повне врахування потреб населення, альтернатив та можливих наслідків рішень;
- підвищує рівень довіри до органів публічної влади та рівень легітимності публічно-правових рішень;
- забезпечує готовність населення до належного виконання публічно-правових рішень [37, с. 10].

Визначаючи рівень довіри громадян у 2003-2005 рр. до представників владних структур, І. Гороховський цілком логічно стверджував, що в Україні наприкінці 2004 р. відбувся стрибкоподібний перехід з одного стану громадянського суспільства, неактивного, пасивного – до іншого, активного, тобто воно набуло якісно нових рис. Це було зумовлене підвищенням рівня активності й політичної свідомості громадян під час Помаранчевої революції. Цей рівень був досить високим, що давало змогу говорити тоді про відповідний ступінь самоорганізації суспільства. Але, на жаль, після подій на

майдані багато їх учасників розчарувалося у своїх політичних ідеалах. То ж, як резюмує згаданий вчений «знову недовіра до органів влади та засобів масової інформації переважає довіру» [26, с. 14].

Певною мірою з цією думкою кореспондуються наші дослідження щодо визначення взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади в Україні за останні п'ять років. Учасники нашого опитування, підтвердивши, що такі відносини наявні, і вважають, що вони покращилися (34,1% опитаних). Іншими були такі відповіді: відносини або відсутні, або погіршилися (24,0%); суттєвих змін не сталося (20,4%); а значній частині респондентів було важко відповісти (21,5%).

Наступним запитанням необхідно було визначити, чи на достатньому рівні тепер є взаємодія інститутів громадянського суспільства з органами державної влади в Україні. Отримано наступні результати: так, на достатньому – 11,7%; скоріше так – 7,5%; скоріше ні, ніж так – 18,9%; важко відповісти – 20,3%; ні – 41,6%. Аналізуючи ці відповіді, можемо стверджувати, що за останні роки взаємодія інститутів громадянського суспільства з органами державної влади в Україні трохи поліпшилася, хоча на думку значної кількості респондентів, вона недостатня для вирішення багатьох актуальних питань громадянського суспільства.

Очевидно однією з основних причин цієї проблеми є стан нормативно-правового забезпечення цієї взаємодії. Знову ж таки тут виявилася доречною компетентна думка наших респондентів, серед яких переважали правники та особи, обізнані з чинним законодавством. То ж коли йдеться про якість чинної нормативної бази з питань взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади в Україні, респонденти вважають: вона якісна, дає можливість ефективно взаємодіяти – 12,7%; задовільна – 30,7%; потребує поліпшення – 38,9%; 17,7% респондентів було важко відповісти.

У цьому ж контексті ми ставили мету – з'ясувати оцінювання впливу громадянського суспільства на органи державної влади, застосовуючи

п'ятибальну шкалу, де 0 балів – найменший вплив, незадовільний, а 5 – найбільший. Це опитування дало такі результати: 0–7,2%; 1–15,3%; 2–10,6%; 3–25,9%; 4–28,6%; 5–12,4%. Як бачимо більшість респондентів вважає, що громадянське суспільство впливає на органи державної влади, вплив (від 3 до 5 балів – це майже 67%).

Отже, громадянське суспільство і держава функціонують для задоволення потреб та інтересів людини. Європейська традиція виходить не зі співвідношення інтересів людини і держави, а зі справедливого балансу інтересів особи і суспільства. Цей баланс розцінюється Європейським Судом з прав людини як гарантія правомірності відносин «людина – держава». Одна з головних цілей демократичних перетворень в Україні полягає в тому, щоб стимулювати розвиток громадянського суспільства. Основну роль у цьому має відіграти налагоджений механізм правового регулювання [164].

Таким чином, рівновага між громадянським суспільством і державою є найважливішим фактором стабільного демократичного розвитку, а її порушення веде до гіпертрофії владних структур, відчуженості і політичного безсилля народу [29].

Дослідивши теоретичні засади взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади, можемо стверджувати, що держава, входячи у політичну систему громадянського суспільства як цілісний політико-правовий інститут, як інститут управління що проводить загальнонаціональні реформаційні перетворення, не може існувати без нього, тому що держава здійснює вплив на суспільство, гарантуючи та закріплюючи законодавчу, виконавчу і судову гілки влади, забезпечує права людини. У свою чергу, громадянське суспільство, з одного боку, відстоює матеріальну та духовну незалежність людини від держави, домагається правової гарантії такої незалежності, захищає приватні і суспільні інтереси людей та активно сприяє процесам демократизації держави. З іншого боку, громадянське суспільство саме залежить від держави і не може набути розвинених форм в умовах політичного насильства та тиранії. Таким чином, взаємодія інститутів

громадянського суспільства з органами державної влади є основною вимогою існування демократичної правової держави.

Громадянське суспільство, здійснюючи вагомий вплив на розвиток держави у переломні і надскладні часи в управлінні державою бере на себе відповідальність за зміну правлячої еліти та зародження нових векторів розвитку держави. Тому ще державні органи повинні докладати зусиль для формування серед населення та ділових кіл усвідомлення позитивної ролі держави шляхом надання достовірної інформації про свої дії та запровадження прозорого механізму виконання функцій держави.

Висновки до другого розділу

Зародження та розвиток громадянського суспільства відбувається протягом тривалого періоду еволюції сучасної цивілізації. Цей процес має багато закономірностей, спільних для багатьох країн. Але кожна держава, розвиваючи громадянське суспільство, вносила щось особливе, характерне саме для неї. Власне, кожна держава зацікавлена у становленні, всебічному розширенні і поглибленні громадянського суспільства, якщо воно прагне до задоволення потреб громадян, до своєї адаптації в загальнолюдський цивілізаційний процес.

Перші елементи формування громадянського суспільства на території сучасної України з'явилися ще в давнину. У VII—V ст. до н. е. на землях сучасної України функціонували рабовласницькі міста-держави Ольвія, Херсонес, Боспор, Феодосія та ін. з різноманітними формами правління – від монархії до аристократичної та демократичної республік. Коли в IX ст. виникла Київська Русь, її основними державними інститутами стали князь, князівська рада та народне віче.

Після першої хвилі демократичних перетворень в Україні 1990-х рр. концепт «громадянське суспільство» набув широкого схвалення і визнання. Це цілком закономірно, оскільки неодмінною умовою становлення демократичних держав і формування націй було розгортання системи суспільних інститутів, які утворюють громадянське суспільство. Лише таке суспільство, що базується на ініціативі «знизу», соціальній активності громадян, їхньому прагненні до самоорганізації, утворенні самодіяльних структур, що перебувають поза системою державної влади і слугують захисту та задоволенню їх власних інтересів, здатне протистояти руйнівним процесам, стабілізувати і консолідувати суспільство і державу.

Для визначення рівня сформованості громадянського суспільства в Україні було проведене експертне оцінювання, за результатами якого нема підстав для оптимістичних тверджень. Однак, у процесі розвитку незалежної держави, у період важких випробувань Помаранчевої революції та Революції Гідності, анексія Криму, триваючий воєнний конфлікт на Сході України остаточно заклали міцний фундамент для стрімкого розвитку самоорганізаційних процесів. Отже, є підстави вважати, що процес формування громадянського суспільства в Україні ще триває.

Аналіз сучасного стану самоорганізації народу на теренах Львівщини підтвердив ефективність суспільних трансформацій, що відбуваються як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні. Зареєстровані як юридичні особи 44 органи самоорганізації населення стали тими паростками впровадження нових ефективних видів самообілізації, самореалізації громад, спрямованих на вирішення актуальних проблем життєдіяльності як окремих населених пунктів, так і країни загалом. Проведеним соціологічним дослідженням підтверджено зростання рівня самоорганізації народу в Україні за останні п'ять років.

Поряд з іншими аспектами розглянуто особливості волонтерського руху в Україні. Оскільки сьогодні країна перебуває на шляху становлення демократичної держави, то розвиток волонтерського руху є одним із

найважливіших складників цього процесу. Адже, як відомо, демократія ґрунтується на взаємодії соціальних інститутів економіки, політики та громадянського суспільства. Було визначено, що волонтерський рух формується за рахунок самоорганізації народу, а також має безпосередній вплив на розвиток громадянського суспільства в Україні.

На основі аналізу процесів взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади доведено, що за весь період розвитку незалежної України та за останні п'ять років, зокрема відбулося зниження довіри до органів державної влади з боку українського суспільства.

Отже, дослідивши теоретичні засади взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади, можна стверджувати, що громадянське суспільство і держава не можуть існувати одна без одної, тому що держава здійснює вплив на суспільство, гарантуючи та закріплюючи законодавчу, виконавчу і судову гілки влади та забезпечуючи права людини та громадянина. В свою чергу громадянське суспільство, з одного боку, відстоює матеріальну та духовну незалежність людини від держави, домагається правової гарантії такої незалежності, захищає приватні і суспільні інтереси людей та активно сприяє процесам демократизації держави, а з іншого – само залежить від держави і не може набути розвинених форм в умовах політичного насильства та тиранії. Таким чином, взаємодія інститутів громадянського суспільства з органами державної влади є основною вимогою існування демократичної та правової держави.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАРОДУ ЯК ФАКТОРА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

3.1. Принципи, функції та можливості самоорганізації народу та їх вплив на формування громадянського суспільства

Характеристика основних особливостей формування громадянського суспільства, на нашу думку, безпосередньо пов'язана з дослідженням процесів самоорганізації народу, зокрема її визначальних принципів, функцій та можливостей. Важливість обрання саме такого напрямку пізнання цих процесів підтверджує позиція відомого фахівця з проблем самоменеджменту В. Колпакова, який, за словами авторитетних теоретиків основних концепцій синергетики, вважає, що ХХІ ст. вимагає науково обґрунтованих підходів до ґрунтовного вивчення різновекторних аспектів самоуправління і самопізнання людини як особливої частини світобудови [59, с. 299]. На цьому шляху досліднику доводиться системно розглядати найрізноманітніші ускладнення, тобто самоорганізацію, залучаючи методологію, обґрунтовану у 50–60 рр. ХХ ст. І. Пригожиним, Г. Хакеном. І хоч їх теорія самоорганізації визначала її загальні принципи, що мають місце в фізичних, хімічних, біологічних та соціальних системах, причому у високоорганізованих вони втілюються з найбільшою повнотою [24]. Вона, як вже зазначалося, знайшла досить широке застосування у суспільствознавстві у тому числі й юриспруденції. Насамперед це стосується процесів, що відбуваються у суспільстві, зокрема з його самоорганізацією та поступовими трансформаційними перетвореннями. Щоправда, задовго, ще до появи в науковому арсеналі синергетики, вперше громадянську самоорганізацію

вивчали учені, які намагалися описати еволюцію людського суспільства як перехід від одного соціального стану до іншого. Так, Г. Спенсер доводив, що суспільство в соціологічному розумінні утворюється тільки тоді, коли, крім суміжного існування, існує ще й співробітництво. Таким чином, співробітництво отримує організацію, добровільну чи недобровільну, відмінну як за природою, так і за походженням [26, с. 6].

За допомогою визначення ключової дихотомії в суспільному розвитку аналізував проблему громадянської самоорганізації Е. Дюркгейм. Кооперацію між людьми, яка й веде їх до самоорганізації, він вважав наслідком існування такого морального феномена як солідарність, водночас зазначаючи про існування двох видів позитивної солідарності – органічної та механічної, що являють собою два різні типи суспільного устрою [26, с. 6].

Вивчаючи історичні передумови та можливості самоорганізації, Е. Геллнер, концепцію якого, як і попередніх учених, розглядає І. Гороховський, вважав, що основою самоорганізації є виникнення особливого типу людини – «модульної», а поширення його призводить до появи громадянського суспільства і дозволяє відділяти його від свого антипода – «сегментарного» суспільства [26, с. 6].

Сучасний дослідник політико-правових проблем національного самовизначення Б. Харахаш стверджує, що зорієнтований на ефективний розвиток громадянського суспільства український соціум має активізувати необхідність самоосмислення. Брак самоусвідомлення, спричинений тривалим періодом несамостійного існування українства у межах чужинецьких суспільно-політичних систем, стає серйозним гальмом у суспільному поступі. Одним із регенераційних процесів самоідентифікації вважається осмислення витоків та підстав української державності. Досі, на думку згаданого науковця, ще чимало українців не усвідомлюють себе приналежними до української нації, і далеко не все населення Української держави розуміє, що саме існування її є наслідком самовизначення української нації [189].

У таких важливих процесах активну роль покликані відігравати органи самоорганізації населення. У ст. 2 базового Закону України визначено, що вони є представницькими органами, котрі створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин, для вирішення завдань, передбачених не лише цим Законом [142], а й низки інших проблем, що стосуються допомоги місцевим органам влади у підтриманні правопорядку на цій території.

Оскільки зазначено, що органи самоорганізації населення є однією з форм участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у консенсусному розв'язанні, насамперед питань місцевого значення, то створюються й діють вони за певним територіальним принципом як будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські та селищні комітети.

Для виконання своїх функцій ОСН володіють власними та наділені делегованими повноваженнями. До власних повноважень належать ті, що надані ОСН відповідно до законів України, а також місцевими радами під час їх утворення. Серед таких повноважень – можливість представляти разом з депутатами інтереси мешканців будинку, вулиці, мікрорайону, села, селища, міста у відповідній місцевій раді та її органах, місцевих органах виконавчої влади, а також можливість внесення у встановленому порядку пропозицій до проектів місцевих програм соціально-економічного і культурного розвитку та проектів місцевих бюджетів. Крім цього, через діяльність ОСН мешканці громад можуть брати участь в організації заходів щодо охорони довкілля, пам'яток історії та культури.

Важливою для мешканців є можливість через ОСН брати участь у ліквідації наслідків стихійного лиха, будівництві і ремонті шляхів, тротуарів, комунальних мереж, об'єктів загального користування. ОСН також можуть займатися проведенням робіт з благоустрою, озеленення та утримання в належному стані вулиць, площ, парків, кладовищ, братських могил, обладнання дитячих і спортивних майданчиків. Через діяльність ОСН

мешканці можуть надавати допомогу навчальним закладам, закладам культури, фізичної культури і спорту у проведенні культурно-освітньої, спортивно-оздоровчої та виховної роботи серед населення, розвитку художньої творчості, фізичної культури і спорту, сприяти збереженню культурної спадщини, традицій народної культури, охороні пам'яток історії та культури. ОСН також надає можливість активним жителям організувати допомогу людям похилого віку, інвалідам, малозабезпеченим та багатодітним сім'ям, а також самотнім особам, дітям-сиротам та вносити пропозиції з цих питань до органів місцевого самоврядування. ОСН на території громади має право також розглядати звернення громадян, вести облік громадян за віком, місцем роботи чи навчання, вести прийом громадян, які мешкають у межах території діяльності органу самоорганізації населення та організувати обговорення проектів його рішень з ключових питань. Ще однією важливою можливістю, яка забезпечується існуванням на території громади ОСН, є здійснення різного роду громадського контролю, наприклад, за якістю житлово-комунальних та інших послуг [62, с. 7].

Поза вище переліченими повноваженнями, ОСН мають право на низку інших, делегованих повноважень. Органи місцевого самоврядування можуть передавати частину своїх функцій ОСН, одночасно виділяючи додаткові кошти, а також матеріально-технічні та інші ресурси, необхідні для реалізації цих функцій.

Отже, як бачимо, переваги, які отримує громада від діяльності на її території органу самоорганізації населення полягає у тому, що саме через діяльність цього органу вона має можливість задовольняти свій суспільний інтерес, адже ухвалення рішень, виконання конкретних робіт, задоволення локальних потреб перетворюється у відкритий для контролю і співробітництва процес [62, с. 5]. Таким чином, ініціативні жителі тих чи інших територій здійснюють громадський контроль за діяльністю влади та за якістю наданих їм послуг. Крім того, члени громад, на території яких діють ОСН, мають ширші можливості донести до владних кабінетів інформацію

про свої проблеми і потреби, домагатися координації зусиль у спільному їх вирішенні [62, с. 5-6].

Прикладом можливостей реалізації значного політико-правового та соціально-економічного потенціалу, що міститься у самоорганізації населення, є українські козацькі громади, котрі формуються й розгортають свою діяльність за давніми традиціями. Визначивши ці громади як форми самоорганізації народу, А. Грива докладно проаналізував і охарактеризував основні функції їх діяльності, виділивши й узагальнено виклавши у такій послідовності:

1) самовизначення (у силу цього – право вільно встановлювати свій політичний статус і вільно здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток);

2) самоврядування (у питаннях, що стосуються внутрішніх і місцевих справ, а також шляхів і засобів фінансування автономних функцій);

3) відновлення і зміцнення своїх особливих політичних, правових, економічних, соціальних та культурних інститутів, зберігаючи при цьому право на повну участь у політичному, економічному, соціальному і культурному житті держави;

4) збереження належності до корінних громад українського козацького народу у відповідності з традиціями і звичаями своїх громад;

5) дотримання та відродження культурних традицій та звичаїв (збереження, захист і розвиток колишніх, нинішніх і майбутніх форм прояву культури, таких як археологічні та історичні об'єкти, пам'ятки матеріальної культури, обряди, технології, образотворче та виконавське мистецтво і література);

6) розвиток і передача своїх духовних та релігійних традицій, звичаїв та обрядів; зберігання, охорона і відвідування без сторонньої присутності своїх місць релігійного та культурного значення; користування і розпорядження своїми обрядовими предметами, поховання на батьківщині останків своїх померлих;

7) відродження, використання, розвиток і передача майбутнім поколінням своєї історії, мови, традицій усної творчості, філософії, писемності та літератури, а також надання своїх власних назв та імен громадам, місцям і особам і зберігання їх; творення різноманіття своєї культури і традицій, новітньої історії, що має відповідним чином відбиватися у сфері освіти та громадської інформації;

8) створення своїх систем освіти та навчальних закладів, що забезпечують навчання рідною мовою, контроль за їх повнотою, таким чином, щоб це відповідало властивим українській культурі методам викладання та навчання;

9) створення своїх власних засобів масової інформації рідною мовою.

10) участь в ухваленні рішень з актуальних питань через своїх представників, що обираються за своїми власними процедурами; відновлення і розвиток своїх власних директивних установ;

11) збереження і розвиток своїх політичних, економічних та соціальних систем або інститутів, користування власними засобами; заохочення, розвиток і збереження своїх інституційних структур і особливих звичаїв, духовності, традицій, процедур, практик, правових систем або звичаїв у відповідності з міжнародними стандартами в галузі прав людини;

12) самостійне визначення пріоритетів і розробка стратегії свого розвитку; участь у розробці та визначенні охоронно-оздоровчих, житлових та інших соціально-економічних програм, і, наскільки це можливо, реалізація таких програм через власні інститути;

13) розвиток традиційної медицини і збереження практики лікування, включаючи збереження найважливіших лікарських рослин, тварин і мінералів;

14) розвиток, підтримка і зміцнення свого особливого духовного зв'язку з традиційно належними землями, територіями, водами і морськими прибережними водами, а також іншими ресурсами, відповідальність за це перед майбутніми поколіннями;

15) володіння, використання, освоєння земель, територій та ресурсів, якими народ володіє в силу свого традиційного володіння; збереження та охорона довкілля та продуктивної здатності земель або територій і ресурсів; самостійне визначення пріоритетів і розробка стратегії освоєння або використання своїх земель або територій та інших ресурсів;

16) збереження, охорона і розвиток своєї культурної спадщини, традиційних знань і форм культурного вираження, наукових знань, технологій та культури, насіння, ліків, знань властивостей фауни і флори, традицій усної творчості, літературних творів, малюнків, спорту і традиційних ігор, образотворчого та виконавського мистецтва; збереження, контроль, захист і розвиток своєї інтелектуальної власності та культурної спадщини, традиційних знань і традиційних форм вираження культури;

17) українські козацькі громади, розділені міжнародними кордонами, підтримують і розвивають контакти, відносини і співробітництво, в тому числі у зв'язку з діяльністю духовної, культурної, політичної, економічної та соціальної спрямованості, з тими, хто поділяє перелічені принципи, а також з представниками інших народів [28, с. 9-11].

Якщо йдеться безпосередньо про результати громадянської самоорганізації різних форм утворень на цій основі, то слід визнати, що вони можуть виконувати важливі функції в рамках політичної системи суспільства і бути достатньо важливими для підтримання політичної стабільності. Їх вплив можна помітити у різних складових цього стану, хоча, звісно, є серед факторів стабільності й такі, на які результати громадянської самоорганізації не мають жодного впливу. Решту факторів можемо поділити на такі, на які громадянська самоорганізація має прямий, опосередкований або дотичний вплив.

В умовах Радянського Союзу громадянська самоорганізація не мала широкого простору для діяльності, що було зумовлено природою правлячого режиму, який прагнув до максимального контролю всіх сфер суспільного життя. Натомість, у другій половині 80-тих рр. XX ст. і в перші роки

існування України як незалежної держави спостерігалось бурхливе поживлення у сфері громадянської самоорганізації. Два фактори – лібералізація режиму та загальне піднесення в суспільстві, надмірні сподівання на власну активність та використання нових для країни, але ефективних в демократичних суспільствах інститутів – призвели до появи численних нових профспілок, повсюдного поширення акцій протесту, зібрань трудових колективів, неурядових організацій та об'єднань. Активна діяльність цих інститутів стала чинником дестабілізації як політичної системи Радянського Союзу, так і України в перші роки її незалежності. Проте, на зміну бурхливому розвитку досить швидко прийшло масове розчарування, пов'язане з низькою реакцією держави на запити та вимоги суспільства, а відтак низькою ефективністю громадянської активності [26, с. 1].

Тож цілком слушною виявилася визріла за таких умов настанова, що Україна має здійснити організаційний прорив за рахунок національного інтелекту і національної здатності до самоорганізації, несучою конструкцією якої має бути управлінський корпус країни, соціальні проекти на всіх рівнях суспільної організації, у всіх видах кооперативної та індивідуальної діяльності. Кожен управлінський акт має оцінюватися під кутом зору вищого інтересу народу України – організації життєдіяльності суспільства у відповідності із загальноцивілізаційними вимогами і реальним потенціалом України [184].

У цьому контексті проблема визначення основної організаційної сили, яка створює нову соціальну систему в Україні, має принципове значення для процесу її становлення. Причому, вона стосується усіх управлінських інституцій, в тому числі і політичних партій, оскільки вони представляють різні інтереси різних прошарків населення, що для утвердження такої системи є принциповим. Тим більше, що це не витвір політики і не суб'єктивістська справа, а саме об'єктивна потреба народу України, яку

мають задовольнити управлінці усіх рівнів, навіть незалежно від політичних уподобань [184].

Це – шлях самоорганізації через національний інтелект, досягнення системної впорядкованості, яка існує як система вищого порядку, що негайно і науково зріло, у відповідності зі світовими стандартами, при абсолютному пануванні права і чеснот громадянського суспільства формує у своєму соціальному середовищі відповідні суспільні відносини, які є основним, вирішальним фактором утвердження нової соціальної системи. Такого типу самоорганізація немає історичного прецедента, оскільки залежна у такій мірі від власних інтелектуальних можливостей, перекладених на мову управлінського професіоналізму, як це відбувається тепер у ряді країн, що відстали від рівня світової цивілізації. Саме тому йдеться про новий рівень світової цивілізації. Досвід України в цьому контексті водночас і типовий, й унікальний. Винайти якомога більш повний набір показників співвідношення першого і другого – завдання, яке має стратегічне значення [184].

Особливий акцент слід зробити на питаннях освіти, реформаторські трансформації у сфері якої, безпосередньо, істотно вплинуть на значний науково-технічний поступ суспільства. Однак, хоча освіта й наука можуть сприяти розвитку суспільства, проте, як вважають львівські футурологи, вони не є головним фактором його стабілізації, конче необхідної для продуктивного розвитку самоорганізації населення. «Часто на чолі екстремістських сил, що кидають суспільство у вир кривавих побоїщ, – слушно зазначають В. Кузьменко та О. Романчук, – стоять освічені люди, так само як і на чолі правозахисного і демократичного руху. Саме освічених людей найчастіше охоплює сверблячка перебудови суспільства, і благий задум, народжений у голові філософа, згодом перетворюється у гільйотини, концтабори, в безглузде руйнування. Хотілось би ще раз підкреслити, що нам не треба винаходити нових форм організації, намагатися перевлаштувати суспільство, а тільки дотримуватися законів самоорганізації.

Дотримуватися – означає не застосовувати насильства щодо суспільства і до нас самих» [78, с. 26].

Безперечно, лише на засадах демократизації усіх сфер суспільних відносин слід формувати та розвивати правовий менталітет народу, його правову та управлінську (організаційну) культуру, що є визначальними чинниками освоєння тих форм управління суспільством, які притаманні сучасній цивілізації, їх поєднанню з національними факторами розвитку [184]. Оскільки, як вважають львівські футурологи, суспільство має також природне право на захист від узурпації влади, то найдієвішим механізмом такого захисту є право відкликання влади народом. Коли ж немає реальних механізмів відкликання або зміни влади, народ має законне право на повстання і розв'язання проблем збройним шляхом. Про це право писали ще перші філософи-енциклопедисти напередодні Великої Французької революції. Це право визнається також конституцією США. Проте, як показує досвід усіх революцій, цей шлях розв'язання проблеми не є найкращим і часто несе народові великі страждання. За існування можливостей застосування зброї масового ураження людству треба виробити такі механізми народовладдя, які б виключали будь-яку можливість доведення народу до соціального вибуху. Розвиток засобів зв'язку, загальна комп'ютеризація вперше дають суспільству механізми реального і беззупинного контролю державної влади. А це, головним чином, характеризує те, що ми тепер називаємо інформаційним суспільством [78, с. 121].

Як зазначає С. Кемський, один з героїв Небесної Сотні, автор популярного інтернет-ресурсу «Чуєш, Майдане?», вимога громади полягає у перетворенні держави з феодального батога на інструмент самоорганізації суспільства. Він підкреслює, що суспільству не потрібні пастухи, а потрібні виконавці волі громади, які ефективно координуватимуть суспільні ініціативи для досягнення спільних цілей [55], пропонуючи зміни у законодавстві про референдуми за народною ініціативою. Цю пропозицію автор обґрунтовує досвідом європейських країн, зазначаючи, що слід

привести до європейських стандартів процедуру ініціювання референдумів. Наприклад, у 8-мільйонній Швейцарії для ініціювання референдуму потрібно 50 тисяч підписів, а це приблизно півтора відсотка громадян. У 45-мільйонній Іспанії – 500 тисяч, трохи більше одного відсотка. В Україні – 3 мільйони підписів, або 6,5% населення країни, через що організувати в Україні «референдум за народною ініціативою» можуть лише добре профінансовані структури, що мають підтримку української чи зарубіжної влади. Вони теж є громадянами України, але назвати це народною ініціативою можна лише дуже умовно [55].

Звісно, можна кожного разу збирати Майдани. Але простіше й ефективніше здійснювати безпосереднє народовладдя через референдуми – Європа давно в цьому переконалася. Ті, хто прагне йти до Європи, як і ті, хто планує будувати Європу в Україні, мають скористатися цим досвідом [55].

За законами самоорганізації складних динамічних систем наша людська система впритул наблизилася до того критичного стану, коли вона або зможе трансформуватися у нове суспільство, або загине. І, напевно, та держава (або суспільство), яка раніше від інших стане на шлях такої трансформації, займе в майбутньому одне з провідних місць в економіці, науці та культурі, а отже, рівень життя в такій державі або суспільстві буде найвищим. Цей процес трансформації відбувається спонтанно, оскільки відповідає законам розвитку, але штучно стримується певними політичними та економічними відносинами. Щоб цей процес пішов швидше, належить зняти обмеження із законів самоорганізації. Як уже відзначалося, ці закони полягають у зростанні різноманітності елементів, які утворюють систему та процеси інтеграції, включаючи розвиток систем зв'язку, комунікацій тощо. Ці два закони взаємопов'язані і взаємно посилюють один одного. Оптимальний стан суспільства (в сенсі його прогресивного розвитку) і гарантій свободи кожної окремої особи, включаючи право індивіда не погоджуватися з думкою більшості народу і вільно висловлювати незгоду як усно, так і через будь-які засоби передачі масової інформації. Суспільство

може називатися вільним лише в тому разі, коли навіть один-єдиний член його не згодний з думкою і переконаннями мільйонів інших його членів, може вільно висловлювати незгоду та доводити свою правоту, коли в суспільстві нормально функціонують, образно кажучи, «аксіоми демократії» [78, с. 115].

На думку В. Кузьменка та О. Романчука, у процесі формування громадянського суспільства доцільно подбати про «аксіоми демократії». Вони мають бути такими:

Аксіома 1. Джерелом влади і суверенітету є народ. Отже:

- будь-яка влада, створена поза вільним волевиявленням народу або ж шляхом імітації цього волевиявлення, не є легітимною;

- конституція є легітимною лише в тому разі, якщо вона обговорена народом при вільному обміні думками на народних зборах і в засобах масової інформації й прийнята більшістю народу на референдумі;

- склад органів представницької влади (законодавчої, виконавчої та судової) обирається народом, і представники цієї влади можуть бути позбавлені своїх повноважень за його волею;

- законодавча влада не може змінювати конституцію і вносити в неї доповнення, а також відмінити її статті інакше, як через референдум;

- ніхто не може перешкоджати волевиявленню народу; не існує такого питання, якого не можна було б поставити на референдум, якщо певна конституційна частина населення (не підкуплена владою) вимагає цього.

Аксіома 2. Основою та гарантією свободи народу є свобода особистості. Отже:

- законно придбана власність не може бути насильно відібрана від особи-власника під жодним приводом ні державою, ні громадськістю; у разі смерті власника його власність передається прямим або непрямим спадкоємцям або ж згідно із заповітом, але не може бути успадкована державою; так само держава не може успадкувати майно засуджених до страти, якщо воно не придбане злочинним шляхом; інтелектуальна власність,

а також право на її використання належить особі, котра створила цю власність, та її нащадками; інтелектуальна власність може бути продана, подарована, але не вилучена на користь держави, скільки б часу не минуло з моменту створення власності;

- будь-які висловлювання (як приватні, так і в засобах масової інформації, в літературі та образотворчому мистецтві) не є злочином, якщо не містять прямих закликів до насильства та образи конкретної особи.

Аксіома 3. Опір насильству є невід'ємним правом кожної особи та обов'язком народу. Отже:

- засоби опору насильству можуть перевищувати засоби насильства;
- внаслідок того, що насильство може виключати всі можливості опору, протидія йому стає законною вже при наявності самої загрози насильства [78, с. 116-117].

Як і вище викладені «аксіоми демократії», так і правила життя людини в громаді, сформовані А. Гривою, певною мірою (насамперед змістовно) кореспондуються із загальними принципами та функціональними можливостями самоорганізації народу. Так вважати дає підставу розгляд усіх одинадцяти правил (подаємо за порядком визначеним автором):

1) кожен є рівним до кожного, всі є рівними до всіх, кожен є рівним до всіх;

2) кожен стає рівним до всіх тоді, коли визнає себе людиною громади, коли визнає громаду та її владу над собою і коли громада визнає тебе і твою владу над нею;

3) гарантоване існування кожного незалежно від його економічної ролі й соціального статусу;

4) задарма ніхто не працює і відповідає сам за себе;

5) всі власники;

6) багатим можна стати лише за рахунок власної праці або артільно шляхом кооперації зусиль рівноправних власників;

7) кожен за всіх, всі за кожного;

8) взаєморозуміння, взаємодопомога, взаємопожертва в ім'я сім'ї, роду, громади;

9) не віддаляти себе від громади ні в малому, ані у великому;

10) відкидаючи одного, ти відкидаєш усіх;

11) відкинувши громаду, – громада відкине тебе [28].

Досліджуючи організаційно-правові аспекти діяльності органів самоорганізації населення, Т. Проценко відзначає, що органи самоорганізації населення відрізняються від інших органів місцевого самоврядування масовістю, максимальною наближеністю до людей, доступністю, можливістю враховувати у своїй діяльності актуальні потреби, інтереси, законні вимоги невеликих спільнот людей – від жителів маленького села, селища до окремої сім'ї, практично орієнтуватися на індивідуальні запити кожної людини, оперативно реагувати на локальні події, що відбуваються у житті. Саме цим визначаються певні переваги зазначених органів, створюються оптимальні умови для прояву ініціативи широких верств населення [182].

Ще одним підтвердженням істотного впливу самоорганізації народу на формування громадянського суспільства є те, що багато ознак ОСН спільні з ознаками інших громадських організацій. Так, дослідники вказують, що подібно до громадських організацій ОСН працюють на громадських засадах (частково громадських), їх діяльність базується на добровільності, вони самостійно обирають, які повноваження виконуватимуть. ОСН мають також ознаки і публічних органів влади, адже виконують власні повноваження (повноваження, надані відповідно до Конституції та законів України, сільською, селищною, міською або районною у місті (у разі її створення) радою органу самоорганізації населення під час його утворення) та делеговані повноваження органу самоорганізації населення – повноваження сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради, якими вона додатково наділяє орган самоорганізації населення [62, с. 7]. Ці ж ради можуть додатково наділити ОСН повноваженнями, які не належать до

виключних повноважень цих рад. На жаль, в Україні такого делегування ще не відбувалося, хоча з боку ОСН були поодинокі спроби ініціювати його.

Громадські організації мають особливості більшого угляду у створенні (потрібно тільки троє засновників), натомість ОСН є представницькими органами жителів частин чи населених пунктів певних територіальних одиниць. Крім того, вони мають бути підзвітними, підконтрольними та відповідальними перед відповідними радами, а також жителями, які їх обирають. Громадські організації підзвітні тільки перед своїми членами [62, с. 7-8].

Отже, фіксується розмежування повноважень ОСН таким чином: 1) власні повноваження – це повноваження, надані відповідно до Конституції та законів України, сільською, селищною, міською або районною у місті (у разі її створення) радою органу самоорганізації населення під час утворення; 2) делеговані повноваження – це повноваження сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради, якими вона додатково наділяє орган самоорганізації населення [62, с. 20].

Багатогранність, різноманітність інтересів людей, а значить, і діяльності ОСН, вимагає суворого додержання одного з головних принципів, притаманного будь-якому цивілізованому суспільству, – принципу законності, а також принципу поєднання індивідуальних, групових, суто територіальних інтересів невеликої спільноти з інтересами всієї територіальної громади, регіональними та загальнодержавними. Безумовно, діяльність ОСН базується й на ряді інших важливих принципів (виборності, гласності, підзвітності, підконтрольності та відповідальності тощо), але в умовах, формування та утворення нових суспільно-економічних відносин принцип законності, додержання якого на практиці значною мірою забезпечує додержання й інших принципів, набуває особливої ваги [182].

У базовому Законі України визначено вісім принципів, за якими здійснюється організація та діяльність органу самоорганізації населення. Це – законність; гласність; добровільність щодо взяття окремих повноважень

селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради; територіальність; виборність; підзвітність, підконтрольність та відповідальність перед відповідними радами; підзвітність, підконтрольність та відповідальність перед жителями, які обрали орган самоорганізації населення; фінансова та організаційна самостійність [142].

Коли ж йдеться про можливості самоорганізації, то доцільно виділити три її рівні, зокрема: індивідуальну, колективну (або групову) і загальнонародну. Аналізуючи різні поняття, що стосуються питань самоорганізації, маємо підстави вважати, що органи самоорганізації населення належать до другого рівня самоорганізації, а саме – до колективної. Таким чином, різні форми та види колективної самоорганізації виступають кровоносними судинами загальнонародної, що являє собою сукупність колективних форм. Взаємозв'язок рівнів самоорганізації можна відобразити схематично (рис. 3.1).

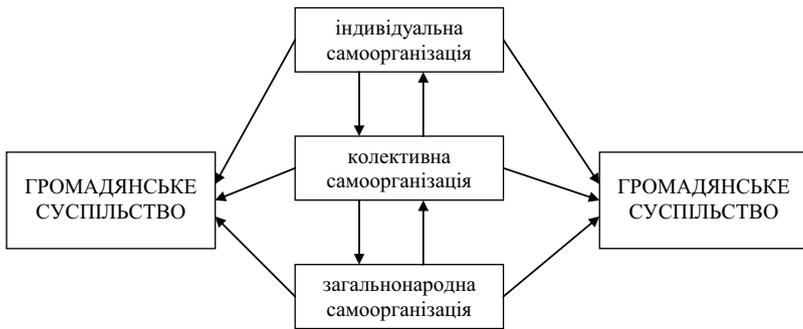

Рис. 3.1. Взаємозв'язок рівнів самоорганізації з громадянським суспільством

Отже, на конкретному рівні самоорганізації відповідні суб'єкти виконують певні функції та дотримуються певних принципів (табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

Основні функції та принципи різних рівнів самоорганізації

Рівні самоорганізації	Функції		Принципи
Індивідуальна	Пізнавальна Практична Виховна Мотиваційна		Свідомості Саморозвитку Організованості Добровільності Вільного вибору території діяльності
Колективна (або групова)	за характером діяльності	Прерогативна - представницька - інтегративна	Законності Гласності Добровільності Територіальності Виборності Підзвітності, підконтрольності та відповідальності перед відповідними радами Підзвітності, підконтрольності та відповідальності перед жителями, які обрали орган самоорганізації населення Фінансової та організаційної самостійності
	за формами діяльності	Правотворча Правозастосовна Установча Контрольна Правоохоронна	
	за об'єктом впливу	Політична Економічна Соціальна Культурна Екологічна Ідеологічна Виховна Інформаційна	
Загальнонародна	Політична Економічна Правоохоронна Соціальна Захист прав і свобод громадянина Екологічна Ідеологічна Виховна		Солідарності Психологічної стійкості Організованості Добровільності Витривалості Рівності Колегіальності

Виокремивши різні рівні самоорганізації та розглянувши основні принципи та функції самоорганізації народу, маємо підстави для ствердження, що:

- від науки і від моралі залежить рівень самоорганізації кожного індивіда, який своєю чергою має безпосередній вплив на формування громадянського суспільства;

- громадянському суспільству необхідно надати певні юридичні інструменти; очевидно, доцільно було б створити певний дорадчий орган для владних структур, через які суспільство впливатиме на закони й на осіб, які їх мають втілювати в життя (наприклад, має бути легкий і зручний спосіб проведення референдуму; тепер для цього надається мережа Інтернет);

- самоорганізація народу веде до солідарності – максимальна взаємна підтримка один одного; у процесі певних суперечливих владних рішень самоорганізація народу перетворюється в широкий громадський рух, який призводить до високого рівня мобілізації українського суспільства;

- в процесі формування громадянського суспільства народ має постійно вдосконалювати власну поведінку з урахуванням минулого країни, постійно діяти відповідно до чинного законодавства та дотримуватись загальнонародських моральних цінностей;

- самоорганізація народу має бути побудована на принципах дотримання прав і свобод, честі та гідності кожного громадянина, забезпечувати якісне зростання економічного доброту населення за рахунок якого вміло формувати громадянське суспільство;

- доцільно створити консультаційний центр для громадян з питань освіти, науки та індивідуального саморозвитку, оскільки формування громадянського суспільства залежить, на нашу думку, від певного рівня освіченості громадян. Таким чином, чим вища індивідуальна, колективна та загальнонародна самоорганізація тим швидше відбувається формування та розвиток громадянського суспільства.

3.2. Правові підстави регулювання самоорганізації народу в Україні за умов становлення громадянського суспільства

Сучасні трансформаційні перетворення в українському суспільстві обумовлюють нові виклики, що постають, зокрема, перед вітчизняною юридичною наукою. З-поміж багатьох актуальних проблем, які потребують теоретичного обґрунтування й практичного вирішення – й необхідність осмислення й визначення правового становища самоорганізації народу у системі правових відносин в Україні. Основними нормативно-правовими актами, які регулюють правове становище органів самоорганізації населення у процесі формування громадянського суспільства, є Закони України «Про громадські об'єднання», «Про соціальний діалог в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про інформацію», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права та гарантії їх діяльності», «Про органи самоорганізації населення», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про благодійну діяльність та благодійні організації», «Про волонтерську діяльність», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про соціальні послуги», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності».

Глибока соціальна криза в українському суспільстві початку 90-х рр. ХХ ст. призвела до зниження рівня генералізованої довіри. У скрутних ситуаціях більшість представників українського суспільства могла покладатися лише на самих себе або ж найближче оточення – сім'ю, колег по роботі, людей зі схожими поглядами, інтересами. У ситуації кризового послаблення інтеграції та соціальної захищеності на перший план вийшли індивідуальні форми реагування, прагнення до суто індивідуальної вертикальної мобільності і соціального виживання за принципом «кожен сам за себе». Відносна успішність цих форм реагування призвела до їх

закріплення в досвіді людей та їх легітимації і нормативного заохочення [26, с. 16].

Як зазначає В. Бачинін, право як система складається під дією двох різнохарактерних, але односпрямованих процесів самоорганізації. Перший – це позитивний зворотний зв'язок із середовищем, що дозволяє праву ускладнювати й удосконалювати свої структури і одночасно усувати все чужорідне, надлишкове. Другий – це негативний зворотний зв'язок права з тим же середовищем, що сприяє спрощенню його структур, їх деформацій і наростання ступеня хаотичності. Постійні протидії цих тенденцій формують, видозмінюють систему права, надають їй характерну для конкретного місця й часу соціально-історичну конфігурацію [201, с. 42].

Процеси самоорганізації та управління безпосередньо розвиваються в системі соціальних відносин, які зрештою сприяють усвідомленню необхідності формування масиву законодавства в державі. Воно ж утворює відносно самостійну інтегровану конструкцію, що через інформаційно-регулятивний вплив на систему надає відносинам практично юридичної значущості [201, с. 77].

Розглядаючи проблеми методології застосування синергетичних підходів у правознавстві й узагальнюючи досвід їх теоретичного використання К. Шундиків, констатує, що правове життя суспільства – це відкрита динамічна система, через механізми управління та самоорганізації якої формуються суспільні відносини, в яких беруть участь різні суб'єкти права, діяльність яких регламентується юридично значущими актами [201, с. 123].

У системі правового життя суспільства самоорганізація – це процес формування стійкого правопорядку, що системно підтримується соціально-правовими комунікаціями, що перебувають у фазі їх максимальної нестійкості під впливом одного або декількох детермінантних інформаційних факторів, узагальнених від принципів конкуренції та кооперації [201, с. 226-227]. Самоорганізація правового життя – не одномоментний, локалізований в

часі і просторі акт, а складний ланцюг актів перманентного виникнення, трансформації, розпаду, взаємовпливу конкретних юридично значущих взаємодій суб'єктів. По суті, це безперервний процес життя складної системи соціально-правового регулювання. У зв'язку з цим спостерігати розвиток цього процесу на мікрорівні можна, розвиваючи з етапами подальшого поступу вже сформованих мікросистем відносин у рамках правового життя. Тут процеси самоорганізації виявляють найбільше різноманіття форм: відносини розвиваються за складнішими сценаріями, багато з яких схожі між собою [201, с. 228-229].

Свої особливості має прояв самоорганізації на більш складному рівні організації правового життя – рівні координаційних і субординаційних взаємозв'язків у системах відносин, які включають взаємодії досить великої кількості суб'єктів. Тут самоорганізація системи проявляється у формуванні та відтворенні тих чи інших стійких форм діяльності (як правомірного, так і протиправного характеру), а також у нетипових формах практики, різних відхиленнях. Конкретним проявом подібних процесів може бути, наприклад, формування визначеного порядку відносин у рамках конкретних підприємств, організації, колективу, яким властива складна багаторівнева організація взаємодій [201, с. 229].

Саме за таких умов виявляються не тільки суцільно формально ділові, а й ідейно моральні особливості самоорганізації. Цю думку підтверджує слушна сентенція В. Кузьменка та О. Романчука: ніщо так не зміцнює правовий стан суспільства, як почуття власної гідності його громадян, оскільки вона є основою саме тієї риси, яку називають порядністю. Це – чесність, обов'язковість, дотримання даного слова, ставлення до праці, повага до гідності інших, відраза до шахрайства і всього того, що кваліфікується як брудні вчинки. Порядність є також основою духовності, але почуття власної гідності з'являється в суспільстві тільки тоді, коли людина знає і бачить, що сама бере участь у будівництві цього суспільства, і від її голосу залежить стан його, коли людина розуміє, що доля її та її близьких залежить тільки від

власної праці і тих законів, до ухвалення яких вона причетна [78, с. 130]. Отже, для реалізації цих ідей оптимально надаються органи самоорганізації населення, які покликані брати активну участь у створенні необхідних нормативно-правових актів.

Враховуючи усі визначальні характеристики ОСН, про що йшлося, маємо усі підстави вважати їх одним із діяльних та ефективних засобів реалізації засад локальної демократії, а також практичним інструментом втілення положень ст. 5 Конституції України, яка передбачає, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Як відомо, традиційно в політичній історії людства конституція визнається основним правовим документом, що регулює соціальні відносини. Таке значення його у самоорганізації суспільства визначається тим, що задекларовані в ньому положення відображають вищі інтереси народу. До того ж саме у нестабільних суспільствах роль конституції посилюється, оскільки вона покликана бути основним засобом правового розв'язання суспільних конфліктів [184].

Слід підкреслити, що органи самоорганізації є складовою системи місцевого самоврядування, як це зазначено у ст. 5 Закону України «Про місцеве самоврядування». Саме вони є однією з форм участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення [62, с. 6].

Згідно із Законом України «Про органи самоорганізації населення» до основних завдань ОСН належать:

- 1) створення умов для участі жителів у вирішенні питань місцевого значення в межах Конституції і законів України;
- 2) задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб жителів шляхом сприяння у наданні їм відповідних послуг;
- 3) участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку відповідної території, інших місцевих програм [142].

ОСН допомагають ініціативним громадам самоорганізовуватися задля вирішення локальних проблем. Але, вочевидь, ОСН потрібні не лише громадам, а й місцевій владі, адже здатні суттєво звужити обсяг роботи на місцях й значно підвищити її ефективність. Через діяльність ініціативних груп здійснюється точніший моніторинг того, що найбільше хвилює населення, а також залучення додаткових ресурсів для вирішення соціальних проблем. Оскільки через роботу в ОСН жителі громади мають нагоду брати участь в ухваленні публічних рішень органів місцевого самоврядування та контролювати їх діяльність, на місцях знижується рівень недовіри населення до влади через ефект співробітництва. Діяльність ОСН також забезпечує для місцевих рад об'єднання зусиль з громадою у боротьбі із соціально-безвідповідальним бізнесом та у відстоюванні інтересів перед державною владою і політичною кон'юнктурою [62, с. 6].

Аналізуючи окремі організаційно-правові аспекти діяльності ОСН, Т. Проценко стверджує, що різні форми їх діяльності засвідчують про досить високий рівень розвитку демократії, адже у будь-якій країні він визначається можливістю її громадян брати участь у державному житті, реально впливати на внутрішню і зовнішню політику держави, процеси державного будівництва, законотворення, інші важливі процеси, що відбуваються у різних сферах і галузях багатогранного життя держави і суспільства, самостійно, у межах конституції і законів, вирішувати питання місцевого значення. До цих тверджень науковець додає, що однією з головних ознак демократичної держави є висока свідомість, організованість, суспільно-політична активність її громадян, наслідком чого є стабільний соціально-економічний розвиток окремих регіонів і держави загалом, зростання на цій основі добробуту народу [152].

Отже, Конституцією та іншими законами країни передбачено як ряд форм безпосереднього вирішення всім народом (принаймні, його більшістю) або жителями окремих сіл, селищ, міст (територіальними громадами) найбільш важливих питань загальнодержавного та місцевого значення

(референдуми, вибори), так і форм активного впливу на діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, починаючи від демонстрації ставлення до певних проблем державного та місцевого життя, внесення відповідних пропозицій при зустрічах зі своїми представниками у Верховній Раді України, місцевих радах – депутатами, з керівниками, іншими представниками органів державної влади та органів місцевого самоврядування, участі в обговоренні найбільш важливих законопроектів, проектів рішень місцевих органів на зборах громадян за місцем проживання, в трудових колективах, у пресі, інших засобах масової інформації, ініціювання розгляду окремих актуальних питань місцевими радами, скерування колективних та індивідуальних звернень громади до органів усіх гілок державної влади та органів місцевого самоврядування, відповідних посадових осіб і закінчуючи реалізацією конституційного права на проведення мітингів, демонстрацій, права на страйки, участь у них [152].

Фахівці з питань діяльності ОСН наголошують на досить широких можливостях впливу громадян на внутрішню і зовнішню політику держави, вирішення актуальних питань загальнодержавного та місцевого життя через політичні партії, громадські організації шляхом безпосередньої участі у їх роботі, схвалення, підтримки (або заперечення, засудження) змісту, форм і методів їх діяльності. Тепер, коли все більшої популярності набуває ідея обрання представницьких органів (Верховної Ради України, місцевих рад) на пропорційній основі за списками партій (блоків партій), значення і роль політичних партій, зокрема у формуванні представницьких органів, а отже й у їх діяльності, зростає [62, с. 4-5].

Органи самоорганізації населення відповідно до Конституції України (ст. 140, ч.6), Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 1, 14), а також базового Закону України «Про органи самоорганізації населення» створюються за ініціативою громадян, об'єднаних проживанням на певній території населеного пункту (будинки, вулиця, квартал, мікрорайон) [152], а також об'єднання мешканців на основі спільної роботи з

виконання певних завдань у галузі обслуговування суспільних потреб громадян, задоволення їх культурно-побутових та інших запитів. Ці представницькі органи максимально наближені до населення, вони покликані оперативно реагувати на потреби громадян і забезпечувати створення належних умов їх проживання [62, с. 4-5].

В основу формування і діяльності цих органів покладено принцип добровільності, про що однозначно свідчить сама їх назва, порядок утворення (органи самоорганізації, створюються за ініціативою жителів) [152].

Існування ОСН обумовлено, перш за все, потребою членів територіальної громади брати безпосередню участь у вирішенні питань місцевого значення і, тим самим, наблизити процес ухвалення рішень про надання тих чи інших послуг їх споживачам. Крім того, ОСН є корисними й для органів місцевого самоврядування, адже великою мірою розвантажують їх від тих локальних проблем, які можуть бути успішно вирішені самим населенням. Отож ОСН є представницькими органами, що створюються ініціативними мешканцями села, селища, міста або їх частин, для вирішення локальних завдань [62, с. 4-5].

Органи самоорганізації населення є своєрідною поєднувальною ланкою між жителями окремих територій сіл, селищ, міст та місцевими радами, їх виконавчими органами. Громадські комітети фактично не мають владних повноважень, їх розпорядчі функції обмежені. Рішення органів самоорганізації населення носять рекомендаційний характер, їх невиконання, як правило, може тягнути за собою лише моральну відповідальність, застосування засобів громадського впливу [152].

Не менш важливим напрямом є діяльність, спрямована на забезпечення більш повного задоволення соціально-побутових, культурних та інших потреб населення, поліпшення умов його життя, побутового, комунального, торговельного, медичного та іншого обслуговування. Органи самоорганізації населення не лише забезпечують виконання силами громадськості певної

частини робіт, сприяють кращій роботі відповідних підприємств, установ, організацій, служб, а й здійснюють громадський контроль за їх діяльністю, зокрема за якістю послуг, ініціюють розгляд цих питань місцевими радами, їх органами, ухвалення ними відповідних рішень, беруть активну участь в їх виконанні [152].

Основною формою діяльності ОСН є безпосередня організаторська робота його членів з людьми. Вона вимагає уважного ставлення до їх запитів, повсякденних потреб, урахування реальних обставин, проявлення ініціативи, наполегливості та оперативності. З огляду на це проведення регулярних неформальних засідань громадського комітету, на яких розглядаються плани роботи, здійснюється обмін думками, намічаються відповідні заходи, є необхідною умовою ефективної роботи [152].

Самоорганізація населення є тією основою самоврядування, яка завдяки процесам самозародження сприяє виникненню його як форми співіснування (системного суспільного явища), процесам самозбереження – функціонуванню його як організаційно структурованого інституту (органів місцевого самоврядування) у державно-владних відносинах, процесам саморозвитку – вдосконаленню системи до стану самодостатності. Легітимація і реалізація родового поняття самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування надає їй стійкості у відносинах з іншими зовнішніми, відкритими та закритими суспільними системами і, таким чином, є чи не найбільшою гарантією його існування та ефективного функціонування [142].

Утім, попри розвинуту нормативно-правову базу, вітчизняні органи самоорганізації населення ще не отримали суспільної підтримки у вирішенні питань місцевого значення, не стали рушійною силою у вирішенні питань удосконалення та розвитку системи місцевого самоврядування, а отже, самоорганізація населення як системоутворююча складова самоврядування залишається незатребуваною в Україні. З огляду на це для ідентифікації самоорганізації в сучасному трактуванні місцевого самоврядування слід

визначитися із системоутворювальним чинником самоорганізації, який мав би об'єднувати складові формування суспільної свідомості: моральність, духовність, внутрішню та політичну культуру тощо. Зазначені людські якості і процеси самоорганізації взаємозалежні. Їх розвиток залежить від низки чинників та найбільше – від рівня добробуту населення. Тому добробут можна вважати системоутворювальним чинником у формуванні самоорганізації населення.

Досвід розвинутих країн свідчить, що високий рівень добробуту дає поштовх до здобуття якісної освіти, стимулює формування самосвідомості, моральності, духовності, позитивно впливає на культурний розвиток громадян, чим значно прискорює процеси самоорганізації. Оскільки кінцевою метою будь-якої держави є високий добробут громадян, то формування самоорганізуючих основ місцевого самоврядування можна вважати похідною від заходів держави щодо його зростання. Отже, формування самоорганізації населення, хоч і є, на перший погляд, винятково сферою впливу громадянського суспільства, все ж темпи її формування можуть бути значно прискорені державою шляхом формування і розвитку підприємницької ініціативи, яка сприятиме підвищенню добробуту населення, стимулюючи розвиток малого та середнього підприємництва [99, с. 36-37].

Тепер ОСН стають самостійною ланкою системи місцевого самоврядування й мають доволі складну громадсько-публічну природу. З одного боку, вони є формою участі населення у вирішенні питань місцевого значення і здійснюють делеговані повноваження відповідних сільських, селищних, міських рад, що дозволяє характеризувати ОСН як владні структури, що мають спільні риси з органами місцевого самоврядування та іншими органами публічної влади, з іншого – вони є специфічною формою самоорганізації громадян за місцем проживання (у межах мікрорайонів, вулиць, кварталів), що свідчить про їх громадську природу. Таким чином, ОСН поєднують у собі риси як органів публічної влади, так і громадських

об'єднань. Від органів місцевого самоврядування вони відрізняються тим, що як і громадські організації створюються за ініціативою громадян. Але вони відрізняються і від громадських організацій тим, що входять у систему місцевого самоврядування як її елемент, адже на ОСН можуть також покладатися певні владні повноваження [62, с. 4-5]. Члени органу самоорганізації населення виконують свої обов'язки на громадських засадах. За рішенням зборів (конференції) жителів за місцем проживання керівник і секретар цього органу можуть працювати в ньому на постійній основі з оплатою їх праці за рахунок коштів, переданих органу самоорганізації населення [142].

Правові засади організації й діяльності ОСН складає система норм, що визначають сутність й порядок реалізації конституційного права членів територіальної громади самоорганізовуватися й самостійно або під власну відповідальність і відповідальність ОСН брати участь у вирішенні питань місцевого значення. Іншими словами, це група норм, якими безпосередньо керуються у своїй діяльності такі органи і які надають легітимності їх функціонуванню [117, с. 11].

На сьогодні після ухвалення низки законодавчих актів маємо підстави вважати, що значно розширено правове поле для взаємодії органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства. Водночас з огляду на те, що ряд з цих актів набули чинності нещодавно, говорити про системність та ефективність практики взаємодії завчасно. Україна перебуває у процесі напрацювання інструментів та практик взаємодії в цій сфері, адаптації законодавства до європейських стандартів, виконання конкретних зобов'язань [150, с. 19-20].

Працівники Національного інституту стратегічних досліджень, вивчаючи стан розвитку громадянського суспільства в Україні, визначили, що правове середовище для інституціонального розвитку громадянського суспільства має складатися з таких процедур та нормативних стимулів. Це – прості процедури реєстрації ОГС; економічні стимули для діяльності ОГС та

їх підтримання індивідуальними та корпоративними донорами; правові можливості забезпечити існування ОГС через їх господарську діяльність; прозорі процедури державної фінансової підтримки ОГС; правові гарантії вільного доступу ОГС до надання соціальних послуг, у тому числі за рахунок бюджетних коштів; процедури залучення ОГС до формування та реалізації державної політики [150, с. 42].

Проте правове середовище для інституціонального розвитку громадянського суспільства залишається несприятливим та обмежувальним через те, що, по-перше, реєстрація громадських організацій ускладнена; по-друге, податкове навантаження не стимулює діяльність громадських та благодійних організацій; по-третє, громадські організації позбавлені права безпосередньо здійснювати господарську діяльність; по-четверте, більшість громадських організацій не мають доступу до фінансової підтримки за рахунок бюджетних коштів; по-п'яте, умови участі у державних закупівлях надто обтяжливі для інститутів громадянського суспільства; по-шосте, можливості громадських організацій щодо доступу надання соціальних послуг за рахунок бюджетних коштів обмежені; по-сьоме, механізми участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики не застосовуються належним чином [150, с. 42-48].

Через недосконалість законодавчого регулювання процедур участі громадян (громадські ради та консультації із громадськістю) в ухваленні та реалізації рішень більшість проблем перебуває у площині практики правозастосування. Тож комплексний підхід до становлення в Україні реального громадянського суспільства здійснюється способом затвердження чергової Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. З огляду на визначені вище проблеми, метою державної політики щодо розвитку громадянського суспільства має стати створення сприятливого середовища, зокрема правового та адміністративного, для подальшого розвитку громадянського суспільства, а також реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина [150, с. 49].

Завдання зазначеної реформи полягають у тому, щоб: а) конституційно закріпити засади взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади та органами місцевого самоврядування; б) спростити адміністративні процедури для створення, реєстрації та діяльності інститутів громадянського суспільства відповідно до європейських стандартів; в) вдосконалити процедури та практику участі громадськості у формуванні та реалізації політики на усіх рівнях у здійсненні громадського контролю за діяльністю органів публічної влади; г) делегувати інститутам громадянського суспільства окремі повноваження з реалізації заходів державної (регіональної) політики; ґ) створити економічні стимули для життєздатності та стабільного функціонування інститутів громадського суспільства; д) укорінити громадянську культуру, суспільну практику волонтерства і благодійництва, забезпечити умови для їх розвитку [150, с. 49-50].

Реформування правового середовища для громадянського суспільства має спрямовуватися на запровадження стандартів, передбачених рекомендаціями Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо правового статусу неурядових організацій у Європі № CM/Rec(2007)14, а також на імплементацію зобов'язань України відповідно до міжнародних договорів у сфері прав людини та рішень Європейського суду з прав людини [150, с. 50].

Як відомо, ефективність закону виявляється під час його реалізації. Нечинна норма права – це безмістове ніщо. Чим більше існує правореалізаційних актів, тим ефективнішою є дія права, тим краще регулюються суспільні відносини [39, с. 122].

Слід визнати слушним міркування Н. Оніщенко, про те, що дія права у суспільстві – це, насамперед, встановлені та захищені групи прав і свобод людини, а дієвість права – це коефіцієнт, що свідчить про можливість держави та суспільства більшою або меншою мірою удосконалювати такі процеси [114, с. 3].

Тож вирішення зазначених завдань насамперед залежить саме від суспільства, кожного конкретного громадянина. Як зауважує М. Матузов, вирішальним у цьому плані є активність, наступальна позиція, здатність особи протистояти силам зла [128, с. 184]. Саме такі якісні характеристики візуальної самоорганізації, адже з цієї первинної ланки вони поширюються шляхом правового виховання на спільноту однодумців, а відтак стають притаманними для учасників (активістів) колективної самоорганізації. У цьому контексті значний інтерес представляють дослідження проведені ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка», що стосувалися моніторингу громадської думки про діяльність інститутів громадянського суспільства та органів державної влади. За результатами моніторингу, встановлено, що протягом 2014-2015 рр. істотно зростав рівень довіри до інституцій громадянського суспільства і водночас падав до органів влади (всі показники були меншими 20%, у тому числі щодо силових структур). З інституцій громадянського суспільства найвищий рівень довіри виявлено до релігійних (близько 44%) та громадських організацій (41%) [76].

У цьому сенсі виникає дилема: чи активізація самоорганізаційних процесів може позитивно вплинути на поліпшення наведених показників, а чи слід шукати інших шляхів (насамперед проведення кардинальних соціально-економічних реформ) для досягнення бажаних результатів. Оскільки обидва аспекти значною мірою взаємопов'язані, то важливо, на наш погляд, з'ясувати (а саме це було метою проведеного нами опитування), що потрібно зробити задля підвищення ефективності діяльності органів державної влади, щоб підвищити рівень довіри до них. Відповіді респондентів розподілилися таким чином: 1) підвищити вимоги до рівня професійної підготовки, морально-психологічних якостей працівників – 19,6%; 2) оптимізувати структуру, чисельність і модель управління – 18,5%; 3) посилити персональну відповідальність кожного працівника за свої дії – 48,2%; 4) поліпшити матеріально-технічне забезпечення, збільшити зарплату – 9,8%.

Отже, майже 50% опитаних стверджують, що необхідно посилити персональну відповідальність кожного працівника за свої дії для поліпшення ефективності діяльності органів державної влади, яка в свою чергу підвищить рівень довіри до цих органів. Тут певною мірою проглядається тенденція, на яку ще на початку 90-х рр. вказували В. Кузьменко та О. Романчук, що будь-який державний чиновник може залишатися чесним і «не покладаючи рук» трудитися на користь батьківщини лише при постійній загрозі втрати своєї посади [78, с. 132]. Очевидно йдеться, з однієї сторони, про певний моральний тиск на працівника, а з іншої, – аналізуючи досвід державного управління в країні, складається враження, що без такого тиску не можна досягти успіху і підвищити рівень довіри до органів державної влади. Щоправда таке враження може виявитися ефемерним, оскільки за роки незалежності України відбулися значні позитивні зміни у підвищенні правової культури населення, істотно змінилася і його правосвідомість. А все це загалом досить таки відчутно позначилося на ставленні до такого феномена, як самоорганізація народу.

Оскільки ефективна самоорганізація населення має безпосередній вплив на формування також і органів державної влади, то нам у контексті дослідження важливою була думка респондентів про те, що потрібно зробити задля активізації процесів самоорганізації народу в Україні. Відповіді зводилися до таких міркувань: а) потрібно поліпшити якість законів та домогтися якомога кращої реалізації правових норм (25,4%); б) слід розширити правове інформування, інтенсивніше проводити правове виховання, правоосвітню роботу (35,9%); в) ніякі заходи не допоможуть, самоорганізація народу зросте тоді, коли суспільне та економічне життя стабілізується (27,4%).

Як бачимо, правове інформування та правове виховання тепер визнано пріоритетними чинниками, які впливають на підвищення рівня самоорганізації народу в Україні у процесі формування громадянського суспільства та органів державної влади. Цей висновок підтверджує

О. Дручек, яка також стверджує, що для підвищення правової свідомості та правової культури населення потрібно створити систему закладів масової юридичної просвіти, яка б діяла на основі розроблених з урахуванням специфіки кожної вікової, професійної групи тощо варіативних навчальних програм. Ініціаторами такого проекту, звісно, мають стати органи державної влади; коло суб'єктів навчання, так само, як і залучених до процесу фахівців, має бути якнайширшим [39, с. 183].

Розширюючи контекст розгляду проблематики нашого дослідження схиляємося до потреби обґрунтування необхідності ухвалення на державному рівні Концепції самоорганізації народу в Україні. Ця пропозиція певною мірою кореспондується з думкою О. Онищенко, який вважає, що кожне суспільство повинно мати свій моральний кодекс. Його слід сформулювати на основі української народної моралі, що витримала понад тисячолітні випробування, відіграла вирішальну роль у збереженні ідентичності нашої нації у найважчих соціальних потрясіннях. Вона самодостатня, оптимістична, добродісна, гуманна. Орієнтує на працелюбність, совісність, чесність, благородство, ширий патріотизм. Вона зможе дати духовну насагу і для творення життєздатної національної моделі громадянського суспільства, адже мораль має бути одна для всіх. У цьому, як зазначає вчений, мабуть, «найсильніший гуманістичний потенціал громадянського суспільства» [113, с. 18-19].

Важливим також є внесення необхідних змін у Закон України «Про органи самоорганізації населення», де слід передбачити можливість впливу через громадянське суспільство чи конкретні громадські організації на органи державної влади, а саме у випадку значних конфліктів у державі між владою і народом (як приклад, Євромайдан через невідповідання угоди про асоціацію з Європейським Союзом), а також подання обґрунтованих та компромісних рішень з відповідним механізмом їх реалізації, щоб уникати масових протестних заходів, страйків, барикад, блокування державних органів тощо. Очевидно саме таким шляхом досягається, так би мовити

дозрівання громадянського суспільства. Адже, на думку теоретиків права, чим зріліше громадянське суспільство, тим більше воно саморегулюється і тим менше потребує регуляції з боку держави [46].

3.3. Стратегічні пріоритети державного сприяння розвитку самоорганізації народу

На сучасному етапі розбудови України як демократичної, соціальної та правової держави з урахуванням глобальних змін, що відбулися останнім часом, розвиток самоорганізації народу повинен стати одним з найважливіших напрямів державної політики. Аналізуючи сучасний стан місцевого самоврядування в Україні та визначаючи основні засади його модернізації, учені Національної академії державного управління підкреслили, що феномен Євромайдану окреслив європейський вибір народу України, а це актуалізувало проблему реалізації ратифікованих угод з країнами ЄС, у тому числі положень Європейської хартії місцевого самоврядування, а також забезпечення якісного розвитку регіонів країни як важливих складових частин економічної системи України [99, с. 3]. Також Революція Гідності відкрила новий етап в історії розвитку громадянського суспільства, продемонструвала вплив громадськості на суспільно-політичні перетворення, стала поштовхом до оновлення та переформатування влади [106].

Нині необхідно насамперед визначити для України стратегічну ціль, яка базуватиметься на цінностях саме нашого народу, з урахуванням нашої культурної спадщини, нашого менталітету, нашої історії, нашої системи освіти, нашої правової системи та рівня правосвідомості тощо. У жодному разі не можна механічно переносити іноземний досвід і намагатися втілити його в повному обсязі в нашій державі без урахування її історичних,

соціальних, культурних, політичних та економічних особливостей. Швидке запровадження в Україні запозичених стандартів, не вкорінених у соціальному бутті та свідомості українського народу, є досить необачним кроком. Відстоюючи громадську ідею як основу для розробки стратегії розвитку України, Л. Чорна підкреслює: «У випадку, якщо ми постійно дивитимемося на західних або східних сусідів, обираючи, до кого б «приєднатися» або чийм прикладом державного розвитку скористатись, ми поступово втрачатимемо свою національну ідентичність, так і не зрозумівши призначення України». І далі учена зазначає: «Громадянське суспільство, яке ми так активно намагаємося побудувати, може існувати за умови розуміння основної ідеї державного розвитку, державної стратегії. Лише тоді громадськість побачить певні горизонти. У такому разі самоорганізація громадян відбуватиметься вже не тільки з метою заробити на окремому гранті, а матиме власну мету для реалізації загальносприйнятих ідей» [195, с. 208].

Отже, сформульованою має бути, насамперед, не національна, а громадська ідея, оскільки співіснування в нашій державі різних етносів, які постійно підпадають під провокації політичних угруповань та яким постійно нагадують про різну історико-культурну приналежність, не дасть змоги об'єднати народ лише закликами до національних ідентифікацій. Водночас слід остерігатися насильницького нав'язування такої ідеї, оскільки вже існує сумний досвід такого розвитку подій. Враховуючи усе це, Л. Чорна зазначає: «Хотілося б акцентувати увагу на тому, що люди можуть широко прийняти ідеї, які узгоджуються з вічними істинами, способом переконання, а не примусу. Отже, проведення реформ не має відбуватися виключно «згори», воно потребує активної підтримки усіх верств і соціальних груп українського народу, широкого розгортання й ефективного використання громадянської ініціативи в усіх сферах суспільного життя. Варто пам'ятати про те, що кожний народ є продуктом історичного процесу, і лише повага до культурних, соціальних, релігійних, історичних особливостей може

об'єднати людей. Необхідно зазначити, що сьогодні стан нашого суспільства зумовлений передусім духовною кризою, коли стара, радянська ціннісно-нормативна система виявилася зруйнованою, а нова поки що перебуває на стадії творення» [195, с. 208-209].

З-поміж перших кроків на шляху напрацювання науково обґрунтованої державної стратегії розвитку України, як вважає учена, має бути дослідження її структури. Вона повинна охоплювати такі елементи: цілі та завдання на базі громадської ідеї; ціннісна система; напрями реалізації поставленої мети (реформування різних суспільних і державних сфер); ресурси, що мають бути використані (інтелектуальні, духовні та матеріальні) [195, с. 209].

Безумовно, кожен з цих елементів заслуговує на особливу увагу, а отже, на аналітичне осмислення й ґрунтовне опрацювання задля можливості реального практичного втілення. У цьому контексті зробимо акцент на тих з них, котрі найбільше наближені до предмета нашого дослідження.

1. Оскільки цілі і завдання державної стратегії повинні базуватися на громадській ідеї, то вона має бути зорієнтована на роль України у геополітичному просторі, на її цивілізаційну місію у сучасній світобудові. Наголос слід зробити на духовному єднанні народу України, якому необхідне відчуття єдиного культурного простору – це те, що тепер здатне об'єднувати його, попри всі мовні, релігійні, регіональні особливості.

Через механізми історичної самоорганізації культура виробляє передумови для формування освітнього, художньо-естетичного, інформаційного простору як важливого чинника соціалізації й саморозвитку особистості. Саме завдяки культурі, її духовно-творчому потенціалу формуються базові цінності й традиції суспільства, зберігається ідентичність нації, що є необхідною умовою виходу суспільства на нові рівні цивілізації. Динаміка життя надавала і надає культурі постійного поступу, видозмін, трансформації форм, методів, засобів [154, с. 224].

Державі необхідна цивілізована стратегія, що забезпечуватиме прогресивний розвиток людини та суспільства. Рівень цивілізації

визначається не лише розвитком суспільних, економічних і політичних відносин, й розвитком моралі та просвітництва. Загальна мета має поєднувати громадян України, незалежно від мови, особливостей культури, менталітету, прозахідної чи просхідної орієнтації, місця проживання в Лівобережній чи Правобережній Україні.

2. Впровадження ціннісної системи передбачає, насамперед, рішучий відхід від нігілістичного типу мислення, що стане передумовою повернення до споконвічних людських цінностей. Лише не тільки усвідомлення таких цінностей, як любов, добро, справедливість, самопожертва, взаємодопомога, взаємоповага, а й їх втілення у повсякденну життєдіяльність як кожної особи, кожного члена соціуму, може сприяти об'єднанню для реалізації стратегічних цілей. Поступ до сприйняття, засвоєння, а відтак загальна переорієнтація суспільства вбік наведених чеснот вплинуть на процеси свідомого самовдосконалення людини, її індивідуальної самоорганізації тощо.

3. Після постановки мети, до якої слід прямувати, під час розроблення стратегії доцільно наполегливо працювати над втіленням економічних, соціальних, освітніх, правових реформ, які узгоджуватимуться між собою, підпорядковуватимуться основній ідеї та спрямовуватимуться на її реалізацію. Такі галузеві реформи стануть, ймовірно, тактичними діями, серед яких, зокрема, можуть бути такі загальновідомі заходи: утвердження принципу верховенства права; підвищення рівня гарантованості прав і свобод; позбавлення людей страху бути покараними «за ініціативу» та самостійні дії; забезпечення більшої захищеності громадян від свавільних дій уряду й місцевих влад; формування адекватної соціальної структури на основі розвитку приватної власності та ринкових відносин, відтворення середнього класу, підвищення життєвого рівня основної маси людей, звуження сфери бідності, з одного боку, та обмеження впливу олігархічних кланів, – з другого; продовження практики створення громадських і громадсько-політичних організацій, які б стежили за дотриманням права

урядовцями та не допускали б їх втручання у громадське життя; забезпечення більшої незалежності ЗМІ та їх активної участі у формуванні громадянського суспільства – через правове виховання громадян і популяризацію громадських ініціатив; використання системи загальної та професійної освіти для формування нових цінностей та орієнтацій молоді; відродження національних традицій громадського життя і поваги до закону.

4. Розроблення та реалізація стратегії, підпорядкованої втіленню державницької ідеї, потребує ресурсів – і духовно-інтелектуальних, і матеріальних. Стосовно людських ресурсів, то це має бути експертне середовище професіоналів у різних сферах суспільного й державного життя, які дійсно прагнуть еволюційного розвитку України, дбаючи не про власний добробут, а передусім про повноцінне збагачення нашої держави [195, с. 209-210].

Отже, для напрацювання стратегії розвитку України, в основі якої – громадська ідея, слід виконати значний обсяг копіткої роботи. Втілення її в життя має відбуватися поступово. «Імплементация стратегії та сприйняття основної державної ідеї громадянами України, – підкреслює Л. Чорна, – не повинно мати насильницький або імперативний характер. Маючи негативний досвід втілення «утопічного комунізму» у визначені окремими особистостями строки, наслідком чого був перехід до тоталітаризму, а в подальшому – до повної руйнації державного ладу і держави загалом, ми повинні зрозуміти, що, мабуть, не варто поспішати. Лише поступове розроблення та коректне втілення громадської ідеї, її адаптація до нинішніх умов, може віднайти ширий відгук суспільства і пробудити внутрішню мотивацію до позитивних, глибоких змін – і в людській свідомості, і в державному житті України» [195, с. 210-211].

Безумовно, обґрунтована згаданим науковцем громадська ідея як основа розробки стратегії розвитку держави безпосередньо стосується залучення до цих перспективних ініціатив такого потужного чинника як самоорганізація народу, особливо коли йдеться про його духовне єднання

через призму єдиної культури та абстрагування від різного роду регіональних особливостей, зокрема, мови та релігії. А це усе загалом позначається на формуванні пріоритетів державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства.

Свою чергою оцінка складників громадянського суспільства як сильних чи слабких неможлива без порівняння з аналогами країн, які мають вищі оцінки стану розвитку демократії загалом. Такі порівняння, як слушно підкреслює А. Краснопільська, дають змогу позбавлятися штучних уявлень про громадянське суспільство, яке не має емпіричного відповідника, як нормативного орієнтиру розвитку громадянського суспільства (що часто трапляється в дослідженнях консолідації демократії), та попередньо окреслити кореляцію рівня розвитку громадянського суспільства й інших складників рівня розвитку демократії. Практичне значення таких порівнянь, на переконання цього науковця, полягає у можливості розробляти заходи політики сприяння розвитку громадянського суспільства з урахуванням специфічного досвіду країн, які мають вищі оцінки за проблемними для цільової країни показниками [70, с. 188].

Враховуючи це, А. Краснопільська вважає, що державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства має спрямовуватися, насамперед, на вдосконалення законодавчого середовища. Досвід країн, які демонструють високу оцінку законодавчого середовища для розвитку громадянського суспільства, дає змогу виокремити такі головні складники цього середовища: прості процедури реєстрації інститутів громадянського суспільства (ІГС); податкові стимули для діяльності ІГС та їх підтримання благодійниками і донорами; урегулювання права ІГС вести некомерційну господарську діяльність для підтримання фінансової життєздатності; прозорі та конкурентні процедури державної фінансової підтримки ІГС; правові гарантії рівного доступу ІГС (порівняно з бюджетними установами та підприємствами) до надання соціальних послуг, у т.ч. за рахунок бюджетних коштів. «Реалізація зазначених способів удосконалення законодавчого

середовища, – зазначає авторка, – дасть змогу також вплинути на підвищення оцінок за іншими складниками сталості третього сектору, зокрема щодо фінансової життєздатності та надання соціальних послуг [70, с. 194-195].

Участь громадськості в реалізації державної політики у сучасній Україні безумовно справляє істотний вплив на побудову розвиненого громадянського суспільства. Громадянська активність збільшує прозорість процесу ухвалення рішень, а також підвищує відповідальність депутатів перед своїми виборцями, сприяє підвищенню ефективності діяльності органів влади [70, с. 196].

Низка вищевикладених положень політико-правових й теоретичних обґрунтувань отримала відображення у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 рр., затверджене указом Президента України від 26 лютого 2016 р. У загальній частині цього документа підкреслено: «Активне, впливове і розвинене громадянське суспільство є важливим елементом будь-якої демократичної держави та відіграє одну з ключових ролей у впровадженні нагальних суспільних змін і належного врядування, в управлінні державними справами і вирішенні питань місцевого значення, розробці і реалізації ефективної державної політики у різних сферах, утвердженні відповідальної перед людиною правової держави, розв'язанні політичних, соціально-економічних та гуманітарних проблем» [106].

Враховуючи це, розроблення нової Стратегії обумовлено змінами основних тенденцій розвитку громадянського суспільства, зростанням його ролі в різноманітних сферах – від просування реформ на державному і місцевому рівнях, європейські інтеграції та розвитку електронного урядування до надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам... Стратегія спирається на базові цінності відносин між демократичною державою і громадянським суспільством, зумовлена становленням такого суспільства як основи народовладдя [106].

Реалізація цієї програми на п'ятиріччя передбачає створення сприятливих умов для ефективного використання найбільш перспективних способів підвищення впливу громадянської активності. Розглядаючи особливості суспільних трансформацій в Україні, О. Дручек виділяє перспективні способи активізації громадськості: а) використання системи місцевого соціального замовлення як цільової соціальної програми; б) підтримку суспільно корисних ініціатив (з координацією проведення масових заходів за участю громадських організацій); в) удосконалення освітньої системи щодо проведення тренінгів з лідерами недержавних громадських організацій, підвищення професійних знань державних службовців щодо досвіду громадської діяльності інститутів громадянського суспільства; г) удосконалення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, органами місцевого самоврядування; ґ) поширення інформації про приклади успішної взаємодії органів виконавчої влади, місцевого самоврядування із громадськістю [100, с. 106].

Серед головних чинників, що зумовлюють специфіку ситуації, в якій перебуває Україна, цей учений акцентував увагу на таких:

1. Перехід до демократії здійснюється не від авторитарного, а від тоталітарного суспільства, і тому охоплює надзвичайно глибокі перетворення всього суспільного ладу, а не лише політичної надбудови. Це – об'єктивно надскладне завдання, особливо в умовах глибокої системної кризи, успадкованої ще від СРСР, та перманентних спадів і загострень у світовій фінансово-економічній системі.

2. Оскільки Україна є однією з пострадянських республік, де, на відміну від більшості центральноєвропейських країн, було повністю знищено приватну власність і приватну ініціативу, то в ній перманентно виникають значні за обсягом проблеми щодо становлення та функціонування ефективної економічної системи та громадянського суспільства.

3. На політичному, економічному, соціокультурному, правовому житті українського суспільства значною мірою відбивається колишній

напівколоніальний статус України, тривалий період бездержавності, перебування у складі інших держав. Як вважають політологи, в Україні процес національної консолідації ще є далеко незавершеним, а національна єдність, хоч її і було підтверджено референдумом 1991 р. і наступними подіями важливої суспільно-політичної значущості, в екстремальних умовах кризи перебуває під знаком питання. Частині українців притаманне почуття меншовартості, у той час як почуття національної гідності, впевненості у своїх силах розвинені значно менше [129, с. 466-467].

З означених вище причин розмежування політичних сил у державі є багатовимірним, країну поділено не лише за соціально-економічними, ідеологічними, а й за етнічними, регіонально-культурними, мовними ознаками. Для політичного і соціального розвитку українського суспільства характерними є такі явища, як відсутність єдності з багатьох питань, полярність суспільних цінностей. Істотними продовжують залишатися відмінності й у зовнішньополітичних орієнтаціях різних політичних сил і регіонів. Сформовано слабку і нестабільну партійну систему, яка не сприяє підвищенню авторитетності демократичного врядування.

4. Трансформаційні та модернізаційні процеси в Україні ініціюються переважно «зверху», шляхом адміністративного регулювання, націленого на вирішення перш за все вузькопартійних і навіть особистих, а не загальнодержавних інтересів. Крім того, сила та підготовленість до керівництва перехідним процесом нової політичної псевдоеліти в особі колишніх партійних, радянських, комсомольських функціонерів свого часу виявилися недостатніми, що сприяло залученню до управління тіньових, напівкорупційних олігархічних кланів, які, користуючись незрілістю демократичних інститутів, міцно утвердилися на всіх щаблях влади.

5. Процес демократичної трансформації в Україні, як у жодній з інших посткомуністичних країн, в суб'єктивному плані доповнюється перебільшеними сподіваннями допомоги від Заходу, недооцінкою складності необхідних змін у системі як політичних, так і економічних відносин та сили

впливу попередньої комуністичної номенклатури та ідеології, нерозумінням того, наскільки тривалим може бути цей перехідний період.

6. Повільні темпи економічних перетворень і погіршення рівня життя переважної більшості громадян, світова економічна криза, що охопила Україну останнім часом, розчарування після чергових виборів та інші наслідки охарактеризованих вище чинників чим далі, тим більше породжують відчуженість громадян від влади, зневіру у те, що правові норми, передовсім, конституційні, які проголошують країну демократичною, правовою і соціальною державою, насправді запрацюють.

Вище викладене констатувала у дисертаційній роботі О. Дручек ще 2011 р.; на жаль, такий же стан в основному збережено й протягом наступних п'яти років. І хоч Революція Гідності, інші події продемонстрували вплив громадськості на прискорення суспільно-політичних перетворень, стимулювали дієвий поштовх до оновлення та реформатування влади, однак усі реформаторські починання поступово гальмувалися й набирали формальних ознак, а окремі прорахунки й помилки продовжували повторюватись. Йдеться про недостатню увагу до розвитку регіонів, адже, як відомо, від того, наскільки сильною є регіональна влада, як вона забезпечує надання соціальних послуг населенню залежить ефективність загальнодержавної політики. Розуміючи важливість цієї проблеми, на сучасному етапі розвитку всіх гілок влади слід приділити особливу увагу вдосконаленню теорії та практики сучасного державотворення, зумовленого трансформаціями в політичній системі суспільства, проведенням адміністративно-територіальних, регіональних реформ, упровадженням конструктивного соціального партнерства між центром і територіями [99, с. 3].

Це ж стосується і місцевого самоврядування, що виступає важливим фактором демократизації суспільного життя, децентралізації управління та необхідною передумовою становлення громадянського суспільства, наближення влади до її джерела – народу. В Україні закладено конституційні

засади місцевого самоврядування, ратифіковано Європейську хартію місцевого самоврядування, прийнято низку базових нормативно-правових актів, які регулюють діяльність органів місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування – одна з фундаментальних демократичних засад конституційного ладу України. А тому процеси його конституційного реформування є найважливішим чинником розвитку всієї системи української державності. Особливо гостро це питання постало тепер, коли не стихають заклики до федералізації країни, порушення конституційного ладу та дестабілізації влади. Тому важливим і не повною мірою використовуваним потенціалом місцевого розвитку, елементом системи місцевого самоврядування є органи самоорганізації населення [99, с. 3].

Територіальна громада в Україні є базовим суспільствоутворювальним елементом, основним стрижнем місцевого самоврядування. Від її якісних характеристик, дієвості, здатності вирішувати питання місцевого значення залежить загальний поступ суспільства, держави [199]. Але законодавчо закріплене в Конституції України право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України у більшості територіальних громад залишається ще не реалізованим [99, с. 16].

Завершальною ланкою у структурно-логічній схемі гарантування місцевого самоврядування є суспільна самодіяльність населення, яка поєднує у собі реалізацію всіх складових місії місцевого самоврядування та найвиразніше виокремлює децентралізацію державного управління в демократичному сенсі. Сутність демократичної децентралізації полягає в тому, що держава наділяє (а не делегує) своїми відповідними функціями не тільки місцеві органи виконавчої влади, а й сформовані на виборних засадах органи місцевого самоврядування. Сенс такого підходу полягає в тому, що він надає можливість здійснювати децентралізацію, виходячи з її сутності, тобто: по-перше, передані місцевому самоврядуванню державою функції з

організації життєдіяльності на місцевому рівні виконуються органами, які підпорядковані, підзвітні і підконтрольні більшою мірою громаді, ніж місцевій державній адміністрації, що гарантує певну організаційну незалежність в ухваленні управлінського рішення; по-друге, представницькі органи територіальних громад як виразники їхніх інтересів зацікавлені виконувати надані державою функції з максимальною для них вигодою, що гарантує вищу якість, а отже, й ефективність надаваних послуг; по-третє, демократичність формування органів місцевого самоврядування дає змогу широко залучати населення до врегулювання суспільних відносин, що гарантує формування основ демократичного ладу в країні; по-четверте, держава не втручається в роботу органів місцевого самоврядування, а лише контролює її у межах дотримання вимог нормативно-правової бази країни. Це дає можливість органам місцевого самоврядування самостійно виробляти й ухвалювати управлінські рішення та реалізовувати управлінські дії з питань місцевого значення, сприяє формуванню відчуття відповідальності за їх якість, а отже, гарантує автономність функціонування системи місцевого самоврядування. «Реалізація громадського гарантування місцевого самоврядування, – підкреслюють науковці Національної академії державного управління, – потребує, передусім, політичної волі вищого керівництва країни, відповідного ресурсного забезпечення з боку держави та найголовніше – готовності суспільства до організації своєї життєдіяльності, здійснення децентралізації державного управління, деконцентрації виконавчої влади, формування демократичних основ регулювання суспільних відносин» [99, с. 37].

У цьому контексті система місцевого самоврядування, через яку певною мірою відбувається процес формування позитивного досвіду застосування різних форм участі громадян у виробленні та реалізації місцевої політики, що суттєво гальмується через недосконалість законодавства у цій сфері, покликана відіграти важливу роль у реалізації вище згаданої Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в

Україні на 2016–2020 рр. Цей документ увібрав у себе кращі напрацювання вітчизняних фахівців, зарубіжні практики та загальновизнані європейські стандарти партнерства між державою та громадянським суспільством. Робота над ним була успішно завершена завдяки поступкам і компромісам, зокрема, всередині самого громадянського суспільства, єдність якого є необхідною умовою створення сильної держави. Підготовка продемонструвала новий стиль розробки, прийняття та імплементації стратегічних документів. У її розробці взяли участь понад 700 представників громадянського суспільства, органів влади, місцевого самоврядування, різноманітних аналітичних центрів, міжнародних установ. Одним з перших кроків її реалізації має стати формування Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства.

Основним пріоритетом Стратегії є збільшення ролі громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку держави, тому представникам громадянського суспільства потрібно тісніше співпрацювати з органами державної влади, адже реалізація Стратегії забезпечується спільними зусиллями органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадськості. Метою Стратегії є створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, налагодження ефективної взаємодії громадськості з органами державної влади, органами місцевого самоврядування на засадах партнерства, забезпечення додаткових можливостей для реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина, задоволення суспільних інтересів з використанням різноманітних форм демократії участі, громадської ініціативи та самоорганізації [106].

Стратегія базується на принципах: 1) пріоритету прав і свобод людини і громадянина; 2) верховенства права; 3) прозорості, відкритості та взаємовідповідальності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та організацій громадянського суспільства; 4) політичної неупередженості і недискримінації стосовно усіх видів організацій громадянського суспільства; 5) забезпечення конструктивної взаємодії

органів державної влади, органів місцевого самоврядування та організацій громадянського суспільства; б) сприяння залученню громадськості до процесів формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення [106].

Реалізацію Стратегії передбачається здійснювати за такими стратегічними напрямами: 1) створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку організацій громадянського суспільства; 2) забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення; 3) стимулювання участі організацій громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України; 4) створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці [106].

Визначено як один із важливих напрямів – забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення, що передбачає:

- унормування на законодавчому рівні: 1) порядку проведення органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування консультацій з громадськістю щодо проектів нормативно-правових актів під час їх розроблення зі встановленням вичерпного переліку випадків, коли такі консультації не проводяться, та механізму запобігання порушенню вимог щодо обов'язковості таких консультацій; 2) порядку ініціювання та проведення місцевих референдумів; 3) гарантій реалізації права на мирні зібрання із закріпленням вичерпного переліку підстав для обмеження мирних зібрань; 4) порядку ініціювання, проведення загальних зборів (конференцій) членів територіальної громади за місцем проживання та реалізації їх рішень; 5) обов'язковості затвердження у кожній територіальній громаді її статуту, що визначає, зокрема, порядки організації громадських слухань, внесення місцевої ініціативи та реалізації інших форм демократії участі;

- сприяння запровадженню на рівні органів місцевого самоврядування публічних консультацій з громадськістю, громадської експертизи їх

діяльності та діяльності їх виконавчих органів, посадових осіб, комунальних підприємств, організацій та установ;

- сприяння запровадженню обов'язкових публічних консультацій у процесі підготовки проектів Державного бюджету України та місцевих бюджетів;

- визначення порядку здійснення громадської експертизи діяльності з надання адміністративних послуг, а також діяльності бюджетних установ, які надають соціальні послуги;

- створення ефективного механізму реалізації права громадян на звернення до органів місцевого самоврядування з електронними петиціями;

- сприяння включенню до регламентів місцевих рад обов'язкових процедур забезпечення інформаційної прозорості і відкритості, у тому числі питань залучення громадськості до підготовки проектів актів, що мають важливе суспільне значення [106].

Методичне забезпечення, моніторинг та оцінка реалізації Стратегії покладається на Координаційну раду сприяння розвитку громадянського суспільства як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. Для здійснення моніторингу та оцінки реалізації Стратегії цей орган визначає критерії оцінки ефективності та індикатори реалізації Стратегії. Вони розробляються із залученням Національного інституту стратегічних досліджень, на який покладено наукове супроводження, інших наукових установ, недержавних аналітичних центрів та незалежних експертів. За результатами моніторингу та оцінки реалізації поставлених завдань будуть вноситися пропозиції щодо актуалізації Стратегії [106].

Перед структурними підрозділами, відповідальними за взаємодію з громадськістю поставлено конкретні завдання із забезпечення реалізації Стратегії в органах виконавчої влади. Органи місцевого самоврядування беруть участь у реалізації Стратегії на підставі та у спосіб, що передбачені законами України, статутами територіальних громад, а також власними нормативними актами [106].

З метою надання цільової підтримки на конкурсних засадах для фінансування програм, проектів та заходів організацій громадянського суспільства, спрямованих на реалізацію Стратегії, буде створено фонд розвитку громадянського суспільства [106].

Таким чином, вихідним чинником сприяння розвитку самоорганізації народу в Україні стало затвердження Національної стратегії розвитку громадянського суспільства, спрямованої, насамперед, на визначення того, який соціально-економічний вигляд країна буде мати у найближчій перспективі.

Цим підтверджено слушність констатації Ю. Рубана, що Україна переходить від постіндустріального до інформаційного суспільства, в якому людина, її інтелект є головним ресурсом конкурентоспроможності держави. Творчість, креативність, інноваційність – це те, чого країна чекає від своїх науковців і менеджерів, від учителів і продюсерів, від інженерів і фінансистів. Роль держави полягає у створенні простору для творчості, стимулюванні та гарантуванні престижу інтелектуальної праці. Для досягнення результату необхідно поєднати вірність національним традиціям та відкритість до ідей сучасного світу. Тільки за таких умов, вважає науковець, можна «досягти впровадження сучасних технологій успіху в Україні» [157, с. 6].

Потрібна, як вже зазначалося, зрозуміла національна громадська ідея, здатна об'єднати суспільство і надати чітку господарську логіку діям уряду. Поки що Українська держава не ставить перед суспільством цілей і завдань історичного масштабу. Жодна держава не може розвиватися за принципом «броунівського руху» і без масштабного довгострокового визначення мети. Тільки спираючись на державну ідеологію, можна привести в дію генетичний, інтелектуальний і соціальний потенціал суспільства, як це зробив, наприклад, Китай, який давно сформував наукове бачення своєї країни до 2050 р.

Отже, розглянувши основні засади Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 рр., висловимо кілька міркувань з приводу перспектив та особливостей її реалізації, а також створення необхідних передумов для досягнення поставлених мети і цілей.

Оскільки питанням вдосконалення законодавства у сфері розвитку самоорганізації народу та громадянського суспільства постійно приділяється увага українських вчених, хоча не всі напрацьовані ними пропозиції мають безапеляційний характер, однак, законодавець не завжди належно використовує науковий потенціал для створення ефективної правової бази розвитку самоорганізації народу та громадянського суспільства. Очевидно актуальність законодавчого забезпечення у розвитку самоорганізації народу в Україні, мала б стояти на порядку денному відповідних комітетів Верховної Ради України, які можуть використовувати для зв'язку свої веб-сайти, через які доцільно виносити на широке обговорення проекти законів у цій сфері.

Висновки до третього розділу

Визначено, що основні особливості формування громадянського суспільства в Україні пов'язані з процесами самоорганізації народу, насамперед з її визначальними принципами, функціями та можливості. У цьому контексті виділено три рівні самоорганізації, а саме: індивідуальну, колективну (або групову) і загальнонародну. Аналітично встановлено, що органи самоорганізації населення належать до другого рівня, тобто до колективної самоорганізації, що колективна самоорганізація виступає кровоносними судинами самоорганізації народу. А сукупність різних форм колективної самоорганізації створює загальнонародну самоорганізацію.

Виокремивши різні рівні самоорганізації та розглянувши основні принципи та функції самоорганізації народу, маємо підстави ствердити, що:

а) від науки і від моралі залежить рівень самоорганізації кожного індивіда, який у свою чергу має безпосередній вплив на формування громадянського суспільства; б) громадянському суспільству необхідно надати певні юридичні інструменти; очевидно слід створити певний дорадчий орган для владних структур, через які суспільство впливатиме на закони й на осіб, які їх мають втілювати в життя (наприклад, потрібно запровадити легкий і зручний спосіб проведення референдуму; в сучасних умовах його доцільно проводити через мережу Інтернет); в) самоорганізація народу сприяє розгортанню солідарності, що виражається у максимальній взаємопідтримці членів спільнот; через суперечливі владні рішення самоорганізація народу перетворюється у широкий громадський рух, який призводить до високого рівня самообілізації українського суспільства; г) визначальними засадами самоорганізації народу мають бути принципи дотримання прав і свобод, честі та гідності кожного громадянина, турбота про якісне зростання економічного доброту населення; ґ) існує нагальна потреба у створенні консультаційних центрів для громадян з питань освіти, науки та індивідуального саморозвитку; такі центри стали б осередками просвітництва, поширення правових знань, що істотно впливало б на підвищення правової культури населення та його правосвідомості.

У зв'язку з цим доцільно внести певні зміни у базовий Закон України «Про органи самоорганізації населення», передбачивши конкретні механізми впливу через громадянське суспільство чи певні громадські організації на органи державної влади; а саме такі механізми повинні сприяти локалізації або ж унеможливленню загальнодержавних значних конфліктів між владою і народом (приклад – Євромайдан через відмову підписання від підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом).

Затверджена на вищому рівні Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 рр. – важливий крок на шляху розвитку самоорганізації народу як ефективного фактора формування громадянського суспільства в нашій країні.

Однак лише цим важливим документом не слід обмежувати визначення стратегічних пріоритетів державного сприяння розвитку самоорганізації народу. Очевидною необхідністю є закріплення цих пріоритетів на відповідному законодавчому рівні. У такому законі необхідно передбачити, з однієї сторони, чіткий план виконання державних зобов'язань перед народом та громадянським суспільством, а з іншої – максимальне сприяння залученню громадськості до реалізації державної політики та управління державою.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено теоретичне узагальнення і наведено нове вирішення наукового завдання, що полягає у визначенні засад і правового регулювання процесів самоорганізації народу як одного з важливих факторів формування, становлення й розвитку громадянського суспільства. У ході дослідження сформульовано низку концептуальних положень, обґрунтовано ряд пропозицій та рекомендацій, спрямованих на практичне регулювання суспільних відносин. Відтак, результати дослідження викладено у наступних положеннях:

1. Аналіз еволюції процесів самоорганізації народу на українських землях дає підстави стверджувати, що, враховуючи історіографічні особливості формування й розвитку цього феномена, синергія його поступу й утвердження обумовлена великою мірою правовою традицією сприйняття через правосвідомість населення потреби формування й функціонування складних динамічних самоорганізуючих систем, здатних трансформуватися в утворення нового типу суспільства, що стає фундаментом побудови демократичної держави. Водночас самоорганізація може успішно здійснюватися лише у межах розгортання самої системи, яка, власне, і задає конкретні параметри перебігу процесів самоактуалізації, саморегуляції, самоствердження тощо. Індивідуальна й колективна самоорганізації мають бути гармонізовані, сприяти вихованню соціально і професійно значущих якостей суспільно активних особистостей. Тому процеси самоорганізації – це, по суті, первісна передумова формування і становлення громадянського суспільства. Ці процеси розгортаються і розвиваються значно успішніше, якщо для цього створюються сприятливі політико-правові та соціально-економічні умови. До цього значною мірою причетні загальнодержавні і місцеві органи влади.

2. Синергетична концепція самоорганізації великою мірою узалежнена від наявності повноцінного і змістовно наповненого інструментарію пізнання й осмислення цього політико-правового феномена, враховуючи специфіку поняттєвої репрезентації у дослідницькому контексті. На основі аналізу різних підходів до формування дефініцій концепту «самоорганізація народу» обґрунтовано поняттєве трактування його як у вузькому, так і широкому розуміннях: у першому – як один з проявів спонтанних процесів у певних групах, колективах чи суспільстві; у другому – як певна діяльність людей, які солідарно спрямовують свої позитивні емоції, силу та бажання на протидію загрозам та небезпекам, що виникають у суспільстві, як правило, з боку влади, а також реалізують свої інтереси та можливості. Таким чином визначаються сутнісні ознаки цієї константи і концептуалізується смислове наповнення поняття «самоорганізація народу», чим і підтверджується його ефективність як фактора формування громадянського суспільства; чим самим відкривається можливість застосування системного підходу до пошуків шляхів перспективного застосування тактики самобілізації населення на основі самоорганізаційних процесів задля успішної розбудови громадянського суспільства.

3. Співвідношення та особливості взаємовідносин самоорганізації народу та громадянського суспільства розглядаються вітчизняними науковцями переважно у тривимірній площині, акцентуючи увагу на специфіці суспільного феномена як концептуального утворення, покликаного відіграти виняткову роль у процесах державо- і правотворчих реформаторських трансформаціях. На основі саме таких підходів цей феномен репрезентується як суто політичне, як соціально-економічне, або ж навіть як культурологічне явище. У численних публікаціях найчастіше підкреслюється саме політичне походження і змістовне наповнення громадянського суспільства. Це пов'язано насамперед з існуванням у суспільстві угруповань, за допомогою яких самоорганізовані спільноти намагаються незалежно від державної влади впливати на правлячий режим,

тобто в основному здійснюють функції соціального контролю, виконуючи фактично замовлення певних політичних сил. Отже, оптимізація співвідношення самоорганізації населення і громадянського суспільства має досягатися не з допомогою як державних, так і політичних структур, а на основі підвищення ефективності діяльності органів самоорганізації народу.

4. Характеристика визначальних засад функціонування найрізноманітніших громадських об'єднань, їх ролі та місця у формуванні та розвитку громадянського суспільства в Україні повинна базуватися на вивченні та належному науковому узагальненні громадської думки, на всебічному політико-правовому аналізі процесів, що відбуваються в сучасному українському суспільстві. У важливості таких соціологічних досліджень переконує проведене опитування у контексті трактування означеної проблематики. За його результатами були отримані такі відповіді (майже 43 % респондентів дали позитивну оцінку), які стали підставою ствердження, що громадянське суспільство в Україні ще перебуває у процесі формування і становлення.

5. Сучасний стан функціонування самоорганізації народу в Україні та основні тенденції вдосконалення її процесів певною мірою узалежені від зовнішнього і внутрішнього становища країни, від реагування керівних владних чинників на доленосні події, пов'язані з національною безпекою, із відстоюванням її суверенітету. У зв'язку з цим слід мати на увазі два моменти: перший – рівень розвитку самоорганізації народу у відповідь на ці загрози зростає; створюються різні самоврядні організації, котрі на сьогодні мають вагоміший вплив на суспільство, ніж державні інститути та організації, оскільки випереджають їх у вирішенні низки актуальних управлінських проблем; другий – водночас спостерігаються тенденції зниження активізації процесів самоорганізації, що пов'язано із суттєвим падінням довіри до органів державної та місцевої влади через ухвалення ними непопулярних рішень шляхом ігнорування думки наукових та громадських кіл, через зволікання у проведенні ефективних реформ в

управлінні державою, а також у соціальній сфері, від чого залежить підвищення рівня соціального захисту та матеріального становища громадян в Україні.

6. Держава і суспільство існують у суперечливих безупинних процесах взаємодії і взаємовпливу, характер і спрямованість яких значною мірою залежить від рівня розвиненості громадянського суспільства та його інститутів. Конфронтація інтересів держави і громадянського суспільства є показником неефективності державного управління. Оптимальною умовою досягнення компромісного і раціонально погодженого виконання кожним із цих правових суб'єктів своїх функцій є гармонізація приватних і публічних інтересів у взаємодії їх інтересів. Оскільки відстоюючи матеріальну та духовну незалежність людини від держави, громадянське суспільство домагається правової гарантії такої незалежності, активно сприяє процесам демократизації, то воно саме залежить від держави і не може набути розвинених форм в умовах політичного насильства та тиранії. Таким чином, взаємодія інститутів громадянського суспільства з органами державної влади підпорядкована розбудові демократичної правової держави, водночас активно впливаючи на розвиток держави у переломні і надскладні часи в управлінні нею беручи на себе відповідальність за зміну правлячих еліт та обрання нових векторів державного будівництва.

7. Самоорганізація народу має бути побудована на принципах дотримання прав і свобод, честі та гідності кожної людини і громадянина, забезпечувати якісне зростання економічного доброту населення. Оскільки основні особливості формування громадянського суспільства полягають в оптимізації спрямування процесів самоорганізації народу, зокрема, використання її принципів, функцій та потенційних можливостей для створення самоорганізуючої динамічної системи, що має властивість оцінювати своє роліве призначення та структуру залежно від завдань і зовнішніх умов, зберігаючи свої життєздатність та оптимальні властивості, то особливого значення набуває реалізація принципу солідарності, тобто

досягнення спільності поглядів, інтересів, стремлінь, а також спільності відповідальності, чому сприятиме забезпечення високого рівня самобілізації українського суспільства. З цією метою обумовлюється доцільність створення мереж консультаційних центрів для громадян з широкого спектру питань індивідуального саморозвитку, що сприятиме вихованню правової культури, підвищенню правосвідомості громадян.

8. Правовими підставами регулювання процесів самоорганізації народу в Україні в умовах формування громадянського суспільства є відповідні положення Конституції України, низки законодавчих актів, серед яких – базовий Закон України «Про органи самоорганізації населення». У них визначено правовий статус самоорганізованих структур як представницьких органів, покликаних оперативно і діяльно реагувати на суспільні проблеми громадян. Та, незважаючи на досить розвинену нормативно-правову базу, вітчизняні органи самоорганізації населення ще не отримали належної підтримки у вирішенні актуальних питань розвитку регіонів, не стали вагомим силою у вдосконаленні та розвитку системи місцевого самоврядування, тому самоорганізація населення як системоутворююча складова здійснюваної децентралізації владних повноважень поки що залишається недостатньо затребуваною. У зв'язку з цим виникає потреба внесення змін, доповнень чи уточнень у чинні нормативно-правові акти, зокрема у базовий закон.

9. Визначення стратегічних пріоритетів державного сприяння розвитку самоорганізації народу має здійснюватися шляхом прийняття відповідного законодавчого акту, прирівняного за рівнем нормативності до конституційних положень. У такому законі слід передбачити, з однієї сторони, чіткий план виконання державних зобов'язань перед народом та громадянським суспільством, а з іншої – гарантування максимального сприяння органів державної влади у розгортанні та ефективному функціонуванні структур самоорганізації населення, в активному залученні громадськості до реалізації державної політики та управління державою.

Таким чином, стратегічні пріоритети державного сприяння розвитку самоорганізації народу як фактора формування громадянського суспільства стануть важливою складовою загальнонаціональної ідеї розбудови демократичної, правової державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрійчук Т. С. Інститути громадянського суспільства в Україні до здобуття незалежності / Т. С. Андрійчук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>.
2. Андрос Є. Європейський вибір України: соціальні й антропокультурні виміри / Є. Андрос // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.3republic.org.ua/ua/analytics/11396>.
3. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу. – К.: ТОВ “Атлант ЮЕмСі”, 2005. – 498 с.
4. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 333 с.
5. Аршинов В. И. Синергетика // Современная научная картина мира. – Словарь. – М.: Прогресс, 1997. – С. 164.
6. Бевзенко Л. Д. Соціальна самоорганізація: надія чи загроза / Л. Д. Бевзенко // Людина і влада. – 2000. – №11-12. – С. 70–76.
7. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
8. Безпалько О. В. Підготовка волонтерів до проведення організаційних форм соціально-педагогічної діяльності / О. В. Безпалько, Н. В. Заверико, І. Д. Зверева // Волонтерство: poradnik для організатора волонтерського руху в Україні / уклад. Т. Л. Лях. – К. : ВГЦ «Волонтер», 2001. – С. 124–136.
9. Бех В. П. Генезис соціального організму країни: монографія / В. П. Бех. – 2-е вид., доп. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 288 с.

10. Бистрик Г. М. Правові форми діяльності держави в регулюванні суспільних відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Г. М. Бистрик. – К., 2013. – 18 с.

11. Бистрицький Є. Національна ідея і громадянське суспільство в українському державотворенні / Є. Бистрицький // Моделі державності та державного устрою України на порозі XXI століття: матер. наук.-практ. семінару (К., 29 січня 1996 р.). – К., 1996. – С. 37–38.

12. Брегеда А. Ю. Основи політології : навч. посібник / А. Ю. Брегеда. – К. : КНЕУ, 2000. – 312 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studentbooks.com.ua/content/view/125/1/1/0/>.

13. Буданов В. Г. О методологи синергетики / В. Г. Буданов // Вопросы философии. – 2006. – № 5. – С. 79–94.

14. Будич П. Волонтерський рух у зоні АТО – унікальне явище / П. Будич // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovoprosvity.org/2015/07/23/volonterskij-rux-u-zoni-ato-unikalne-yavishhe>.

15. Буздуган Я. Еволюція світового волонтерського руху / Я. Буздуган // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/3716/>

16. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем (синергетика и теория социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. – СПб. : Лань, 1999. – 480 с.

17. Ващенко К. О. Політологія для вчителя / К. О. Ващенко, В. О. Корнієнко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://posibnyky.vntu.edu.ua/politolog/83.htm>

18. Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства. Роз'яснення від 03.02.2011 р. / Міністерство юстиції України. – (Офіційний сайт міністерства юстиції України). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua> – (Законодавча база).

19. Вишлінський Г. Волонтерський рух в Україні / Г. Вишлінський, Д. Міханчук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content_import/2015-09-01_press_releases/data/ua/Documents/Presentations/report_vyshlisky.pdf.

20. Вільчинська І. Ю. Проблеми формування особистості українського громадянина як одне із завдань розвитку українського суспільства / І. Ю. Вільчинська // *Правова держава*. – 2003. – Вип. 14. – С. 89–95.

21. Волошенко А. В. Правовой нигилизм в постсоветском обществе : дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 01 / Волошенко Александр Владимирович. – Харьков, 2000. – 200 с.

22. Гаджиев К. С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования // *Вопросы философии*. – 1991. – № 7. – С. 19–35.

23. Голуб'як Н. Р. Громадянське суспільство: дороговкази до демократії / Н. Р. Голуб'як // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.obljustif.gov.ua/wp.../Tezi-Golubyak-N.R.doc.

24. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

25. Горленко В. В. Вплив держави на формування українського громадянського суспільства / В. В. Горленко // *Часопис Київського університету права*. – 2010. – Вип. 3. – С. 36–38.

26. Гороховський І. Л. Громадянська самоорганізація як чинник стабільності політичної системи України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / І. Л. Гороховський. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.

27. Грабовський В. А. Шляхи вдосконалення взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства / В. А. Грабовський, О. О. Міщан // *Актуальні проблеми державного управління*. – 2012. – Вип. 1(41). – С. 361–365.

28. Грива А. Українські козацькі громади як форма самоорганізації українського народу / А. Грива // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rkou.org.ua/vistup_grivi_v_butlja_ukrajinciv_vichitane.pdf.

29. Громадянське суспільство. Поняття громадянського суспільства. Суть, атрибути та функції громадянського суспільства. Громадянське суспільство в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://on2.docdat.com/docs/20283/index-60567-1.html>.

30. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання України», 1991. – 240 с.

31. Гуренко-Вайцман М. М. Історичні традиції формування сучасного громадянського суспільства в Україні / М. М. Гуренко-Вайцман, Н. В. Філик // Кримський юридичний вісник. – 2009. – Вип. 1(5). – С. 156–166.

32. Данилюк М. Три історії про те, як українці озброюють українську армію. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/07/11/174797>.

33. Данильян О. Г. Громадянське суспільство та проблема його формування в Україні / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. – Харків : Нац. ун-т «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.rusnauka.com/5 SWMN 2012/Philosophia/2 100983.doc.htm](http://www.rusnauka.com/5_SWMN_2012/Philosophia/2_100983.doc.htm).

34. Дашо Т. Ю. Забезпечення та захист прав і свобод людини і громадянина – передумова формування громадянського суспільства / Т. Ю. Дашо // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – Вип. 32. – С. 246–253.

35. Дементьєв В. Волонтерство – рух, що змінює суспільство / В. Дементьєв // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poruch.ua/volonterstvo-ruh-shho-zminyuye-suspilstvo.html>.

36. Держава як ворог народу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://opir.info/2012/04/06/derzhava-yak-voroh-narodu>.

37. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Методичні рекомендації / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. : А. О. Красносільська, М. В. Лаціба, А. В. Волошина, В. О. Купрій, Н. М. Чермошенцева, О. Л. Ващук – К. : Агентство «Україна», 2013. – 180 с.

38. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / передмова І. О. Денисюка. – Львів: Світ. – 572 с.

39. Дручек О. В. Особливості правового нігілізму в Україні в період суспільної трансформації : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. В. Дручек ; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2011. – 242 с.

40. Дюркгейм Э. О. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. О. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 572 с.

41. Евстигнеева Л. П. Экономика как синергетическая система / Л. П. Евстигнеева, Р. Н. Евстигнеев // М. : ЛЕНАНД, 2010. – С. 13.

42. Етнос. Нація. Держава. Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду: Монографія / Ю. І. Римаренко, М. М. Вівчарик, О. В. Картунов та ін.; за заг. ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.

43. Єременко М. Органи самоорганізації населення як сучасна форма спільнотного згуртування українських громадян // Вісник Київ. нац. у-ту ім. Т. Шевченка. – 2011. – Вип. 15. – С. 47–51.

44. Журбіна К. В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні / К. В. Журбіна // Актуальні проблеми державотворення в умовах адміністративної реформи: матер. всеукр. наук.-практ. конфер. (Запоріжжя, 11–12 квітня 2003 р.). – Запоріжжя : Юридичний ін.-т МВС України, 2003. – С. 177–180.

45. Загальна теорія держави і права // за редакцією М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2002. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу :<http://radnuk.info/pidrychnuku/tryd-pravo/38-tsvik/184--iv-s-1-.html>.

46. Зайчук О. В. Теорія держави і права: підруч. / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер. – 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/zmist.htm.

47. Здіорук О. Можливості впливу органів самоорганізації населення на вирішення проблем місцевого розвитку / О. Здіорук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/monitor/Juli08/20.htm>.

48. Історія волонтерського руху / Всеукраїнський громадський центр «Волонтер» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.volunteer.kiev.ua/pages/History_volunteer.

49. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.minjust.gov.ua.

50. Капустин В. С. Введение в теорию социальной самоорганизации. – М.: Изд-во РАГС, 2003. – 137 с.

51. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

52. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / М. С. Кельман. – Київ, 2013. – 35 с.

53. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології: монографія / М. С. Кельман. – Тернопіль : ТЗОВ «Терно-граф», 2011. – 492 с.

54. Кельман М. С. Юридична наука як об'єкт методологічного дослідження: монографія / М. С. Кельман. – Тернопіль : ТЗОВ «Терно-граф», 2011. – 348 с.

55. Кемський С. Чуєш, Майдане? / С. Кемський // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/12/19/7007716/>

56. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / пер. з англ. – К.: К. І. С. – АНОД, 2000. – 192 с.

57. Клімачова А. В. Самоорганізація українського суспільства як умова державотворення / А. В. Клімачова // Університетські наукові записки. – Хмельницький. – 2008. – № 2 (26). – С. 402–405.

58. Князева Е. Н. Козволюция: человек как соучастник козволюционных процессов / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Устойчивое развитие. Наука и практика. – 2002. – № 1. – С. 5 – 18.

59. Князева Е. Н. Основание синергетики. Человек, конструирующий себя и свое будущее / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : КомКнига, 2007. – С. 32.

60. Князева Е. Н. Саморефлексная синергетика / Е. Н. Князева // Вопросы философии. – 2004. – № 5. – С. 103.

61. Князева Е. Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб : Алетейя, 2002. – С. 299.

62. Коваль О. Порадник для органів самоорганізації населення / О. Коваль, С. Саврук, П. Лазарчук. – Львів : Львівський регіональний ресурсний центр для органів самоорганізації населення, 2013. – 72 с.

63. Козачук М. Б. Волонтерський рух в Україні в період кризового стану: соціологічний вимір / М. Б. Козачук // Соціологія. – 2015. – Вип. 246. – С. 92–96.

64. Колодій Антоніна. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodij.htm>.

65. Колос Богдан. Управління державою III тисячоліття, або Стратегія і тактика побудови Української національної держави. – Львів : Ініціатива, 2004. – 976 с.

66. Корнієвський О. А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. / О. А. Корнієвський,

Д. М. Горелов. – К. : НІСД, 2015. – 36 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://niss.gov.ua/content/articles/files/volonter-697e4.pdf>.

67. Корнієнко В. О. Правові основи громадянського суспільства сучасної України (інституційний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. О. Корнієнко. – Одеса, 2007. – 18 с.

68. Кравчук В. М. Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. М. Кравчук. – Київ, 2008. – 20 с.

69. Кравчук В. М. Проблема меж державної влади в умовах формування громадянського суспільства / В. М. Кравчук // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – Вип. 1. – С. 7–9.

70. Красносільська А. Показники розвитку громадянського суспільства України у порівняльному контексті та формування пріоритетів державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства / А. Красносільська // Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування. – К. : НІСД, 2013. – 504 с.

71. Кремень В. Г. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення: монографія / В. Г. Кремень, І. Ф. Бінько, С. І. Головащенко. – К.: МАУП, 1998. – 92 с.

72. Кремень В. Г. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму: монографія / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К. Педагогічна думка, 2012. – 368 с.

73. Кремень В. Г. Україна: проблеми самоорганізації: В 2-х т. / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К.: Промінь. – Т.1. Критика історичного досвіду, 2003. – 384 с.

74. Кремень В. Г. Україна: проблеми самоорганізації: В 2-х т. / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К.: Промінь. – Т.2. Десятиріччя суспільної трансформації, 2003. – 464 с.

75. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз / І. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.

76. Круглий стіл «Механізми реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки» / Національний інститут стратегічних досліджень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/2197/>

77. Кудряченко А. І. Критики та бібліографія / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. Україна: проблеми самоорганізації / А. І. Кудряченко, О. П. Реснт // Український історичний журнал. – 2004. – Вип. 5. – С. 135–141.

78. Кузьменко В. Л. На порозі Наддивілізації: системний аналіз актуальних проблем сучасності, соціальне прогнозування та футурологія / В. Л. Кузьменко, О. К. Романчук. – Львів : Універсум, 2001. – 152 с.

79. Липовська Н. А. Соціально-психологічний потенціал митників: діагностика та управління : монографія / Н. А. Липовська. – Д. : АМСУ, 2005. – 225 с.

80. Литвин В. Гражданское общество: мифы и реальность // Суббота. – 2002. – 19 января. – С. 4.

81. Макиавелли Н. Государь: сочинения / пер. с итальян. – М.: Пресс; Х.: Фолко, 1999. – 656 с.

82. Маркс К. До критики гегелівської філософії права // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори / перекл. з друг. рос. вид. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958. – Т. 1. – С. 207–342.

83. Мельник Л. Г. Фундаментальные основы развития / Л. Г. Мельник. – Сумы : Университетская книга., 2003. – 288 с.

84. Мельник Н. В. Взаємодія інститутів громадянського суспільства з органами державної влади / Н. В. Мельник // Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична. – 2015. – Вип. 3. – С. 17–25.

85. Мельник Н. В. Волонтерський рух в Україні та його вплив на суспільство / Н. В. Мельник // Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 8-9 липня 2016 р.). – К.: Центр правових наукових досліджень, 2016. – С. 20–23.

86. Мельник Н. В. Вплив інститутів громадянського суспільства на органи державної влади / Н. В. Мельник // Trend of modern science – 2015: Materials of the XI International scientific and practical conference. (c. Sheffield, May 30–June 7, 2015 p.). – Volume 8. Law. – Sheffield: Science and education LTD, 2015. – С. 16–18.

87. Мельник Н. В. Держава і громадянське суспільство: взаємозв'язок та особливості / Н. В. Мельник // Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 6-7 грудня 2013 р.). – Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2013. – С. 12–14.

88. Мельник Н. В. Дослідження проблем самоорганізації народу через синергетичний підхід / Н. В. Мельник // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: звітна наук. конф. ад'юнктів, аспірантів та здобувачів. (Львів, 17 жовтня 2014 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2014. – С. 227–230.

89. Мельник Н. В. Еволюція самоорганізації народу в Україні / Н. В. Мельник // Науковий журнал Право і суспільство. – 2014. – Вип. 1-2. – С. 29–33.

90. Мельник Н. В. Особливості дослідження теорії самоорганізації: синергетичний підхід / Н. В. Мельник // Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична. – 2014. – Вип. 2. – С. 430–439.

91. Мельник Н. В. Принципи, функції та можливості самоорганізації народу та їх вплив на формування громадянського суспільства / Н. В. Мельник // Південноукраїнський правничий часопис. – 2016. – Вип. 2. – С. 7–10.

92. Мельник Н. В. Самоорганізації народу: еволюція та її вплив на громадянське суспільство / Н. В. Мельник // Бъдещето въпроси от света на наука та – 2013: Материали ІХ Междунар. науч.-практ. конф. (г. София, 17–25 декември 2013 р.). – Закон. – София: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2013. – Том 15. – С. 5–7.

93. Мельник Н. В. Самоорганізація народу на українських землях / Н. В. Мельник // Філософські, теоретичні та методологічні проблеми юридичної науки в умовах євроінтеграції України: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 25 квітня 2014 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2014. – С. 403–406.

94. Мельник Н. В. Становлення та розвиток волонтерського руху у процесі формування громадянського суспільства в Україні / Н. В. Мельник // *Visegrad journal on human rights*. – 2016. – № 2. – Р. 93–98.

95. Мельник Н. В. Сутність, види та рівні самоорганізації народу в Україні / Н. В. Мельник // Вісник Ужгородського національного університету. Серія право. – 2016. – Вип. 40. – Том 1. – С. 11–14.

96. Мельник Н. В. Сутність та особливості інститутів громадянського суспільства / Н. В. Мельник // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: звітна наук. конф. ад'юнктів, аспірантів та здобувачів. (Львів, 16 жовтня 2015 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2015. – С. 193–197.

97. Мельник Н. В. Суть та особливості формування громадянського суспільства в Україні / Н. В. Мельник // Право і держава сучасної України: проблеми розвитку та взаємодії: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 8-9 листопада 2013 р.). – К. : Центр правових наукових досліджень, 2013. – С. 13–14.

98. Мельник Н. В. Шляхи формування громадянського суспільства в Україні / Н. В. Мельник // Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична. – 2014. – Вип. 1. – С. 55–62.

99. Місцеве самоврядування в Україні: сучасний стан та основні напрями модернізації : наук. доп. / [редкол. : Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, В. В. Толкованов та ін.] ; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Ю. В. Ковбасюка. – К. : НАДУ, 2014. – 128 с.

100. Моїсеєва А. Громадянська активність як індикатор розвитку громадянського суспільства: досвід України / А. Моїсеєва // Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування. – К. : НІСД, 2013. – 504 с.

101. Молодій В. Львівський Євромайдан як приклад народження громадянського суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?lvivskiy_yevromaydan_yak_priklad_na_rozdzhennya_gromadyanskogo_suspilstva&objectId=1299430.

102. Назарук В. Волонтерський рух в Україні: від історії до реалій / В. Назарук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://region.library.kharkov.ua/lib_druk.php?id=301#ap5.

103. Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз: в 2-х кн. / за ред. Ю. Римаренка. – Кн. 1. – Донецьк, 1998. – 391 с.

104. Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз: в 2-х кн. / за ред. Ю. Римаренка. – Кн. 2. – Донецьк, 1998. – С. 392–675.

105. Нація серед націй: смисли і значення / відп. ред. В. О. Ананьїн, Б. В. Попов. – К. : Київський військовий ін-т управління і зв'язку, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди, 1999. – 108 с.

106. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 - 2020 роки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/68/2016/paran20#n20>.

107. Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого і сучасного про вільне, демократичне суспільство і права людини. – К., 1994. – С. 4–5.

108. Нестеренко Г. О. Особистість у нелінійному суспільстві: монографія. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – 140 с.

109. Нестеренко Г. О. Самоорганізація громадянського суспільства: значення для націстворення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://npu.edu.ua!/ebook/book/html/D/ispu_ksue_Nesterenko/120.html.

110. Нестеренко Г. О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення : монографія / Г. О. Нестеренко. – К., 2007. – 360 с.

111. Олійник А. Ю. Основні напрями формування громадянського суспільства і правової держави в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/15660212/pravo/osnovni_napryami_formuvannya_gromadyanskogo_suspilstva_pravovoyi_derzhavi_ukrayini.

112. Оліщук М. Свобода як чинник формування громадянського суспільства / М. Оліщук // Вісник ЛНУ ім. І. Франка. Серія Міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 6. – С. 79–84.

113. Онищенко О. С. Шляхи формування в Україні громадянського суспільства / О. С. Онищенко // Правова держава. – 2002. – № 13. – С. 10–19.

114. Оніщенко Н. М. Права і свободи людини в контексті дії та дієвості права / Н. М. Оніщенко // Держава і право. – 2009. – Вип. 43. – С. 3–9.

115. Органи самоорганізації населення в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.gorsoviet.ua/funds/isp.ua.

116. Органи самоорганізації населення Львівщини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irf.ua/knowledgebase/news/organi_samoorganizatsii_naselennya_lvivschini.

117. Остапенко О. Г. Правовий статус та організація діяльності органів самоорганізації населення в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / О. Г. Остапенко. – Харків, 2008. – 20 с.

118. Остапенко О. Г. Функції органів самоорганізації населення: поняття та загальна характеристика / О. Г. Остапенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://firearticles.com/derjavne-upravlinnya/164-funkciyi-organiv-samoorganizaciyi-naselennya-ponyattya-ta-zagalna-karakteristika-ostapenko-o-g.html>.

119. Павленко Ю. В. Соціально-історичне підґрунтя розбудови громадянського суспільства в Україні // Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні: тези наук. конфер. / за ред. А. Ф. Карася. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – С. 8–13.

120. Павловський М. А. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія) / М. А. Павловський – К.: Техніка, 2001. – 312 с.

121. Павлюк К. С. Волонтерський рух: зарубіжний досвід та вітчизняні практики / К. С. Павлюк // Інвестиції: практика та досвід. – 2015. – № 13–14. – С. 87–93.

122. Пазенок В. Синергетика в контексті становлення нової світоглядної парадигми / В. Пазенок // Вища освіта України. – 2003. – № 3. – С. 21–27.

123. Палиєнко Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение / Н. И. Палиєнко // Ярославль: Тип. Губерн. Правления, 1903. – 567 с.

124. Палієнко М. І. Проблема суверенітету сучасної держави / М. І. Палієнко // Харків : Юридичне в-во НКЮ УСРР, 1929. – 39 с.

125. Пеліванова Н. І. Органи самоорганізації населення в Україні як інститути місцевого самоврядування та громадянського суспільства / Н. І. Пеліванова // Наукові записки Інституту місцевого самоврядування та громадянського суспільства ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – Вип. 2 (52). – С. 321–331.

126. Письменний І. Індивідуальна самоорганізація посадових осіб органів публічної влади: синергетичний підхід / І. Письменний. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2009-01/Pismenniy.pdf.

127. Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 25.01.2012 №32/2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

128. Политология: учебник для вузов / отв. ред. В. Д. Перевалов. – М. : Норма, 2004. – 384 с.

129. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К. : Ельга: Ніка-Центр, 2003. – 664 с.

130. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 1995. – Т. 1. До середини XVII століття. – 672 с.

131. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.

132. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 05.07.2012 р. № 5073-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

133. Про вищу освіту: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

134. Про волонтерську діяльність: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 19.04.2011 р. № 3236-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

135. Про громадські об'єднання : Закон України // Відомості Верховної Ради України від 22 березня 2012 р. № 4572-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.

136. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

137. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 11.09.2003 р. № 1160-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

138. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету міністрів України від 05.11.2008 р. № 976. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

139. Про інформацію: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

140. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

141. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 01.12.1998 р. № 281-XIV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

142. Про органи самоорганізації населення: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 11.07.2001 р. № 2625-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

143. Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 22.06.2012 р. № 5026-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

144. Про професійних творчих працівників та творчі спілки: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 07.10.1997 р. № 554/97-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

145. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 15.09.1999 р. № 1045-XIV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

146. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 23.04.1991 р. № 987-XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

147. Про соціальний діалог в Україні: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 23.12.2010 р. № 2862-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

148. Про соціальні послуги: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 19.06.2003 р. № 966-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

149. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні Указ Президента України від 26.02.2016 №68/2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

150. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горєлов, О. А. Корнієвський та ін. – К. : НІСД, 2012. – 48 с.

151. Про стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації: Указ Президента України від 24.03.2012 №212/2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

152. Проценко Т. Деякі організаційно-правові аспекти діяльності органів самоорганізації населення / Т. Проценко // [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=12&d=447>.

153. Прудникова О. В. Синергетика як нова методологія прогнозування майбутнього / О. В. Прудникова // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – 2003. – Вип. 3 (18). – С. 104.

154. Реформування соціальної політики в Україні: проблеми та перспективи : навч.-наук. вид. / В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник та ін. – К.; Львів : НАДУ, 2012. – 368 с.

155. Римаренко С. Ю. Самовизначення особи, нації, держави (Етнополітологічний аналіз): монографія. – К.: «Юридична книга», 1999. – 543 с.

156. Ровинский Р. Е. Синергетика и процессы развития сложных систем / Р. Е. Ровинский // Вопросы. философии. – 2006. – № 2. – С. 162–169.

157. Рубан Ю. Г. Концептуальні засади гуманітарного розвитку України: стратегічні пріоритети державної політики / Ю. Г. Рубан // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3(12). – С. 5–10.

158. Рузавин Г. И. Методология научного исследования. – М.: «Мысль», 1999. – 282 с.

159. Розвиток громадянського суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://astrolabium.com.ua/downloads/file/FundamentalsOfDemocracy_fragment.pdf.

160. Роль громадських організацій та інших неурядових структур у становленні та розвитку місцевого самоврядування в Україні: наук.-практ. посіб. / за ред. В. В. Кравченка. – К. : Атіка, 2003. – 288 с.

161. Романов В. Л. Креативные аспекты самоорганизации и управления / В. Л. Романов // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – С. 65.

162. Самбук О. М. Взаємовідносини органів державної влади та інститутів громадянського суспільства як предмет наукових досліджень / О. М. Самбук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/.../08.pdf.

163. Семенова Ю. Волонтерська діяльність з дітьми та молоддю в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ століття). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.

164. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://pidruchniki.ws/1019020943040/pravo/gromadyanske_suspilstvo_yogo_politichna_sistema_derzhava#457.

165. Скільки разів треба наступити на граблі, щоб їх побачити? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://geoconcordia.com/?p=95>. – December 13, 2013.

166. Собченко Л. О. Взаємодія органів місцевого самоврядування з органами самоорганізації населення як предмет наукового аналізу / Л. О. Собченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://dbuara.dp.ua/birnik2012-01\(7\)12slopn.pdf](http://dbuara.dp.ua/birnik2012-01(7)12slopn.pdf).

167. Сологуб А. І. Самоорганізація – засіб самотворення креативної особистості обдарованої дитини / А. І. Сологуб. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : scjournals.eu/ojs/index.php/e-learn/article/download/268/254.

168. Соціологічне дослідження проведене Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з КМІС. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_-view/32anizhmiski-zhiteli.htm.

169. Співак Д. П. Форми взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства (політико-правовий аналіз) / Д. П. Співак // Вісник СевНТУ. – 2011. – Вип. 123. – С. 158–161.

170. Степико М. Українська політична нація: проблеми становлення / М. Степико // Політичний менеджмент. – 2004. – №1. – С.19–29.

171. Строган А. Ю. Принципи демократії як умови формування і функціонування громадянського суспільства та правової держави / А. Ю. Строган / Економіка та держава. – 2007. – Вип. 9. – С. 73–75.

172. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний; пер. з англ. Ю. І. Шевчука. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1992. – 512 с.

173. Сырых В. М. Материалистическая диалектика как метод познания права и современность // Современные методы исследования в правоведении. – Саратов. – 2007. С. 125.

174. Таранов П. С. *Анатомія мудрости: 120 філософів у 2 т.* / П. С. Таранов. – Симферополь : Таврія. – Т. 1. – 456 с.

175. Ткаченко В. М. *Україна : проблеми самоорганізації (начерки новітньої доби)* / В. М. Ткаченко, О. П. Реєнт, В. М. Головатюк. – К., 1996. – 104 с.

176. Ткачук М. *Держава та громадянське суспільство. Динаміка їхньої взаємодії в Україні* / М. Ткачук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.spa.ukma.edu.ua/article.php?story=20080229164910728>.

177. Тодика Ю. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні / Ю. Тодика // *Вісник Академії правових наук України*. – 2003. – Вип. 1(32). – С. 34–44.

178. Толстоухов А. В. Самоорганізація суспільства і влада // <http://www.tolstoukhov.com.ua/?pid=8795565&id=10&sid=31>.

179. Тохтарова І. М. *Волонтерський рух в Україні: шлях до розвитку громадянського суспільства як сфери соціальних відносин* / І. М. Тохтарова // *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. – 2014. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://el-zbirnudu.at.ua/2014_2/5.pdf.

180. Третяк С. М. *Християнська мораль як базовий принцип формування правової реальності громадянського суспільства в Україні* / С. М. Третяк // *Юриспруденція: теорія і практика*. – 2006. – Вип. 12(26). – С. 24–30.

181. *Україна: антологія пам'яток державотворення, Х-XX ст.: у 10 т.* – Т. 1. *Києворуська держава: суспільно-політична і художня спадщина доби Середньовіччя (Х-ХІІІ ст.)* / упор. передмов. О. Сліпушко. – К.: Основи, 2009. – 440 с.

182. *Угода та Конституція Пилипа Орлика* // *Правова держава*. – 1992. – № 5. – С. 8–9.

183. Україна: антологія пам'яток державотворення, Х-XX ст.: у 10 т. Т. 4. Спроби реанімації Козацької держави / упор. передмов. В. Шевчук. – К.: Основи, 2009. – 528 с.
184. Україна у загальноцивілізаційному світовому порядку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://wikipage.com.ua/1x8891.html>.
185. Філософський енциклопедичний словник. за ред. В. І. Шинкарука. – К.: Абрис, 2002. – 744 с.
186. Формування громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/book/Krysachenko/9-0-Ukr_Socium.pdf.
187. Фукуяма Ф. Примат культури // *І. Незалежний культурологічний часопис (Львів)* – 2001. – Ч. 21. – С. 49–51.
188. Хакен Г. Синергетика как мост между естественными и социальными науками / Г. Хакен // *Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности.* – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – С. 106.
189. Харахаш Б. Національне самовизначення: принцип і практика / Б. Харахаш // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.e-reading.club/bookreader.php/1017536/Harahash_Nacionalne_samoviznachennya_princip_i_praktika.html.
190. Цветков В. В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: монографія / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
191. Цимбалюк М. М. Формування демократичної правосвідомості в контексті взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави / М. М. Цимбалюк // *Кримський юридичний вісник.* – 2008. – Вип. 2. – С. 201–203.
192. Цицерон. Диалоги: О государстве. О законах. – М., 1966. – С. 21.

193. Черленяк І. І. Синергетика і проблеми оптимізації державного та соціального управління. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/iss>.

194. Чижов О. М. Політичний прагматизм в умовах становлення демократичної держави та формування громадянського суспільства в Україні / О. М. Чижов // Держава і право. – 2009. – Вип. 43. – С. 682–690.

195. Чорна Л. Громадська ідея – основа для розробки стратегії розвитку України / Л. Чорна // Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування. – К. : НІСД, 2013. – 504 с.

196. Чупринський Б. До питання формування правосвідомості громадян у процесі розбудови суспільства / Б. Чупринський // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 3–4 лютого 2005 р.). – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – С. 29–31.

197. Чухрай М. Інституціоналізація волонтерського руху в Україні: реалії та перспективи / М. Чухрай // Соціальні реальності в емпіричних дослідженнях. – 2013. – № 1 (2). – С. 104–108.

198. Чушенко В. Проблеми формування соціально організованого суспільства в Україні / В. Чушенко // Право України. – 2005. – Вип. 4. – С. 104–107.

199. Шаповалов О. Надаймо самостійності, вивільнімо динамізм та енергію / О. Шаповалов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal>.

200. Шкодін І. В. Сучасні тенденції самоорганізації світової економічної системи / І. В. Шкодін // Економіка України. – 2012. – № 9. – С. 70–77.

201. Шундиків К. В. Синергетический подход в правоведении. Проблемы методологии и опыт теоретического применения: монография. – М.: Юрлитинформ, 2013. – 256 с.

202. Щур М. Джерелом реформ є громадянське суспільство, а уряд є лише інструментом / М. Щур. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/27420743.html>.
203. Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – Oxford : Canadian institute of Ukrainian studies University of Alberta, 1987. – 333 p.
204. Kuzio T., Wilson A. Ukraine: Perestroika to Independence / Foreword by N.Stone. – Edmonton; Toronto: Canadian institute of Ukrainian studies press, 1994. – 260 p.
205. Lau Chr. Gesellschaftliche Evolution als kollektiver Lernprozess: Zur allgemeinen Theorie sozio-kultureller Wandlungsprozesse. – Berlin: Dunker und Humblot, 1981. – 154 s.
206. Miller I.G. The Nature of Living Systems // Behavioral Science. – 1971. – №4. – P. 278–289.
207. Nations in Transit – Ukraine (2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.freedom house.org/sites/default/files/inline_images/NIT-2011-Ukraine.pdf.
208. Renan E. Qu'est qu'une Nation? // Discours et conferences. – Paris, 1887. – P. 303–316.
209. Smith A. D. Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism. – London; New York: Routledge, 1998. – 288 p.
210. Tamir Y. Liberal Nationalism. – New Jersey: Princeton, 1993. – 206 p.
211. Touraine A. The Self-Production of Society. – Chicago & London: the University of Chicago Press, 1977. – 467 p.

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ШАНОВНИЙ КОЛЕГО!

У Львівському державному університеті внутрішніх справ проводяться дослідження з проблеми формування громадянського суспільства в Україні.

З метою визначення особливостей формування громадянського суспільства через самоорганізацію народу в Україні просимо Вас узяти участь в експертному опитуванні. Тому звертаємо до Вас із проханням відповісти на кілька запитань, спрямованих на вивчення думки народу щодо сутності громадянського суспільства, взаємодії його з органами державної влади, а також стосовно того, наскільки необхідна є самоорганізація народу як фактор формування громадянського суспільства в Україні.

Просимо Вас уважно ознайомитися з усіма питаннями й відповісти на кожне з них. Від чіткості Ваших відповідей буде залежати правильність наших висновків.

При відповідях рекомендуємо діяти в такий спосіб:

- уважно прочитайте питання, постарайтеся його добре зрозуміти;
- поряд із питанням вказані варіанти можливих відповідей. Ваше завдання полягає у виборі одного або декількох відповідей, що збігаються з Вашою думкою. Для цього поставте галочку праворуч від того варіанта відповіді, що Вам підходить;

- якщо серед запропонованих варіантів немає відповідей, що задовольняють Вас, напишіть свій варіант відповіді у графі «Інше».

Анонімність гарантується. Отримані результати будуть використовуватися в узагальненому виді.

Дякуємо за щирість у Ваших відповідях!

Результати анкетування
з приводу вивчення думки громадян України щодо
самоорганізації народу у процесі формування громадянського
суспільства в Україні

(в опитуванні взяли участь – 724 особи).

1. Як Ви вважаєте, чи важлива самоорганізація народу в процесі формування громадянського суспільства в Україні?

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Так, неодмінно важлива	452	62,5
Мабуть важлива	157	21,7
Скоріше неважлива, ніж важлива	82	11,3
Неважлива	9	1,2
Важко відповісти	24	3,3

2. Чи зріс, на Вашу думку, рівень самоорганізації народу в Україні за останні п'ять років?

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Відбулося зростання рівня самоорганізації народу	588	81,2
Відбулося зниження	15	2,1
Суттєвих змін не відбулося	79	10,9
Важко відповісти	42	5,8

3. Ваша оцінка реального стану розвитку самоорганізації народу в Україні:

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Мають місце тенденції щодо зниження рівня самоорганізації народу	368	50,8
Рівень розвитку самоорганізації народу зростає	162	22,4
Суттєвих змін не відбувається	121	16,7
Важко відповісти	73	10,1

4. Як Ви вважаєте, чи потрібно для країни мати сильне громадянське суспільство?

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Так, неодмінно потрібно	402	55,5
Мабуть, потрібно	165	22,8
Скоріше непотрібно, ніж потрібно	53	7,3
Непотрібно	40	5,5
Важко відповісти	64	8,9

5. Як Ви оцінюєте роль громадянського суспільства в сучасному українському суспільстві?

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Відіграє важливу роль	308	42,5
Відіграє незначну роль	82	11,3
Відіграє важливу роль, але має незначний вплив на органи влади	297	41,0
Відіграє важливу роль, і має значний вплив на органи влади	16	2,2
Інше	21	3,0

6. Як Ви вважаєте коли розпочався процес формування громадянського суспільства в нашій країні?

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Розпочався від дня Незалежності	79	10,9
Розпочався в період Помаранчевої революції	124	17,1
Розпочався в період Революції Гідності	171	23,6
Ще не розпочинався	38	5,2
Ще триває	257	35,5
Пройшов	23	3,2
Важко відповісти	32	4,5

7. Чи сформоване в Україні громадянське суспільство?

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Так	264	36,5
Важко відповісти	241	33,3
Ні	219	30,2

8. Як ви вважаєте, чи є волонтерський рух одним з видів самоорганізації народу?

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Так	587	81,1
Важко відповісти	87	12,0
Ні	50	6,9

9. Як ви вважаєте, чи впливає волонтерський рух на розвиток громадянського суспільства?

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Так	630	87,0
Важко відповісти	58	8,0
Ні	36	5,0

10. Чи можна, на Вашу думку, відзначити тенденцію зростання поваги до волонтерського руху в Україні за останні п'ять років?

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Відбулося зростання	495	68,4
Відбулося зниження	43	5,9
Суттєвих змін не відбулося	109	15,1
Важко відповісти	77	10,6

11. За період розвитку України як незалежної держави повага до органів державної влади, на Вашу думку:

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Зросла	131	18,1
Знизилася	312	43,1
Суттєвих змін не відбулося	144	19,9
Важко відповісти	137	18,9

12. Чи можна, на Вашу думку, відзначити тенденцію зростання поваги до органів державної влади з боку українського суспільства за останні п'ять років?

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Відбулося зростання поваги до органів державної влади	190	26,2
Відбулося зниження	268	37,0
Суттєвих змін не відбулося	174	24,0
Важко відповісти	92	12,8

13. Як Ви вважаєте, чи тепер на достатньому рівні взаємодія інститутів громадянського суспільства з органами державної влади в Україні?

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Так, на достатньому	85	11,7
Скоріше так	54	7,5
Скоріше ні, ніж так	137	18,9
Важко відповісти	147	20,3
Ні	301	41,6

14. Оцініть вплив громадянського суспільства на органи державної влади від 0 до 5, де 0 – найменший вплив, незадовільний, а 5 – найбільший вплив, відмінний.

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
0	52	7,2
1	111	15,3
2	77	10,6
3	188	25,9
4	207	28,6
5	89	12,4

15. Чи помітили Ви тенденцію поліпшення взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади в Україні за останні п'ять років?

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Відносини наявні, і вони поліпшилися	247	34,1
Відносини або відсутні, або погіршилися	174	24,0
Суттєвих змін не відбулося	148	20,4
Важко відповісти	155	21,5

16. Ваша думка про якість чинної нормативної бази з питань взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади в Україні:

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Нормативна база якісна, дає можливість ефективно взаємодіяти інститутам громадянського суспільства з органами державної влади	92	12,7
Задовільна	222	30,7
Бажано поліпшити	282	38,9
Важко відповісти	128	17,7

17. Що, на Вашу думку, потрібно зробити задля підвищення самоорганізації народу?

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Поліпшити якість законів та домогтися якомога кращої реалізації правових норм	184	25,4
Розширити правове інформування, інтенсивніше проводити правове виховання, правосвітню роботу	260	35,9
Ніякі заходи не допоможуть, самоорганізація народу зросте тоді, коли суспільне та економічне життя стабілізуються	198	27,4
Інше	82	11,3

18. Що, на Вашу думку, потрібно зробити задля підвищення ефективності діяльності органів державної влади?

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, що обрали вказаний варіант (абс.)	%
Підвищити вимоги до рівня професійної підготовки, морально-психологічних якостей працівників	142	19,6
Оптимізувати структуру, чисельність і модель управління	134	18,5
Посилити персональну відповідальність кожного працівника за свої дії	349	48,2
Покращити матеріально-технічне забезпечення, збільшити зарплату	71	9,8
Інше	28	3,9

Рис. 1. Думка респондентів про важливість самоорганізації народу в процесі формування громадянського суспільства в Україні.

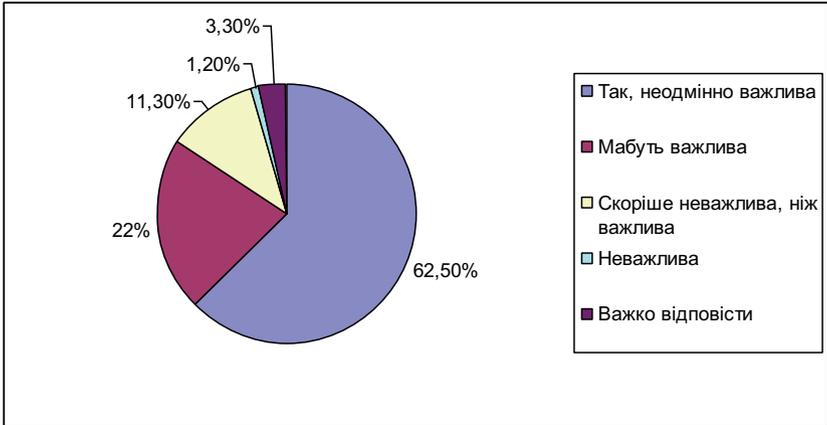

Рис. 2. Тенденції зміни самоорганізації народу за останні п'ять років в Україні

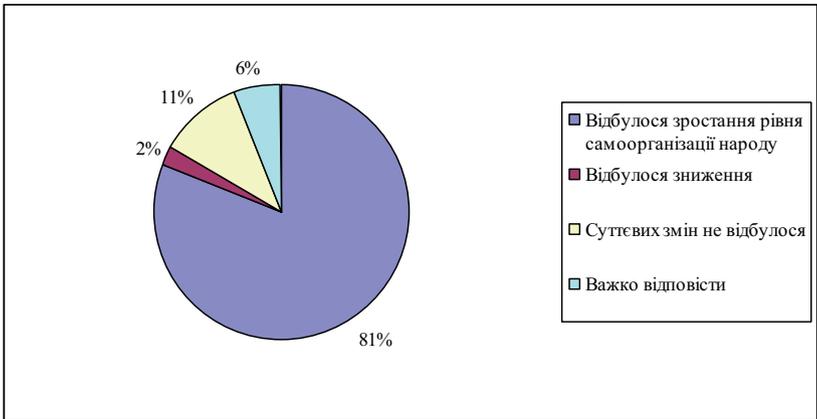

Рис. 3. Оцінка реального стану розвитку самоорганізації народу в Україні

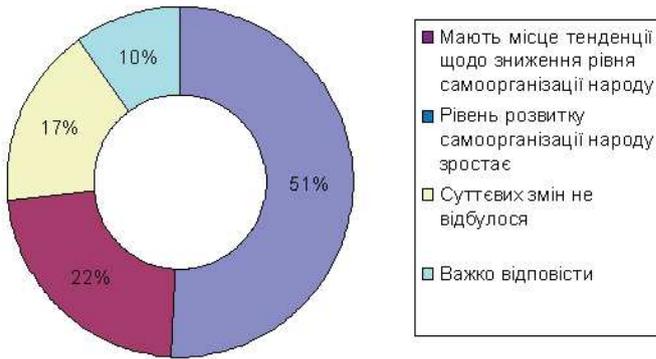

Рис. 4. Думка респондентів, про потребу мати в країні сильне громадянське суспільство

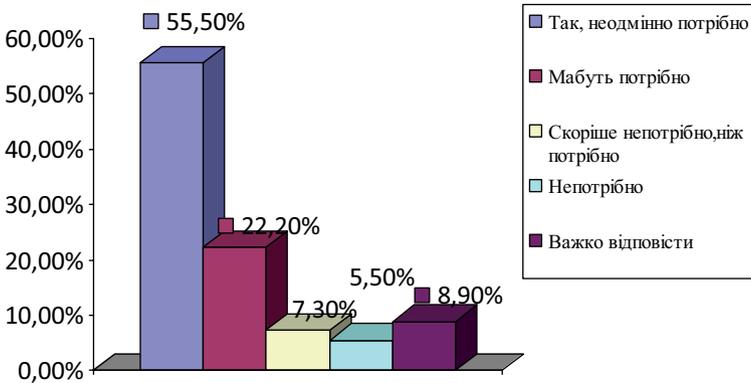

Рис. 5. Оцінка ролі громадянського суспільства в сучасному українському суспільстві

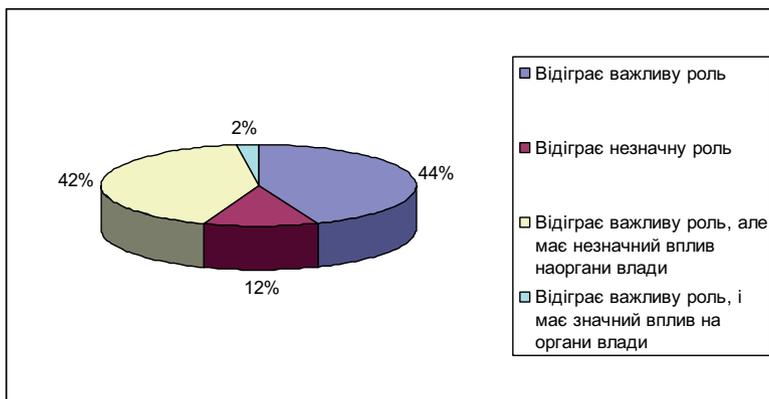

Рис. 6. Думка респондентів про процес формування громадянського суспільства в нашій країні

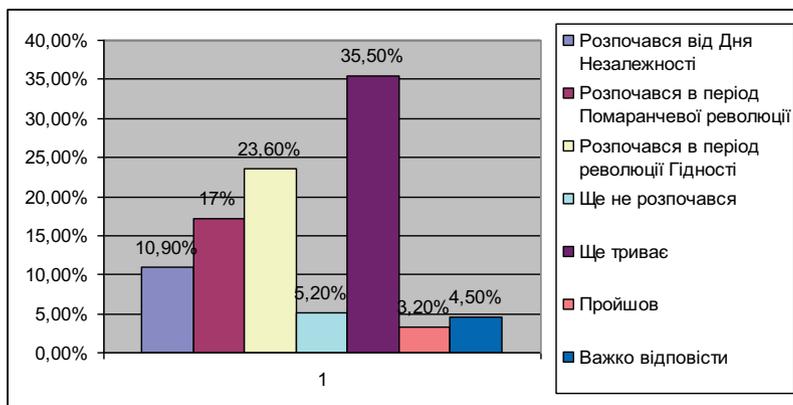

Рис. 7. Думка респондентів про сформованість в Україні громадянського суспільства

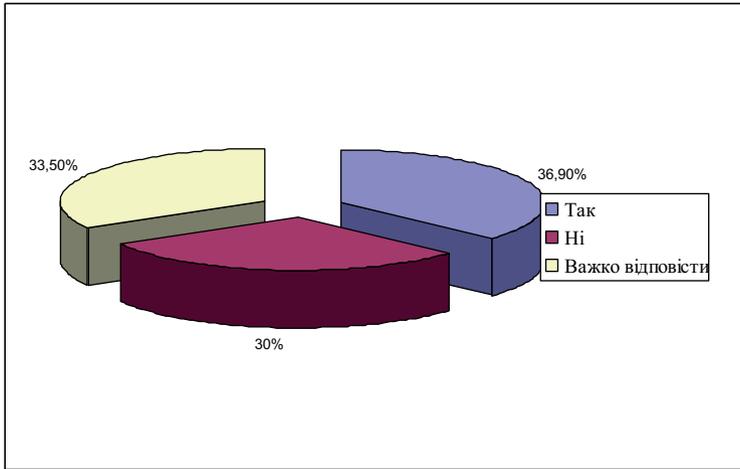

Рис. 8. Думка респондентів про те, чи є волонтерський рух одним з видів самоорганізації народу

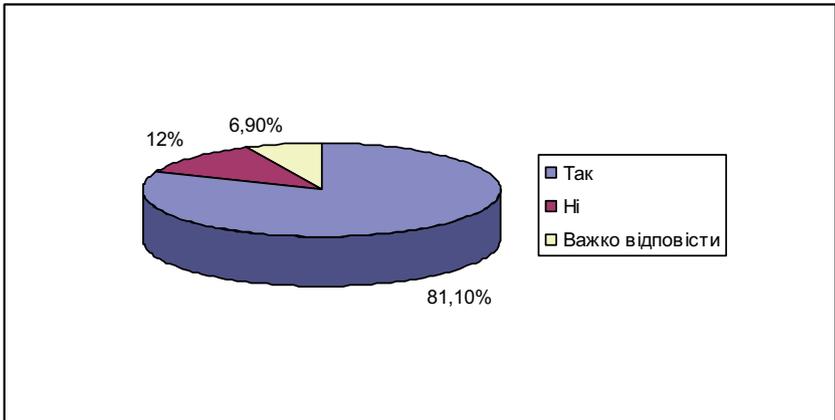

Рис. 9. Думка респондентів про те, чи впливає волонтерський рух на розвиток громадянського суспільства

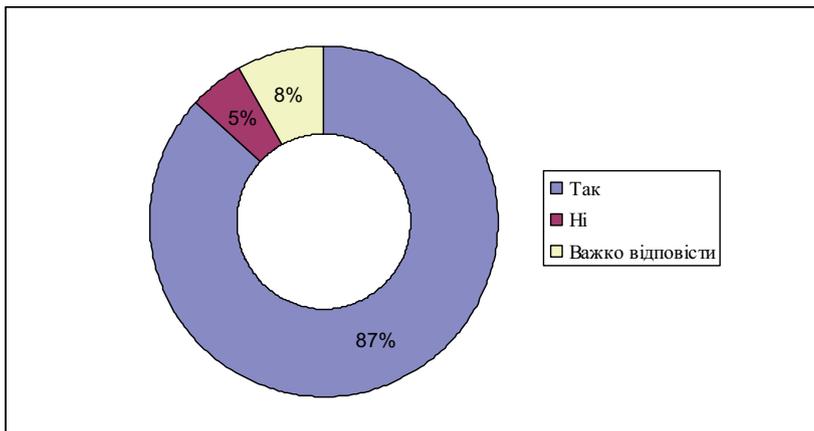

Рис. 10. Тенденції зростання поваги до волонтерського руху в Україні за останні п'ять років

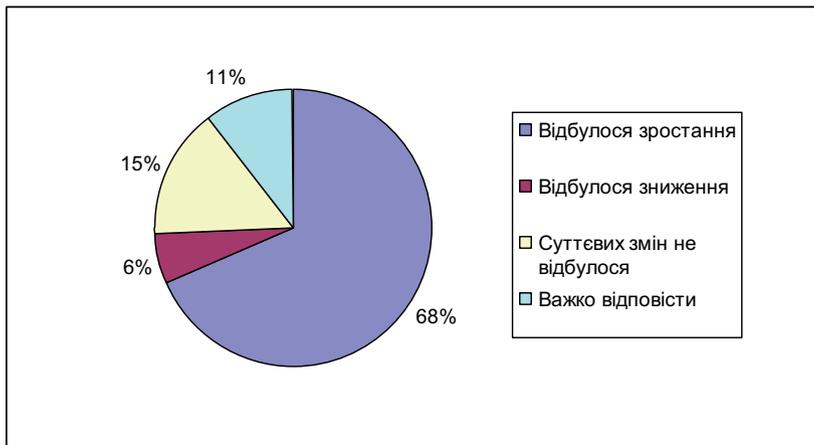

Рис. 11. Рівень поваги до органів державної влади за період розвитку України як незалежної держави

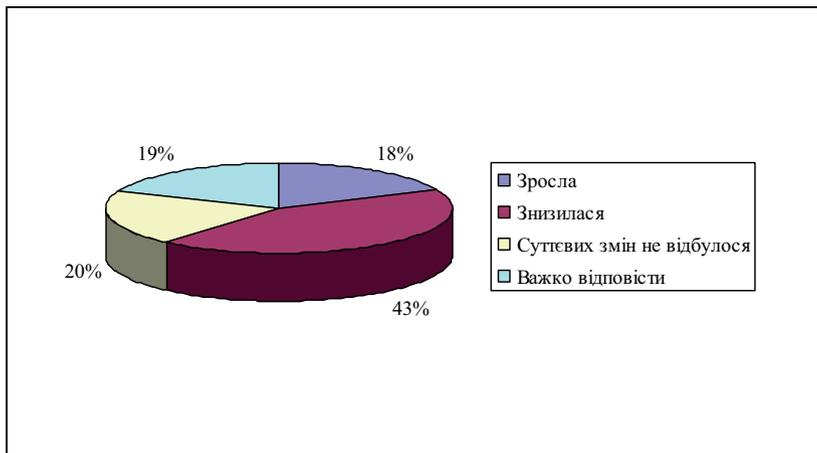

Рис. 12. Тенденція зростання поваги до органів державної влади зі сторони українського суспільства за останні п'ять років.

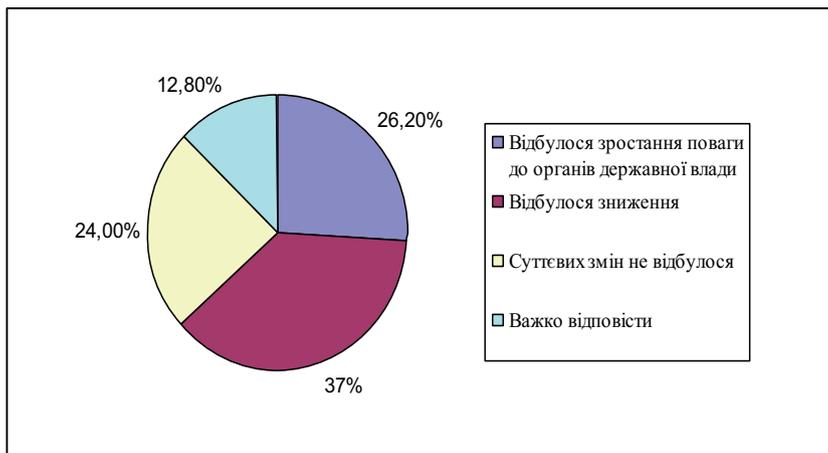

Рис. 13. Думка респондентів про рівень взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади в Україні

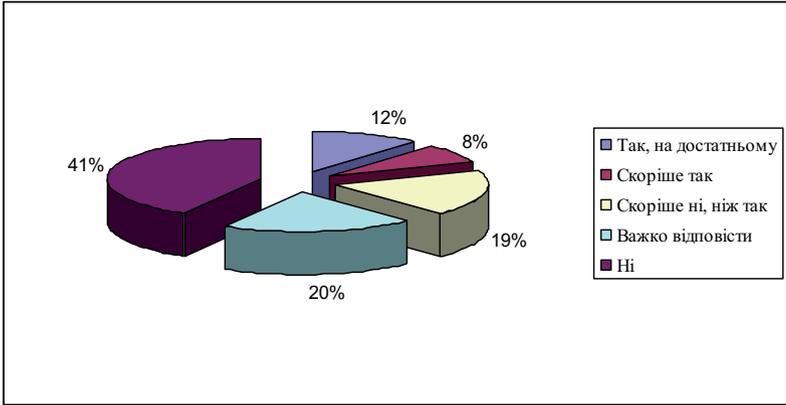

Рис. 14. Оцінка впливу громадського суспільства на органи державної влади (від 0 до 5, де 0 – найменший вплив, незадовільний, а 5 – найбільший вплив, відмінний)

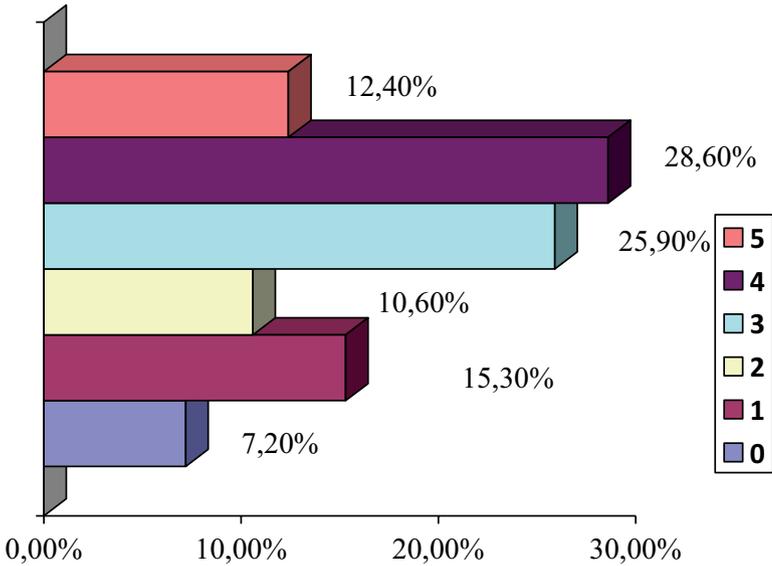

Рис. 15. Думка респондента щодо покращення взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади в Україні за останні п'ять років

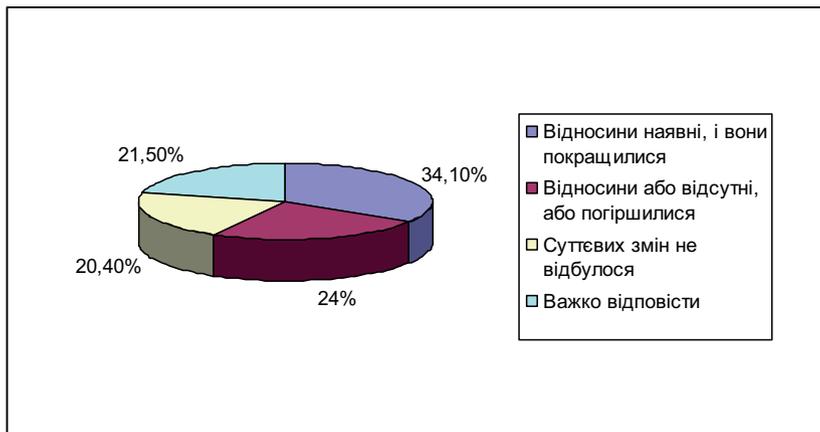

Рис. 16. Думка респондентів про якість чинної нормативної бази з питань взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади в Україні

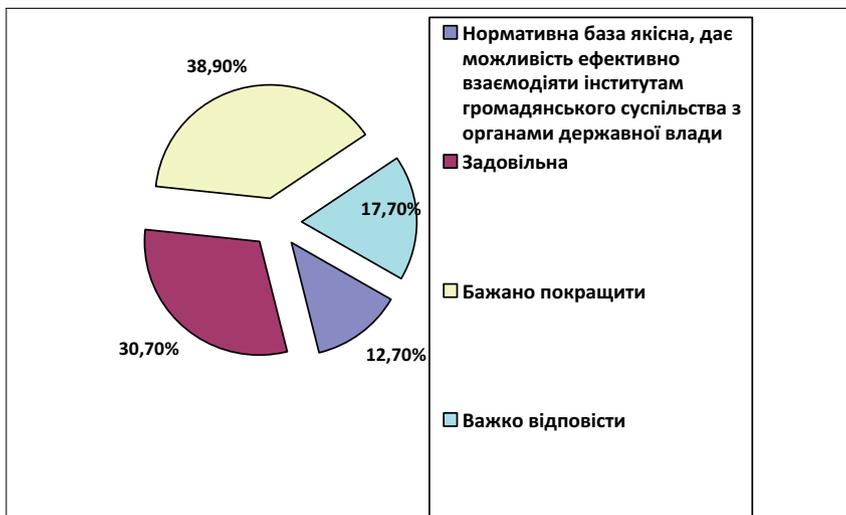

Рис. 17. Що потрібно зробити, на думку респондентів, задля підвищення самоорганізації народу

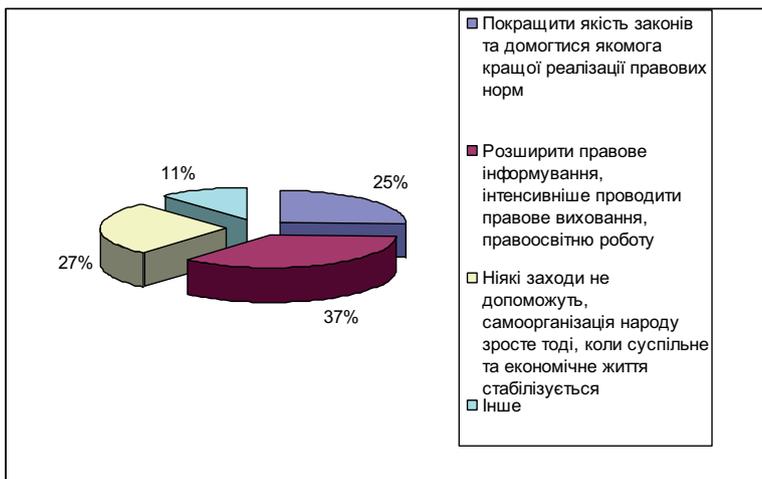
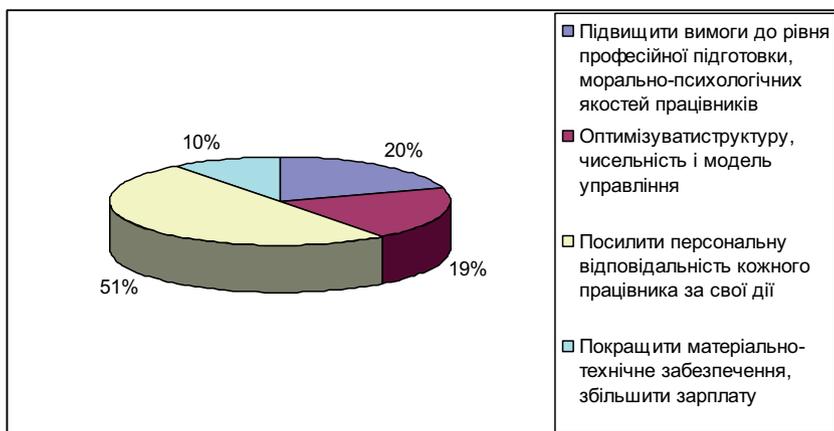

Рис. 18. Що потрібно зробити, на думку респондентів, задля підвищення ефективності діяльності органів державної влади

Наукове видання

КЕЛЬМАН М. С. МЕЛЬНИК Н. В.

**САМООРГАНІЗАЦІЯ НАРОДУ ЯК ФАКТОР
ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В УКРАЇНІ**

Монографія

Видається у авторській редакції

Підписано до друку 12.01.2018.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.

Умовн. друк. арк. 12,32. Обл.-вид. арк. 11,54.

Наклад 300 прим.

Видавець: ТзОВ «Растр-7»

79005, м. Львів, вул. Кн. Романа, 9/1

тел./факс. 032 235 52 05, 235 72 13

e-mail: rastr.sim@gmail.com www.rastr-7.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ЛВ № 22 від 19.11 2002 р.

PACTP 7

ISBN 978-617-7497-48-5

9 786177 497485